

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΑΜΙΟΥ

Ιστορικός, υποψήφια διδάκτωρ στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
και Δημόσιας Διοίκησης του Παν/μίου Αθηνών

ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΦΥΛΟ, ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

(τέλη 18^{ου} – αρχές 21^{ου} αι.)

Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές
βιβλιογραφικές προσεγγίσεις:
μια εισαγωγή

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας
Π.Μ.Σ. “Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις”

2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Πρόλογος

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις
2. Οι εννοιολογήσεις των όρων
3. Συμβατικές πηγές και άξονες της θεματικής ενότητας
4. Χρήσιμοι ηλεκτρονικοί κόμβοι και ελληνικές βιβλιοθήκες
5. Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές θεωρήσεις:
 - 5.1 Γενική επισκόπηση: Πολιτικά και επιστημονικά ρεύματα**
 - 5.1.1 Τρέχουσες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις
 - 5.2 Δημόσιο/ιδιωτικό: Η πολιτική διάσταση του διαχωρισμού των έμφυλων ρόλων**
 - 5.3 Έμφυλος αποκλεισμός και ιστορική(ές) ‘ιδιότητα(ες) του πολίτη’**
 - 5.4 Έμφυλα πολιτικά υποκείμενα: Γυναικείες δράσεις, φεμινισμός/φεμινισμοί, αντίθετοι και αντιθέσεις**
 - 5.4.1 Φεμινισμός: Ορισμοί-προσδιορισμοί
 - 5.4.2 Ισότητα ή διαφορά;
 - 5.4.3 Αγώνες, ενστάσεις και διαμάχες για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών
 - 5.4.4 Προς αναζήτηση μιας φεμινιστικής ‘ιδιότητας του(;) πολίτη’
 - 5.5 Έμφυλη (ή ά-φυλη) δημοκρατία;: Κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες και αντιπροσώπευση**
 - 5.5.1 Πολιτικές του φύλου στην Ευρωπαϊκή Ένωση
 - 5.6 Κρατικός φεμινισμός και έμφυλες δράσεις στη σύγχρονη Ελλάδα**
6. Επίμετρο

Πρόλογος

Ο,τιδήποτε έχει σχέση με την πολιτική είτε μάς βρίσκει σύμφωνους, είτε μας δυσαρεστεί, το θεωρούμε εφικτό ή ανέφικτο, μοιάζει οικείο ή ανοίκειο μέσα σε μια εναλλαγή ιδεών και προβληματισμών, συλλογικής δράσης ή απόδρασης στον ιδιωτικό εαυτό. Αλλά εκείνο που σημαίνει τη δυσκολία μας να περιγράψουμε τα πολιτικά φαινόμενα είναι ο τρόπος με τον οποίο ορίζουμε το πολιτικό πεδίο, κι αυτό όχι μόνο στα χρόνια της νεωτερικότητας, αλλά από τότε που ο Αριστοτέλης διατύπωσε την άποψη ότι ο άνθρωπος (ο άνδρας) είναι ‘ζώον πολιτικόν’.

Αν ένα από τα κεντρικά στοιχεία της νεωτερικότητας είναι η ευμετάβολη υφή των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων, οι μεταβολές αυτές δεν ήταν πάντα ευδιάκριτες, αλλά αντίθετα συνοδεύτηκαν από συστηματικές σιωπές και παραπλανητικές συσκοτίσεις. Οι φεμινιστικές θεωρήσεις, γυναικών ή ανδρών, χθες και σήμερα, στόχο έχουν την ανάλυση των φαινομένων και/ή των συσκοτίσεών τους, την επαναδιερεύνησή τους, την κριτική αποτίμηση των αποτελεσμάτων της εμπρόθετης ανθρώπινης δράσης που σχετίζεται μ’ οποιοδήποτε τρόπο με τα φύλα.

Η παρούσα μελέτη δε φιλοδοξεί παρά ν’αποτελέσει μια εισαγωγική παρουσίαση κειμένων, μέσα από τα οποία δίνεται στους αναγνώστες και στις αναγνώστριες η δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με το ζήτημα της κατασκευής και των επιδράσεων που είχε/έχει η έμφυλη ανισότητα στο σύγχρονο δυτικό κόσμο.

Το βιβλιογραφικό σώμα παρουσιάζει μια ευρύτητα, εξαιτίας της πολυπλοκότητας των πολιτικών φαινομένων και της πολυδιάσπασης των πολιτικών ιδεών. Το εύρος της βιβλιογραφίας δεν έχει στόχο να αποθαρρύνει το αναγνωστικό κοινό, αλλά να κινήσει το ενδιαφέρον για μελέτη. Ο βιβλιογραφικός οδηγός θα μπορούσε, άλλωστε, να εμπλουτίζεται διαρκώς με καινούριες αναζητήσεις γύρω από τη σημασία του φύλου (των φύλων) ως μηχανισμών εξουσίας και τις προοπτικές υπέρβασής τους. Η διασταύρωση των βιβλιογραφικών λημμάτων δεν στάθηκε πάντοτε εφικτή, γι’ αυτό και ζητώ προκαταβολικά συγνώμη για πιθανές λανθασμένες καταχωρήσεις.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αιγαίου Βασιλική Μουτάφη για τη συνεργασία της και την επιμέλεια του τελικού κειμένου, στην Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα για την πρωτοβουλία και την ενθάρρυνσή της, καθώς και στις φίλες πανεπιστημιακούς Γιάννα Αθανασάτου, Άννα Μιχοπούλου και Μαρία Στρατηγάκη για τη βοήθεια που μου πρόσφεραν.

Η προσωπική μου εμπλοκή στο γυναικείο κίνημα μου έδωσε χρήσιμες εμπειρίες και γνώσεις για την κατανόηση των όρων με τους οποίους διεξήχθησαν οι πιο πρόσφατες συζητήσεις και οι αγώνες για την αλλαγή των έμφυλων σχέσεων στο ευρύτερο πολιτικό πεδίο. Επίσης, ομολογώ ότι η οικογένειά μου ήταν και παραμένει για μένα μια αστείρευτη πηγή έμπνευσης και προβληματισμού.

Δ.Σ.
Ν. Σμύρνη
Δεκέμβρης 2005

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις:

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται ορισμένες όψεις των επιστημονικών προβληματισμών που αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες γύρω από τη σχέση των γυναικών ως φύλου με το ευρύτερο πολιτικό πεδίο από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά ο πολιτικός ιστός της νεωτερικότητας κάτω από την επίδραση των δύο μεγάλων Επαναστάσεων (Αμερικανική και Γαλλική Επανάσταση) που επαναπροσδιόρισαν την υφή του πολιτικού πεδίου αποδίδοντας ταυτοχρόνως καινούριους ρόλους σε άνδρες και γυναίκες.

Τα διακόσια και πλέον χρόνια που ήδη έχουν συμπληρωθεί από την εδραίωση της νεωτερικότητας στο δυτικό κόσμο οριοθετούν και το εύρος της παρούσας μελέτης, η οποία ως ένα βαθμό χαρακτηρίζεται από τη δυτικοκεντρικότητα του σχετικού προβληματισμού. Γιατί είναι αλήθεια ότι η ανάπτυξη των σχετικών ερευνών σε χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης ή του τρίτου κόσμου δεν μας είναι γνωστή. Αν και τα τελευταία χρόνια η μελέτη των εθνικών κοινωνιών ανά τον κόσμο έχει αρχίσει ν' αναπτύσσεται, δεν παύει να παραμένει περιθωριακή στο πλαίσιο της δυτικής ακαδημαϊκής αναζήτησης. Αν μια παγκόσμια ιστορία της σχέσης του φύλου με το πολιτικό δεν είναι ακόμα εφικτή, πάντως η ανάπτυξη της έρευνας δίνει αφορμές για συγκριτικές μελέτες των πολιτειακών φαινομένων.

Οπωσδήποτε, μέσα από τη βιβλιογραφία εξετάζονται οι τρόποι μέσα από τους οποίους το φύλο λειτουργεί ως συστατικό στοιχείο της πολιτ(εια)ικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών και αναφαίνονται οι τρόποι με τους οποίους οι σύγχρονες πολιτείες καθόρισαν/καθορίζουν τις κυρίαρχουσες αντιλήψεις καθώς και τις πολιτικές που αφορούν στις γυναίκες και τον κοινωνικό τους ρόλο, συνήθως σε συμπληρωματική αντίστιξη με τη συγκρότηση των ανδρικών προτύπων και θεσμών. Ή αλλιώς, όπως το έχει διατυπώσει η Σκοτ (1997), αναλύονται εξίσου οι τρόποι με τους οποίους «η πολιτική κατασκευάζει το φύλο και το φύλο κατασκευάζει την πολιτική» (Σκοτ 1997: 314).

Πιο συγκεκριμένα, στην εξέταση του ζητήματος συμπεριλαμβάνονται: α) οι νοηματοδοτήσεις (context) των έμφυλων πολιτικών φαινομένων (πολιτικές θεωρίες, πολιτικές ιδέες και ιδεολογίες), β) οι ρυθμίσεις (institution) που το πολιτικό πεδίο ορίζει και νομοθετεί με άξονα το φύλο (δημιουργία θεσμών ή κανόνων δικαίου, εφαρμογή τους ή όχι), και γ) οι πολιτικές δράσεις και οι συμπεριφορές των ατομικών ή συλλογικών υποκειμένων (agency) (Siim 2000).

Πρόκειται μ' άλλα λόγια για διαφορετικές αλλά αλληλένδετες προσεγγίσεις. Αφενός πρόκειται για τον έμφυλο τρόπο συγκρότησης του πολιτικού πεδίου, από το οποίο εξαρχής και για συντριπτικά μεγάλο χρονικό διάστημα αποκλείστηκαν οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία, καθώς και τους ιδιαίτερους τρόπους που ακόμη και σήμερα μειονεκτούν κατά τη συμμετοχή τους στην επίσημη πολιτική διαδικασία. Συνακόλουθα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ιστορικές αιτιολογήσεις και οι διαδοχικοί τρόποι

με τους οποίους νομιμοποιήθηκε αυτός ο αποκλεισμός τοποθετώντας τις γυναίκες στη θέση των *υπο-κειμένων* που ‘υφίστανται την καταπίεση’.

Αφετέρου πρόκειται για τη συγκρότηση των γυναικών ως ενεργών *πολιτικών υποκειμένων* που διεκδίκησαν και αγωνίστηκαν –αν και συχνά μέσα από διαφορετικά οράματα, επιχειρήματα και μορφές πάλης- για την κατάργηση των νομοθετικών και πολιτικών ανισοτήτων του φύλου τους και για τη συμπερίληψή τους στο έθνος, στο κράτος, στους εθνικούς και διεθνείς πολιτικούς θεσμούς, διαδικασίες που εξακολουθούν να βρίσκονται σε εξέλιξη στα σύγχρονα πολιτειακά δρώμενα των δυτικών κοινωνιών. Ο φεμινισμός ταυτόχρονα ιδωμένος ως *θεωρητικό* ρεύμα (ατομικών ή συλλογικών) ιδεών αμφισβήτησης της γυναικείας υποτέλειας, αλλά και ως *κίνημα* για τη διεκδίκηση αιτημάτων ισοτιμίας ή ισότητας των δύο φύλων έπαιξε και παίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων, εδραιώνοντας σταδιακά την παρουσία των γυναικών στο δημόσιο λόγο και το δημόσιο χώρο και μετατρέποντάς τες σε ‘ιστορικά’ ή ‘δρώντα υποκείμενα’.

Εν τέλει, πρόκειται για τους τρόπους με τους οποίους επηρεάστηκαν από τους πιο πάνω παράγοντες -ασκώντας με τη σειρά τους επιρροές- οι ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες, στο πλαίσιο των οποίων αμφισβητήθηκαν εγκαθιδρυμένες έμφυλες πολιτικές θεωρήσεις και στο πλαίσιο των οποίων εξακολουθούν και σήμερα να διερευνώνται τα πολιτικά φαινόμενα υπό το πρίσμα της έμφυλης ανισότητας.

*

2. Οι εννοιολογήσεις των όρων

Αν ο επιστημονικός ορισμός του φύλου παρουσιάζει -ιδιαίτερα στην ελληνική γλώσσα- εγγενείς δυσκολίες λόγω της επανάχρησης ενός ιστορικού όρου που έχει υποστεί αλλαγές στη σημασιολόγηση, εξίσου ο όρος πολιτική υπήρξε και εξακολουθεί να είναι πολυσήμαντος και επομένως να προσφέρεται σε πολλαπλές εννοιοδοτήσεις.

Ως προς το *φύλο* παρατηρούμε ότι ο όρος δημιουργήθηκε αρχικά ως γραμματικός τύπος για να διακρίνει τους άνδρες και τις γυναίκες ως βιολογικές κατηγορίες (sex, sexe = βιολογικό ή σεξουαλικό φύλο). Ο όρος gender (κοινωνικό φύλο, στα γαλλικά: genre) έχει τις γλωσσολογικές του ρίζες στα ινδοευρωπαϊκής καταγωγής ρήματα που σημαίνουν 'γεννώ' και 'παράγω' (generate, engendrer) (Connell 2004:7). Η επιστημονική χρήση του ξεκίνησε τη δεκαετία του 1950, ιδιαίτερα στην ψυχολογία του ανθρώπου και την ψυχιατρική (Bock 1993:63) με πρωτοπόρο τον John Money (1955), ο οποίος διαχώρισε την προσωπική ταυτότητα φύλου (gender identity) από την αντίστοιχη κοινωνική (gender role), παρόλο που παραδεχόταν ότι τα δύο σκέλη αλληλοσυνδέονται.

Βέβαια, όπως έχουν παρατηρήσει η Gisela Bock (1993) και η Τζούν Σκοτ (1997), είναι κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα που η χρήση του όρου gender επεκτάθηκε στις κοινωνικές επιστήμες μέσα από την προσπάθεια των φεμινιστριών να καθορίσουν κάποιο πεδίο επιστημολογικών ορισμών «για να εξηγήσουν την εμμονή των ανισοτήτων ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες» (Σκοτ 1997:307) και τη διάχυση αυτών των ανισοτήτων «σε όλα τα πεδία της ζωής» (Bock 1993:63). Επομένως, ο όρος gender άρχισε να χρησιμοποιείται κοινωνιολογικά από αμερικανίδες φεμινίστριες τη δεκαετία του 1970 ως απόρριψη του βιολογικού ντετερμινισμού που εμπεριείχε η συνήθης χρήση του όρου σεξουαλικό φύλο (sex) (Bock 1993:62-64, Σκοτ 1997:288, Collin 2002:396). Αργότερα η χρήση του όρου gender γενικεύτηκε, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τείνει ν' αντικαταστήσει απλουστευτικά τη λέξη 'γυναίκες' (Σκοτ 1997: 292-293).

Στις σύγχρονες πολιτικές επιστήμες, όπως και στις εν γένει επιστήμες του ανθρώπου, το φύλο ή κοινωνικό φύλο υποδηλώνει κοινωνικές κατηγορίες, οι οποίες υπόκεινται σε άνισες συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής ένταξης (Bock 1993, Delphy 1993 και 2001, Αβδελά, Ψαρρά 1997, Μπोक 1997, Σκοτ 1997, Παντελίδου-Μαλούτα 2002). Μ' αυτήν την έννοια, "τόσο το λεγόμενο βιολογικό φύλο (sex) όσο και το κοινωνικό (gender) συνιστούν πολιτισμικές κατηγορίες" (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:157). Εξάλλου, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση της Judith Grant «το φύλο είναι μια σχετικά αυτόνομη, ηγεμονική ιδεολογική δομή που τέμνει τον κόσμο ιεραρχικά σε δύο μυθικά γένη, και η οποία ενδυναμώνεται μέσα από ένα επεξεργασμένο σύστημα κανόνων και ποινών που επιβάλλεται σ' όλες τις πτυχές της ζωής» (Grant 1993:161).

Συνεπώς, παρά τις συγχύσεις ή τις διαφωνίες που διατυπώθηκαν ως προς τις εννοιοδοτήσεις του (Σκοτ 1997, Βαρίκα 2000στ), το φύλο χαρακτηρίζεται ως *κοινωνικό κατασκεύασμα*, πάντοτε ιστορικά προσδιορισμένο, και όχι δοσμένη από τη φύση τάξη πραγμάτων, ακόμα κι όταν σ' αυτό συμπεριλαμβάνονται φυσικά στοιχεία, όπως οι λειτουργίες του σώματος και η σεξουαλικότητα, διότι κι αυτές διαμορφώνονται και

επηρεάζονται από τα κοινωνικά δεδομένα (Bock 1993, Delphy 1993 και 2001, Αβδελά, Ψαρρά 1997, Μποκ 1997, Σκοτ 1997).

Ορισμένες/οι ερευνήτριες/ές επηρεασμένες/οι από το πολυσυζητημένο έργο της Judith Butler (1990), προσπαθούν να διατυπώσουν έναν ορισμό του (κοινωνικού) φύλου με το να αναδεικνύουν την κοινωνική και συμβολική σημασία της διάστασης του σώματος. Για παράδειγμα, για τον καθηγητή της παιδαγωγικής Robert Connell (2004) το φύλο είναι μια ιδιαίτερη κοινωνική δομή που “εστιάζει στο πεδίο της αναπαραγωγής” μεταφέροντας τα ιδιαίτερα αναπαραγωγικά γνωρίσματα που διακρίνουν τα ανθρώπινα σώματα στο “επίπεδο των κοινωνικών διαδικασιών” (Connell 2004:9-10).

Ανεξάρτητα από τους επιμέρους ορισμούς του, το φύλο χρησιμοποιείται σε πολλά επιστημονικά επίπεδα ανάλυσης (Αβδελά 2004:124) για να δηλώσει τις διαφοροποιημένες και ‘σταθερά ιεραρχικές’ (Στο ίδιο:123) κοινωνικές ιδιότητες που αποδίδονται συλλογικά σε άνδρες και γυναίκες, προσδιορίζοντας τα όρια και την υφή των ρόλων τους, των μεταξύ τους (άνισων) σχέσεων καθώς και τις αντίστοιχες νοσηματοδοτήσεις που συντελούν στην απόκτηση της ταυτότητας των υποκειμένων (Παπαταξιάρχης 1997). Για το λόγο αυτό, οι μελέτες γύρω από τα ζητήματα ταυτότητας έχουν πολλαπλασιασθεί τα τελευταία χρόνια μέσα από το σκεπτικό ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις δομούν τις ταυτότητες φύλου, οι οποίες θεωρούνται ‘πολιτικές ταυτότητες’ (Παντελίδου-Μαλούτα 1996:338), όχι μόνο λόγω των αιτημάτων που προβάλλουν αλλά και λόγω των σημαντικών αλλαγών που επιφέρουν στο χώρο του πολιτικού (Στο ίδιο).

Επομένως, το φύλο αγγίζει όλα τα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα (ιδιωτικά ή δημόσια). Έτσι, το φύλο συνιστά μια σημαντική κοινωνική «κατηγορία νοήματος» (Bryson 2005:365). Γι’ αυτό το λόγο, ως έμφυλες μπορούν να χαρακτηριστούν όλες «οι ασύμμετρες συστημικές, σχεσιακές και συμβολικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες» (Acker 1989), οι οποίες παράγονται μέσα σ’ ένα δοσμένο κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον.

~

Ο όρος *πολιτική* (ετυμολογικά από το αρχαιοελληνικό ‘πόλις’, Μάνεσης χ.χ.α:9) προέρχεται από τα γραμματικά συντάγματα: ‘πολιτική διαδικασία’, ‘πολιτική βούληση’, ‘πολιτική πρακτική’. Αν και δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός της πολιτικής, έχει γίνει σήμερα κατανοητό ότι η πολιτική μπορεί να νοηθεί με τέσσερις βασικούς τρόπους. Ως πολιτική μπορεί να ορισθεί: α) ο συνολικός τρόπος με τον οποίο οργανώνεται μια κοινωνία, β) η κατανομή των αγαθών και των εργασιών, γ) το σύνολο της δραστηριότητας του κράτους, δ) ο αγώνας για την εξουσία (Lenk 1990:25-26).

Οι πιο πάνω ορισμοί της πολιτικής παρέχουν αντίστοιχα μια διευρυμένη ή συρρικνωμένη εικόνα των πολιτικών φαινομένων. Σύμφωνα με τους δύο τελευταίους ορισμούς που αντιστοιχούν στην κλασική φιλελεύθερη παράδοση (Σπουρδαλάκης 1990:197) οι εννοιολογήσεις του πολιτικού επικεντρώνονται κυρίως στο θεσμικό εξουσιαστικό φαινόμενο και το κράτος, ενώ σύγχρονες ριζοσπαστικές πολιτολογικές θεωρήσεις αντιμετωπίζουν την πολιτική ως ένα ευρύ σύνολο δομών και διαδικασιών που αφορούν στη διαχείριση (διατήρηση ή μεταβολή) του κοινωνικού συστήματος εν γένει. Σχετικά με την ευρύτητα της εννοιολόγησης της πολιτικής η Vicky Randall χαρακτηριστικά σημειώνει ότι η πολιτική, εκτός από εμπρόθετη κοινωνική δράση ή

διαδικασία, συνιστά και «άρθρωση των εξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων» (Randall 1987:10).

Καθοριστικός υπήρξε ο ορισμός του πολιτικού κοινωνιολόγου Max Weber, ο οποίος στις αρχές του 20ού αιώνα όρισε την πολιτική ως την «επιδίωξη συμμετοχής στην εξουσία ή άσκησης επιρροής στην κατανομή της εξουσίας είτε στο εσωτερικό ενός κράτους, ή στις ανθρώπινες ομάδες που υπάρχουν μέσα στο κράτος» (Lenk 1990: 26). Επομένως, βασικό στοιχείο για τον προσδιορισμό του πολιτικού χαρακτήρα των ιδεών και των πράξεων των υποκειμένων συνιστά η συνείδηση της επίτευξης ενός σκοπού, δηλαδή η συνειδητή επιλογή ενός σχεδιασμένου και προσανατολισμένου προς τη δημόσια ζωή στόχου μέσω του οποίου τα υποκείμενα επιθυμούν τη διατήρηση ή την ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης (Στο ίδιο: 28).

Κατά συνέπεια, η συνεξέταση φύλου και πολιτικής περιλαμβάνει τη διερεύνηση της συλλογικά αποδιδόμενης προς τα άτομα κοινωνικής τους υπόστασης (μη ατομικά επιλεγμένης) με το θεσμό εκείνο που καθορίζει τη διαχείριση των κοινωνικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, πρόκειται για τους τρόπους με τους οποίους η πολιτική ως χώρος διακυβέρνησης και διακίνησης πολιτικών ιδεών της συλλογικής ζωής έρχεται να συντηρήσει ή να ταράξει τα νερά της παγιωμένης κοινωνικής θέσης των φύλων. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη του πολιτικού γίνεσθαι δεν μπορεί παρά να λαμβάνει υπόψη της τους τρεις τομείς της δημόσιας ζωής: κράτος, αγορά, κοινωνία των πολιτών (Chandhoke 2001), δηλ. δεν μπορεί παρά να συμπεριλαμβάνει τις δύσκολα μετασχηματιζόμενες δομές και σχέσεις εξουσίας όσο και τον τρόπο εκφοράς των έμφυλων συγκρούσεων.

Ειδικότερα όσο αφορά στο πολιτικό εξουσιαστικό φαινόμενο, διαφωτιστική είναι η διατύπωση του ανθρωπολόγου Maurice Godelier (1995:110-111), ο οποίος στον ορισμό της πολιτικής εξουσίας συμπεριλαμβάνει: α) τη δυνατότητα να αντιπροσωπεύει κάποιος την κοινωνία ως όλο, β) τη δυνατότητα να διαιτητεύει κανείς στο όνομα ενός κοινού καλού, γ) τη δυνατότητα προσφυγής στη βία (ή απειλής στην προσφυγή) καθώς και την επίκληση της συγκατάθεσης των άλλων και δ) τη συνύφανσή της με άλλες μορφές εξουσίας.

Ας σημειωθεί επίσης η παρατήρηση του γνωστού πολιτικού επιστήμονα Michael Walzer (1983), ο οποίος θέλοντας να επισημάνει την πολιτειακή βαρύτητα της θεσμοθετημένης πολιτικής εξουσίας πάνω στο σύνολο της κοινωνίας έχει υποστηρίξει ότι “η πολιτική εξουσία είναι η πιο σημαντική αλλά και η πιο επικίνδυνη μορφή εξουσίας” στη θέσμιση των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών (Okin 1995:132).

*

3. Συμβατικές πηγές και άξονες της θεματικής ενότητας

Στην παρούσα σχολιασμένη βιβλιογραφική παρουσίαση καταγράφονται θεωρητικές και πραγματολογικές μελέτες που διερευνούν τη σχέση των γυναικών ως φύλου με την πολιτική. Πιο συγκεκριμένα οι μελέτες αφορούν στη μετά το 1970 παραγωγή σε αγγλική κυρίως γλώσσα, ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης (Μ. Βρετανία, Καναδάς, ΗΠΑ, Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία), καθώς και στη γαλλική και ελληνική παραγωγή. Η προσέγγιση είναι διεπιστημονική στους τομείς της ιστοριογραφίας, των πολιτικών επιστημών, της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας.

Η εκδοτική αύξηση των τελευταίων ετών είναι εντυπωσιακή με ιδιαίτερη έμφαση στη θεωρητική συζήτηση γύρω από τη διεύρυνση της δημοκρατίας, χωρίς να υποτιμώνται η παρακολούθηση και ο σχολιασμός των καθημερινών πολιτικών εξελίξεων σ' όλες τις χώρες του κόσμου. Ιδιαίτερα στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έμφαση έχει δοθεί τα τελευταία χρόνια στη συζήτηση γύρω από το ζήτημα των ποσοτώσεων και της ισάριθμης αντιπροσώπευσης σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής (περισσότερο δε στη Γαλλία), ενώ στα Σκανδιναβικά κράτη έχει ήδη αρχίσει να γίνεται μια αποτίμηση των μέτρων που έχουν εδώ και χρόνια θεσπιστεί για την ισότητα των φύλων.

Σημαντική υπήρξε τα τελευταία τριάντα χρόνια η παρουσία επιστημονικών και διεπιστημονικών περιοδικών αφιερωμένων στα έμφυλα ζητήματα. Στις ΗΠΑ, όπου εμφανίστηκε η μεγαλύτερη παραγωγή έχουν εκδοθεί τα περιοδικά: *Signs, Feminist Studies, The Journal of Women's History, Women and Politics, Gender and Society, Women's Studies Quarterly, Hypatia, Women's Studies Abstracts*.

Στη Μεγάλη Βρετανία σημαντική παρουσία είχαν τα περιοδικά: *Feminist Review, Gender and History, Women's History Review, Women's Studies International Forum*. Στη Γαλλία εκδόθηκαν, ανάμεσα σε άλλα περισσότερο βραχύβια τα περιοδικά: *La revue d' en face, Les Cahiers du GRIF, Histoires-Femmes et Sociétés, Lunes, Questions Féministes, Nouvelles Questions Féministes, Pénélope pour l' histoire des femmes, Clio, Cahiers du Genre*.

Εξάλλου το περιοδικό *The European Journal of Women's Studies* εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο Sage με την υποστήριξη του WISE (Women's International Studies Europe) στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία και το χρηματοδοτεί, ενώ τα περιοδικά με τίτλο *Femmes d' Europe, Cahiers de Femmes d' Europe* έχουν εκδοθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Τέλος, το περιοδικό *Women 2000* εκδίδεται από τον ΟΗΕ.

Στην Ελλάδα, τα περιοδικά που κινήθηκαν στο χώρο των φεμινιστικών μελετών που παρήγαγε ο αυτόνομος φεμινιστικός χώρος, με έκδηλο επομένως τον πολιτικό τους χαρακτήρα, ήταν κυρίως η *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, η *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό* και η *Υπατία*. Σποραδικές μελέτες εντοπίζονται και σε άλλα φεμινιστικά περιοδικά που εκδόθηκαν είτε ως όργανα γυναικείων οργανώσεων είτε ως αυτόνομα έντυπα, όπως: *Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, Σύγχρονη Γυναίκα, Ανοιχτό Παράθυρο, Φωνή της Γυναίκας, Πόλη των Γυναικών, Λάβρυς, Κατίνα, Γαία*, κ.ά. (Ρεπούση 2004:133).

Ας αναφερθεί επίσης η καταγραφή που έκαναν η Άννα Μαρκουλιδάκη και η Άννα Μιχοπούλου με τίτλο: *Μία βιβλιογραφία για τη γυναίκα και το γυναικείο ζήτημα: 2000 περίπου τίτλοι ελληνόγλωσσων βιβλίων*, που εκδόθηκε το 1988 από το Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (1983-1990). Εξάλλου, το 1990 δημιουργήθηκε στην Αθήνα το Γυναικείο Αρχείο 'Δελφύς' ως συνέχεια της δράσης του Βιβλιοπωλείου των Γυναικών, το οποίο περιλαμβάνει ελληνικά και ξενόγλωσσα γυναικεία ή φεμινιστικά έντυπα, βιβλία, αφίσες κ.ά. (delfys@hol.gr).

~

Η παρούσα σχολιασμένη βιβλιογραφική παρουσίαση αφορά σε μικρό μόνο τμήμα της συνολικής διεθνούς παραγωγής για λόγους που σχετίζονται με το εύρος της θεματολογίας, το μεγάλο αριθμό των μελετών, καθώς και την πληθώρα των επιστημονικών προβληματισμών που έχουν αναπτυχθεί. Οι προβληματισμοί αυτοί έχουν άλλωστε οδηγήσει σε διαφοροποιημένες και συχνά αντιθετικές ερμηνείες των έμφυλων πολιτικών φαινομένων. Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι στη βιβλιογραφική παραγωγή συμπεριλαμβάνονται έντυπα διαφορετικής προέλευσης: πανεπιστημιακά συγγράμματα, αυτοτελείς εκδόσεις, εκδόσεις επίσημων πολιτικών φορέων (εθνικών ή διεθνών), κείμενα συλλογικότητας του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου κ.ά. Η πολυσυλλεκτική αυτή τάση συνιστά άλλωστε μια ιδιαίτερη όψη της πρόσφατης διεθνούς διανοητικής αναζήτησης γύρω από τη σχέση των γυναικών με την πολιτική και της πολιτικής με τις γυναίκες, μιας αναζήτησης που αν και έχει ήδη παρελθόν βρίσκεται υπό διαρκή αναθεώρηση.

Πιο συγκεκριμένα, στην πέμπτη ενότητα του παρόντος κειμένου εξετάζονται ορισμένες επιστημονικές προσεγγίσεις που συνδέουν το γυναικείο φύλο με τις πολιτικές διαδικασίες σε δεδομένες στιγμές του ιστορικού γίνεσθαι μέσα από βασικές έννοιες-κλειδιά και σημαδιακά εθνικά ή διεθνή γεγονότα.

Ας σημειωθεί εξάλλου ότι, όσο κι αν είναι απόλυτα χρήσιμες οι επιστημονικές γενικεύσεις, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι τόσο η πολιτική ως *εμπρόθετη δράση* των υποκειμένων (Gould 1988) όσο και το φύλο ως *δόμηση ιεραρχικών σχέσεων* είναι πάντοτε ιστορικά (τοπικά και χρονικά) προσδιορισμένα, άρα απόλυτα συνυφασμένα με τη *συγκυρία* μιας συγκεκριμένης κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Κατά συνέπεια, παρά τις γενικεύσεις, τα κείμενα (εμπειρικών ή θεωρητικών μελετών) δεν παύουν να σχετίζονται με συγκεκριμένες ιστορικές ή σύγχρονες κοινωνίες.

Οπωσδήποτε στο πλαίσιο της επιστημονικής αναζήτησης τα σχετικά ερωτήματα ολοένα πολλαπλασιάζονται:

- Τι προσθέτει η (πολιτική) ιστορία των γυναικών στο ιστορικό γίνεσθαι;
- Υπάρχουν καθολικές συνθήκες της γυναικείας υποτέλειας ή της εξέγερσης των γυναικών;
- Με ποιους τρόπους και με τι κόστος κατάφεραν οι γυναίκες να επιβιώσουν ως εξαρτημένα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα στην εποχή της νεωτερικότητας;
- Ποιος υπήρξε ο ρόλος των ανδρών και των ελάχιστων γυναικών ηγετών στη διατήρηση της έμφυλης κατανομής των κοινωνικών και πολιτικών ρόλων;

- Τι ώθησε στο παρελθόν τις γυναίκες να ενεργοποιηθούν στη δημόσια δράση;
- Σε ποιες ιδεολογίες προσκολήθηκαν, κάτω από ποιες συγκυρίες και με τι όφελος για τις ίδιες, την πατρίδα, το έθνος τους, το κόμμα ή την παράταξή τους;
- Ποια συνείδηση, ποια οράματα και ποιες δικές τους πολιτικές αξίες ανέπτυξαν αυτόνομα;
- Είναι δυνατόν η καθιέρωση της ισοπολιτείας των φύλων να επέδρασε/επιδρά σε άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας;
- Με ποιους τρόπους καταφέρνει να αναπαράγεται και να νομιμοποιείται ιδεολογικά η έμφυλη ανισότητα ακόμα και σε καθεστώτα ισοπολιτείας των γυναικών;
- Με ποιους τρόπους μπορούν τα υποκείμενα του φεμινισμού να αντιπαραθέσουν στις πατριαρχικές αξίες άλλες εναλλακτικές δίχως να ενισχυθεί η υποταγή των γυναικών;
- Είναι εφικτό ένα πραγματικά δημοκρατικό καθεστώς για όλες/ους μέσα στο πλαίσιο του παρόντος παγκόσμιου οικονομικού και πολιτικού συστήματος;
- Μπορεί από μόνη της η φεμινιστική θεώρηση του κόσμου να οδηγήσει στη δημιουργία μιας διαφορετικής πολιτικής τάξης πραγμάτων;
- Ποιες είναι οι σημερινές θεωρίες και πολιτικές του φεμινισμού και προς τα πού κατευθύνονται;
- Μήπως ορισμένες κατηγορίες γυναικών -και ποιες ακριβώς- στο δυτικό κόσμο έχουν εισακουστεί πολιτικά τα τελευταία χρόνια; Δρώντας μέσα στο κράτος τι έχουν καταφέρει;

(Για παρόμοια και άλλα ερωτήματα βλ.: Αβδελά 1999 και 2004, Αβδελά, Ψαρρά 1997, Βαρίκα 1987:278-279, 2000στ και 2000η, Brenner 2000, Bryson 2005, Cohen, Thébaud 1998, Διοτίμα 1999, Delphy 1984, 1993α, 1993β, 1998 και 2001, Delphy, Chaperon 2002, Fraisse, Perrot 1993, Githens, Norris, Lovenduski 1994, Grant 1993, Gubin, Jacques, Rochefort 2004, James 1995/1996, Kelly, Bayes, Young 2001, Lister 1997α και 1997β, Mouffe 1992 και 1993β, Ντιέτζ 1995, Okin 1979, 1991, 1995 και 1998, Παντελίδου-Μαλούτα 1988, 1992, 1996 και 2002, Pateman 1980, 1988β, 1992 και 1994, Pateman, Gross 1986, Phillips 1991, 1993, 1994, 1998 και 1999, Randall 1982, Randall, Waylen 1998, Scott 1988α, 1992, 1996, Thébaud 1994 και 2002, Walby 1990, 1997 και 2000, Young 1986α, 1989, 1997α, 1997β και 2000, Yuval, Anthias 1989).

*

4. Χρήσιμοι ηλεκτρονικοί κόμβοι και ελληνικές βιβλιοθήκες

Βιβλιογραφικές παραπομπές, πληροφορίες, μελέτες και στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις γυναίκες και την πολιτική μπορεί κανείς να βρει:

α) στις ιστοσελίδες ‘Φύλο και Πολιτική Συμμετοχή’ (Gender and Political Participation) του Ινστιτούτου για τη Δημοκρατία και την Εκλογική Ενίσχυση (Institute for Democracy and Electoral Assistance, IDEA): www.idea.int/gender/index.htm ή www.idea.int/publications

β) στη βιβλιογραφική βάση δεδομένων της Διακοινοβουλευτικής Ένωσης (Inter-Parliamentary Union) με τίτλο ‘Women in Politics, European Consortium for Political Research’: www.ipu.org

γ) στην ευρωπαϊκή βάση δεδομένων: www.db-decision.de/english/index_E.htm, όπου έχουν καταχωρηθεί πληροφορίες για τη σύνθεση των κοινοβουλίων, των κυβερνήσεων, των κομμάτων κλπ. σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο

δ) στην ιστοσελίδα Online Women in Politics (www.onlinewomeninpolitics.org) όσο αφορά τρέχουσες πληροφορίες σχετικά με τις γυναίκες και την πολιτική

ε) στο Δίκτυο Παρακολούθησης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για τις Γυναίκες (Women’s Human Rights Watch net: www.whrnet.org)

στ) στην ιστοσελίδα της Ένωσης Γυναικών Νότιας Ευρώπης (AFEM): www.afem-europa.org

ζ) στην ιστοσελίδα της Διεθνούς οργάνωσης των Σοσιαλιστριών (International Socialist Women): www.socintwomen.org.uk ή www.socintwomen.org.uk/quota

η) στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου για την Έρευνα των Πολιτικών Δράσεων για τις Γυναίκες που ιδρύθηκε το 1987 στις ΗΠΑ (Institute for Women’s Policy Research): www.iwpr.org

θ) στην ιστοσελίδα του Ταμείου Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών για τη Γυναίκα: www.unifem.org

ι) στην ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Πορείας Γυναικών του 2000: ffq.qc.ca/marche2000/en/index.html

κ) στην ιστοσελίδα του Δικτύου Γυναικών Θεσσαλονίκης: www.femnetsalonica.gr

λ) στα στατιστικά στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας: www.worldbank.org/gender ή genderstats.worldbank.org

Ειδικά για τα προβλήματα των γυναικών στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης σε ορισμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Βέλγιο, Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, Σουηδία και Φινλανδία) υπάρχει η ηλεκτρονική βάση δεδομένων που συντόνισε η Jacqueline Heinen με τίτλο “Genre et gestion locale du changement dans les pays de l’ Union Européenne, 2000-2003” (www.sh.se/genreetlocal, Παντελίδου-Μαλούτα 2002:211).

Σχετικά με το έργο της Διεθνούς Ομοσπονδίας για την Έρευνα στην Ιστορία των Γυναικών βλέπε: Offen, Roach Pearson, Rendall 1991, E.A.[βδελά] 1993, Αβδελά, Ψαρρά 1997: 117:σημ. 164.

Σημαντικός αριθμός ελληνικών και ξενόγλωσσων βιβλίων, περιοδικών και μελετών έχει συγκεντρωθεί στη Βιβλιοθήκη Γυναικείων Θεμάτων που ίδρυσε το 1984 η Γενική Γραμματεία Ισότητας (ΓΓΙ:www.isotita.gr). Ορισμένες από τις μελέτες που έχουν κατατεθεί εκεί εκπονήθηκαν με πρωτοβουλία του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ: www.kethi.gr).

Πρόσφατα το Πάντειο Πανεπιστήμιο ίδρυσε το διατμηματικό Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας (ΕΣΦΙ) στη βιβλιοθήκη του οποίου διατίθεται σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με τα ζητήματα του φύλου. Η διεύθυνση του εργαστηρίου στο διαδίκτυο είναι: www.genderpanteion.gr. Εκεί έχουν καταχωρηθεί ηλεκτρονικά πληροφορίες από πρόσφατες διαλέξεις γνωστών φεμινιστριών, περιλήψεις από εισηγήσεις σε συνέδρια, καθώς και το φεμινιστικό περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας* (1923-), επίσημο όργανο του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Βιβλία και περιοδικά σχετικά με το θέμα βρίσκονται επίσης καταχωρημένα σε αρκετά σπουδαστήρια σχολών των Πανεπιστημίων: Αθηνών (www.lib.uoa.gr/OPAC), Αιγαίου, Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων, Κρήτης, κ.ά.

*

5. Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές θεωρήσεις:

5.1 Γενική επισκόπηση: Πολιτικά και επιστημονικά ρεύματα

Η ερευνητική και επιστημονική εξέταση των πολιτικών φαινομένων μέσα από το πρίσμα του φύλου παρουσίασε αλματώδη ανάπτυξη μετά τη φεμινιστική έκρηξη της δεκαετίας 1965-1975 (Karlan 1992:9), αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά και στη συνέχεια στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, στην Αυστραλία και τη Ν. Ζηλανδία, καθώς και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής. Ιδιαίτερα καθοριστικό για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες υπήρξε το γαλλικό κίνημα του Μάη 1968 που επηρέασε τις κινητοποιήσεις και σε άλλες χώρες. Στην Ελλάδα η σχετική διαδικασία ξεκίνησε το 1975, μετά την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (Βαρίκα 1992 και 2000κ:293, Αθανασάτου 1995:295-296). Η Gisela Karlan υποστηρίζει ότι οι γυναίκες έμαθαν πολλά από τη συμμετοχή τους στα κινήματα της ευρύτερης αριστεράς εκείνης της εποχής και ότι η ενεργοποίησή τους στις φοιτητικές και πολιτικές κινητοποιήσεις υπήρξε καθοριστική, καθώς ανακάλυπταν ότι τα δικά τους αιτήματα υποτιμούνταν σε ιδεολογικό επίπεδο και ιεραρχούνταν τελευταία στη συζήτηση (Karlan 1992:9).

Στη διάρκεια της περιόδου 1950-1965, οι παλαιότεροι πολιτικοί αγώνες των γυναικών είχαν ξεχαστεί καθώς οι οργανωμένες συλλογικότητες των φεμινιστριών είχαν διαλυθεί ή περιθωριοποιηθεί. Μέχρι την εμφάνιση του 'δεύτερου φεμινιστικού κύματος', το βιβλίο της Simone de Beauvoir *Το δεύτερο φύλο (Le deuxième sexe)*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1949 (στα ελληνικά: Μπωβουάρ 1979), ήταν η μόνη διαθέσιμη φεμινιστική μελέτη γύρω από το γυναικείο ζήτημα (Dubesset 2004:272, Bryson 2005:203).

Μελετώντας την ιστορία της γυναικείας αμφισβήτησης (την παρουσία ή την απουσία της) η Σάλι Αλεξάντερ (1997:237) έχει παρατηρήσει ότι η μελέτη του φύλου επανέρχεται στο προσκήνιο κάθε φορά που υπάρχει ανάπτυξη των φεμινιστικών συλλογικοτήτων. Πολύ περισσότερο που στη δεκαετία του 1970 επρόκειτο, όπως το χαρακτήρισε η ιστορικός Joan Scott (1992:42), για ένα πραγματικό 'κίνημα ιστορίας των γυναικών' που στόχο είχε να αναδείξει το συστηματικό, διαχρονικό και, πάνω απ' όλα, πολιτικό χαρακτήρα της γυναικείας καταπίεσης.

Αλλά η τομή που ξεκίνησε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα με αφετηρία τα πολιτικά κείμενα των φεμινιστριών του δεύτερου φεμινιστικού κύματος (Friedan 1963, Redstockings 1969, Firestone 1970, Millet 1971, Mitchell 1971, De Pisan, Tristan 1977) έχει καταφέρει να υπερβεί την αρχική αναζήτηση-παρουσίαση των γυναικείων προβλημάτων ή υποκειμένων και της δράσης τους. Η όλο και διευρυνόμενη τομή, που μεταφέρθηκε από το πολιτικό στο επιστημονικό πεδίο, συνίσταται στη συστηματική και πολύπλευρη ανάλυση των κοινωνικο-πολιτικών φαινομένων καθώς και στη θεωρητικοποίηση της επιστημονικής έρευνας με άξονα το φύλο σε όλο το εύρος της επιστημοσύνης, ενώ έχει πρόσφατα αρχίσει να παρεμβαίνει καταλυτικά στην ίδια τη φιλοσοφία και μεθοδολογία των επιστημών.

Κατά συνέπεια, σημαντική θέση στο εγχείρημα κατέχει η επεξεργασία καινούριων εννοιών και μεθοδολογικών εργαλείων ως προς την μελέτη όχι απλά και μόνο των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας αλλά και του συνόλου των κοινωνικών/πολιτικών/πολιτειακών φαινομένων (ιστορικών ή σύγχρονων), αφού το φύλο παρεμβαίνει καθοριστικά σε όλους τους κοινωνικούς τομείς ως βασική «αρχή οργάνωσης της κοινωνίας, η οποία καθορίζει ποιος θα απολαμβάνει τι και ποιος θα έχει πρόσβαση σε τι» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:23).

Επιστημονικοί κλάδοι όπως η ιστορία, η πολιτική φιλοσοφία, η πολιτική επιστήμη, η πολιτική κοινωνιολογία, η πολιτική ανθρωπολογία και η πολιτική ψυχολογία έγιναν αντικείμενο κριτικής και ανάλυσης από τη φεμινιστική πτέρυγα της επιστημονικής κοινότητας, η οποία θέτοντας καινούρια ερωτήματα ανατρέπει τις παραδοσιακές εκδοχές. Η φεμινιστική προβληματική βοήθησε στο να αναθεωρηθούν εκ βάθρων οι παλαιότεροι ανδροκεντρικοί (‘σεξιστικοί’) τρόποι σκέψης, που είτε αποσιωπούσαν, είτε υποτιμούσαν τη γυναικεία παρουσία, είτε την παρουσίαζαν διαστρεβλωμένα μέσω προκαταλήψεων και προϊδεάσεων που αναπαρήγαγαν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το φύλο (Παντελίδου-Μαλούτα 1987).

Οι πρώτες αναζητήσεις της σχέσης των γυναικών με το πεδίο του πολιτικού είχαν ιστοριογραφική προέλευση, όπου ήταν ενδεχομένως πιο εύκολη η ανακάλυψη των γυναικών ως ιστορικών υποκειμένων (Perrot 1984, Περρό 1986, Αβδελά, Ψαρρά 1997:17-119· ειδικότερα για την προφορική ιστορία: Gluck, Patai 1991, Passerini 1992, Αβδελά, Ψαρρά 1997:24-25). Οι μελέτες αυτές εντάσσονται σ’ ένα ιστοριογραφικό πεδίο που πήρε διάφορες ονομασίες: ‘γυναικεία ιστορία’, ‘ιστορία των γυναικών’, ‘φεμινιστική ιστορία’, ‘ιστορία του φύλου’ ή ‘των φύλων’ (Bock 1993:73, Αβδελά 1993 και 2004, Αβδελά-Ψαρρά 1997:84 και passim, Σαμίου 1986).

Από την άλλη, οι φεμινίστριες πολιτικοί επιστήμονες άργησαν να φέρουν τη φεμινιστική αμφισβήτηση στο χώρο των πολιτικών επιστημών, ίσως επειδή αποτελούσαν μικρή μειονότητα στον τομέα, αλλά και επειδή η σύγχρονη πολιτολογική σκέψη θεωρούσε δευτερεύοντα τα ζητήματα που άπτονταν του φύλου (J. Evans 1986β:103-4), ενώ οι κυρίαρχοι ορισμοί των πολιτικών φαινομένων απέβαλαν από το επιστημονικό πεδίο το σχετικό προβληματισμό για τις γυναίκες.

Από τη δεκαετία του 1980 όμως, οπότε άρχισαν να πληθαίνουν οι επιστημονικές αναλύσεις για το φύλο, οι φεμινιστικές ιστοριογραφικές και πολιτολογικές θεωρήσεις βρίσκονται σε γόνιμη αλληλεπίδραση, τροφοδοτώντας οι μεν τις δε και τ’ ανάπαλιν. Με αυτό τον τρόπο, τα ιστορικά φαινόμενα αναλύονται κάτω από το πρίσμα πολιτολογικών επεξεργασιών, ενώ οι πολιτικές θεωρήσεις ενσωματώνουν τις γνώσεις των συγκεκριμένων ιστορικών αναλύσεων.

Όσο αφορά πιο συγκεκριμένα στη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης, παρατηρώντας την αβλεψία των μελετών απέναντι στο φύλο, οι φεμινίστριες πολιτικοί επιστήμονες ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1980 μια κριτική αναθεώρηση της κυρίαρχης αντίληψης για το ‘πολιτικό’ και την ‘πολιτικότητα’, η οποία περιόριζε μέχρι τότε το πεδίο ερευνών στις ανδρικές δραστηριότητες, με αποτέλεσμα να εξαιρείται η γυναικεία συνεισφορά στα πολιτικά δρώμενα. Οι γυναικείες κοινωνικο-πολιτικές συμπεριφορές παραπέμπονταν στη φύση μέσα από την ταύτιση του ανδρικού με το ‘πολιτικό’ και του

γυναικείου με το ‘απολιτικό’ (Παντελίδου-Μαλούτα 1987:11). Η Carole Pateman έχει επισημάνει ότι παρά το εύρος της θεματολογίας με την οποία ασχολείται η νεότερη πολιτική θεωρία αναλύοντας όλες τις κοινωνικές ομάδες, η μελέτη της εξουσίας τού ενός φύλου πάνω στο άλλο κατά κανόνα εξαιρείται από τις επιστημονικές αναλύσεις ως ‘μη πολιτική’ (Pateman 1989: 1-3).

Εξάλλου, οι κλασικές πολιτολογικές μελέτες ήταν γεμάτες από προϋδεάσεις σχετικά με το γυναικείο φύλο. Για παράδειγμα, μέχρι τη δεκαετία του 1980 ο πολιτικός συντηρητισμός των γυναικών θεωρούνταν εκ των προτέρων δεδομένος και αναγόταν στη γυναικεία φύση, ενώ το γυναικείο εκλογικό σώμα αντιμετωπιζόταν ως ομοιογενές και αδιαφοροποίητο. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι γυναίκες εκλογείς χαρακτηρίζονταν από τους πολιτικούς επιστήμονες ως ‘πολιτικά αφελείς’ (Παντελίδου-Μαλούτα 1987:11). Στο πρωτοποριακό τους βιβλίο για την ανάλυση των εκλογικών συμπεριφορών των γυναικών οι ερευνήτριες Murray Goot και Elisabeth Reid (1975) έδειξαν πώς στις επιστημονικές εκλογολογικές μελέτες η πολιτική συμπεριφορά των ανδρών αποτελούσε το μέτρο σύγκρισης (εν τέλει αποδοχής ή απόρριψης) για όλες τις γυναίκες (Παντελίδου-Μαλούτα 1987:6).

Ως αντίδραση απέναντι στις ανδροκεντρικές αυτές αντιλήψεις δημιουργήθηκε μια γυναικοκεντρική φεμινιστική ανάλυση που είχε την τάση να περιχαρακώσει τις μελέτες για τις γυναίκες ξεκόβοντάς τις από το βασικό επιστημονικό κορμό. Έτσι τέθηκε επί τάπητος το ζήτημα της απομόνωσης της φεμινιστικής έρευνας από τη συνολική επιστημονική παραγωγή, ως πεδίου σαφώς διαχωρισμένου από τους καθιερωμένους επιστημονικούς τόπους. Γρήγορα έγινε όμως αντιληπτό ότι η φεμινιστική ανάλυση δεν θα έπρεπε να συνιστά μια στείρα αντιπαραθετική γυναικεία αντίληψη του πολιτικού ούτε έπρεπε να στοχεύει στην απλή αύξηση των μελετών για τις γυναίκες. Η Παντελίδου-Μαλούτα επισημαίνει ότι τελικός στόχος πρέπει να είναι η ανασυγκρότηση της πολιτικής επιστήμης σε καινούριες βάσεις (Στο ίδιο:12-13), ώστε να εξερευνηθούν οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους «η δομή της εξουσίας μεταξύ των φύλων επιδρά καθοριστικά στη μορφή της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος» (Στο ίδιο:17).

Το ζητούμενο επομένως είναι η συνολική αναδόμηση της πολιτολογικής έρευνας ώστε να περιλαμβάνει τομείς που επηρεάζονται και επηρεάζουν ευρύτερα τις σχέσεις εξουσίας: τις γυναίκες, την οικογένεια, την (απλήρωτη) οικιακή εργασία, την τεκνοποίηση, τη μητρότητα και την πατρότητα, τη μη αμειβόμενη παροχή φροντίδων, τη θηλυκότητα, τη σεξουαλικότητα, τη διαχείριση του ανθρώπινου σώματος, τη συγκρότηση των ταυτοτήτων, την υποκειμενικότητα κ.ά. Όψεις των ζητημάτων αυτών ανέδειξε το γνωστό βιβλίο των Seyla Benhabib και Drucilla Cornell (1994) με τίτλο *Feminism as Critique: On the Politics of Gender* (‘Ο φεμινισμός ως κριτική θεώρηση: Γύρω από την πολιτική του φύλου’).

Εξάλλου, ορίζοντας το φύλο «ως πρωταρχικό τρόπο νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας» η Τζόουν Σκοτ θεωρεί ότι το φύλο διαχέεται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας και του πολιτικού γίνεσθαι (Σκοτ 1997:309). Για τη Σκοτ, η ίδια η πολιτική εξουσία έχει ιστορικά συλληφθεί και νομιμοποιηθεί με άξονα το φύλο, ώστε κάθε «απόπειρα αμφισβήτησης ή αλλοίωσης οποιασδήποτε πτυχής απειλεί ολόκληρο το σύστημα» (Στο ίδιο:318). Το ίδιο φαίνεται ότι διαπιστώνουν μέσα από το ερευνητικό τους αντικείμενο πολλές φεμινίστριες επιστημότισσες ανεξάρτητα από το ποια κοινωνία μελετούν και σε ποιο δεδομένο χρόνο. «Όλες οι πολιτικές διαδικασίες είναι έμφυλες» υποστηρίζει η

Georgina Waylen (2003:157-158) σε πρόσφατο άρθρο της όπου εξετάζει τη σχέση φύλου και πολιτικής στη διαδικασία κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη.

~

Παρ' όλα αυτά, η φεμινιστική αμφισβήτηση των δεκαετιών 1960-1980 δε συγκροτούσε ένα ομοιογενές σύστημα ιδεών. Η Judith Evans διέκρινε τρεις μεγάλες φεμινιστικές σχολές (τάσεις): τη φιλελεύθερη (liberal), τη μαρξιστική (marxist) και τη ριζοσπαστική (radical), καθεμιά από τις οποίες συμπεριλάμβανε στο εσωτερικό της ομαδοποιήσεις με παρόμοιους, αλλά μη ταυτόσημους, προβληματισμούς (J. Evans 1986β:103).

Την ίδια χρονική στιγμή η Σκοτ, σε μια προσπάθεια συστηματοποίησης της πληθώρας των φεμινιστικών προσεγγίσεων για το φύλο, διέκρινε ανάμεσα α) στην αμιγώς φεμινιστική προβληματική, β) στη μαρξιστική παράδοση και γ) στη διαιρεμένη ψυχαναλυτική σχολή ανάμεσα στους γάλλους μεταδομιστές και στους αγγλοσάξονες οπαδούς της 'θεωρίας των σχέσεων με το αντικείμενο' που διερευνούσαν «την παραγωγή και αναπαραγωγή της έμφυλης ταυτότητας του υποκειμένου» (Σκοτ 1997:295). Για μια άλλη λεπτομερή καταγραφή των αναλυτικών κατηγοριών του φεμινισμού βλ. επίσης τις τρεις πρώτες ενότητες του βιβλίου της Naomi Black με τίτλο *Social Feminism* ('Κοινωνικός φεμινισμός') (Black 1989:12-73).

Εξάλλου, στην κατηγοριοποίηση των 'φεμινιστικών σχολών' σε φιλελεύθερη (liberal), πρώιμη ριζοσπαστική (early radical), πολιτισμικά ριζοσπαστική ή βαθιά εκπολιτιστική (cultural radical ή strong cultural), αμυδρά εκπολιτιστική (weak cultural), σοσιαλιστική (socialist), και μετανεωτερική (postmodernist) προέβη η Judith Evans (1996α:8 και 1996: passim). Η ίδια όμως αναφέρει ότι σε αντίθεση με τη δική της λογική να ομαδοποιήσει τις σύγχρονες φεμινιστικές απόψεις ορισμένες φεμινίστριες επιστημότισσες θεωρούν ότι κάθε προσπάθεια κατηγοριοποίησης των φεμινιστικών ιδεών είναι λανθασμένη κι ότι θα έπρεπε να γίνονται συγκρίσεις και αντιπαραβολές μόνο μέσα από τα συγκεκριμένα επιχειρήματα και τις συγκεκριμένες φεμινιστικές ιδέες (J. Evans 1996α:8). Στις δικές τους κατηγοριοποιήσεις προβαίνουν πρόσφατα η Όλγα Στασινοπούλου (2004:119-134) και η Γιώτα Παπαγεωργίου (2004:107-122).

Παρά τη στατικότητα που εμπεριέχει κάθε ταξινόμηση σύνθετων κοινωνικών και πολιτικών ιδεών, θα επιχειρηθεί πάντως εδώ μια συνοπτική παρουσίαση των βασικότερων φεμινιστικών ρευμάτων της τελευταίας τριακονταετίας με στόχο την εξοικείωση των αναγνωστών/ αναγνωστριάων μ' ένα αντικείμενο που παραμένει στο περιθώριο της πανεπιστημιακής γνώσης:

Α. Αρκετές/οί συγγραφείς θεωρούν ότι ο σύγχρονος φεμινισμός ξαναγεννήθηκε μέσα από τη *φιλελεύθερη* τάση, που βρήκε αρχικά μεγάλη απήχηση στις ΗΠΑ από τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Ο φιλελεύθερος φεμινισμός εστίαζε στην κατοχύρωση ίσων δικαιωμάτων για τους άνδρες και τις γυναίκες, προβάλλοντας την ανάγκη αναθεώρησης και εκσυγχρονισμού των θεσμών, καθώς και την ανατροπή των κοινωνικών προκαταλήψεων και στερεοτύπων ανάμεσα στα φύλα (Στασινοπούλου 2004:120).

Η κοινωνιολόγος Γιώτα Παπαγεωργίου υποστηρίζει ότι οι φιλελεύθερες φεμινίστριες δανείζονται πολλές ιδέες από τη φιλοσοφία του John Locke και του John Stuart Mill:

από τον πρώτο αντλούν ορισμένες βασικές φιλοσοφικές αρχές, ενώ από τον δεύτερο αντλούν μια “στρατηγική μεταρρυθμίσης, που βασίζεται περισσότερο στην εξελικτική παρά στην επαναστατική μέθοδο” (Παπαγεωργίου 2004:109). Εξάλλου, ο φιλελεύθερος φεμινισμός ασκεί κριτική στο κράτος πρόνοιας και θεωρεί ότι η επιρροή του πρέπει γενικά να ελαχιστοποιηθεί (Στασινοπούλου 2004:122). Ορισμένοι/ες θεωρούν ότι στην πραγματικότητα ο φιλελεύθερος φεμινισμός ενισχύει την ανταγωνιστικότητα των γυναικών στην αγορά εργασίας χωρίς να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις κοινωνικές ανισότητες (Στο ίδιο). Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις ο φιλελεύθερος φεμινισμός διεκδίκησε τη χρήση *θετικών δράσεων*, με το σκεπτικό ότι οι γυναίκες είχαν επί δεκαετίες ζημιωθεί συστηματικά ως κοινωνική κατηγορία (Phillips 1987:2-3).

Σε τελευταία ανάλυση, η φιλελεύθερη τάση θεωρούσε ότι, αν η θεσμική ισότητα ολοκληρωνόταν, τα υπόλοιπα ζητήματα θα λύνονταν μέσω εκπαιδευτικών κυρίως διαδικασιών (αγωγή, κοινωνικοποίηση κλπ.) (J. Evans 1986β:104) είτε με την κατοχύρωση της οικονομικής ισότητας (Bryson 2005:226). Ενδιαφέρονσα πάντως είναι η άποψη που διατύπωσαν μεταξύ άλλων η Zillah Eisenstein (1981) και η Susan James (1995/1996) ότι κάθε φεμινισμός εμπεριέχει ένα στοιχείο φιλελευθερισμού στο βαθμό που υποστηρίζει για τις γυναίκες τη φιλελεύθερη αρχή της ανεξαρτησίας και ισοτιμίας των υποκειμένων.

Β. Η *μαρξιστική* ή *σοσιαλιστική* τάση, στο πλαίσιο της οποίας αναπτύχθηκε ένας ενδιαφέρων διάλογος, ευδοκίμησε ιδιαίτερα στη Μ. Βρετανία. Η μαρξιστική φεμινιστική θεώρηση προσπάθησε να συνδυάσει τη θεωρία της ταξικής κοινωνικής σύγκρουσης με τις αναλύσεις περί γυναικείας καταπίεσης (Παντελίδου-Μαλούτα 1987:18-20). Σοσιαλίστριες φεμινίστριες αρθρογράφοι, όπως η Juliet Mitchell, η Sheila Rowbotham, η Zillah Eisenstein, η Michèle Barrett, η Heidi Hartmann ανέπτυξαν μεταξύ των πρώτων προβληματισμούς που έκλειναν προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάλυσης θεωρώντας τη αναπόσπαστο κομμάτι των αναλύσεων για το φύλο.

Ο ίδιος ο Μαρξ είχε υποστηρίξει ότι η γυναικεία υποτέλεια ήταν αποτέλεσμα του καπιταλισμού και θα έφθινε μαζί του. Αρκετές νεότερες φεμινίστριες είχαν όμως την τάση να βλέπουν τις γυναίκες ως θύματα μιας διπλής εκμετάλλευσης: αυτής του καπιταλιστικού συστήματος και εκείνης της κυριαρχίας των ανδρών, προτάσσοντας ή αναδεικνύοντας την κυριαρχία του οικονομικού παράγοντα πάνω στην εκμετάλλευση του φύλου. Για το λόγο αυτό αρκετές ήταν εκείνες που αντιπαρατέθηκαν στη χρήση του όρου *πατριαρχία*, που πρότεινε ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, ως μονοδιάστατου, στατικού και ανιστορικού (J. Evans 1986β:113).

Βρίσκοντας στον κόσμο του μαρξισμού ταυτόχρονα ένα σύμμαχο αλλά κι έναν αθέμιτο υπονομευτή της δράσης τους (Nicholson 1994), τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες δεν κατάφεραν να υπερβούν τις δυσκολίες του συγκερασμού δύο θεωριών που είχαν την τάση να απορροφήσει η μια την άλλη: το βασικότερο θεωρητικό πρόβλημα εστιάστηκε στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να ενσωματωθεί η έννοια της αναπαραγωγής με όλα τα συμπαρομαρτούντα της (μητρότητα, απλήρωτη οικιακή εργασία-παροχή φροντίδων) στην έννοια της παραγωγής που αποτελεί τη βάση της μαρξιστικής θεωρίας (Στο ίδιο:28). Στο πλαίσιο αυτών των προβληματισμών η πρόταση που διατύπωσαν ορισμένες αριστερές φεμινίστριες για

‘μισθό στην οικιακή εργασία’ επικρίθηκε σχεδόν απ’ όλους ως ταυτόχρονα ανέφικτη και μη μαρξιστική (Bryson 2005:318). Η συγκεκριμένη συζήτηση γύρω από την οικιακή εργασία και τον οικογενειακό μισθό (domestic labour debate) εστίασε στη σημασία του γυναικείου ‘εφεδρικού στρατού’ για το κεφάλαιο (Στασινοπούλου 2004:128).

Άλλες μαρξίστριες φεμινίστριες υποστήριζαν την άποψη ότι οι ταξικοί και οι φεμινιστικοί αγώνες αλληλοσυνδέονταν και ότι θα μπορούσαν να επιδράσουν συνολικά στην κοινωνία. Ιδιαίτερα διαφωτιστική στον τομέα αυτό υπήρξε η έκδοση το 1979 του βιβλίου των Ρουμπόθαμ, Σίγκαλ και Γουέινραϊτ *Πέρα από τον κατακερματισμό* (στα ελληνικά: 1983). Πιο πρόσφατα, συγγραφείς όπως η Iris Marion Young, η Maria Mies, η Ann Pollert έχουν υποστηρίξει ότι στις δυτικές χώρες υφίσταται ένα *ενοποιημένο* σύστημα ‘καπιταλιστικής πατριαρχίας’ όπου η οικονομική εκμετάλλευση και ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας αλληλοσυνδέονται εγγενώς (Young 1986α, Pollert 1996:647, Mies 1998:38, Bryson 2005:324-325).

Αλλά ο συνδυασμένος σοσιαλιστικός και φεμινιστικός αγώνας αποδείχτηκε δύσκολος και σε πρακτικό επίπεδο καθώς η φεμινιστική δράση στο πλαίσιο των κομμάτων προσέκρουσε σε πολλά εμπόδια τόσο διαχρονικά όσο και στη σύγχρονη πολιτική εμπειρία. Από αυτήν την άποψη δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αρκετά από τα αιτήματα των σοσιαλιστριών φεμινιστριών απορροφήθηκαν από τον κομματικό λόγο και υποβαθμίστηκαν σε επιμέρους πολιτικές διεκδικήσεις, ενώ εκείνες που διαφώνησαν με την πολιτική των κομμάτων τους απέναντι στο γυναικείο ζήτημα βρέθηκαν σε άλλους ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους αναζητώντας την πολιτική αυτονομία τους, αφού προηγουμένως δοκίμασαν την εμπειρία της ‘διπλής ένταξης’, δηλ. της ταυτόχρονης ένταξης σε μια φεμινιστική ομάδα και ένα πολιτικό κόμμα. (Για μια ελληνική εμπειρία: Ρεπούση 1996).

Γ. Η *ριζοσπαστική* τάση του σύγχρονου φεμινισμού πρόβαλε κατά κύριο λόγο την κεντρικότητα και καθολικότητα του φαινομένου της γυναικείας υποτέλειας θεωρώντας την ως την αρχαιότερη από τις γνωστές σχέσεις εξουσίας μεταξύ των ανθρώπων (J. Evans 1986β:112, Lovenduski 1986:69). Αντιμετωπίζοντας τις άλλες εξουσιαστικές σχέσεις ως μάλλον δευτερεύουσες (Randall 1987:6) ο ριζοσπαστικός φεμινισμός υποστήριξε ότι το ρίζωμα της γυναικείας καταπίεσης ήταν τόσο βαθύ ώστε χρειαζόταν μια ‘επανάσταση’ για να το εξαλείψει και όχι μεμονωμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες (Στο ίδιο). Αντίστοιχα, αρκετές φεμινίστριες, όπως η κλινική ψυχολόγος και ακτιβίστρια Juliet Mitchell, θεωρούσαν ότι η εξέγερση των γυναικών ενάντια στην καταπίεσή τους ήταν η ‘μακροβιότερη επανάσταση’ που είχε ποτέ υπάρξει (Μίτσελ 1975β). Ο όρος πατριαρχία χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει ακριβώς αυτή τη συστηματικότητα και την ιδιαιτερότητα της γυναικείας καταπίεσης που διαπιστώθηκε ότι τέμνει ιεραρχικά εδώ και πολλούς αιώνες το ανθρώπινο γένος (Bryson 2005:255-310).

Βασικό σύνθημα του ριζοσπαστικού φεμινισμού υπήρξε το σύνθημα ‘το προσωπικό είναι πολιτικό’ (ενδεικτικά: Αβδελά 1989β, Pateman 1987:117-120, Βαρίκα 2000θ, Phillips 1991:92-119, Bryson 2005:262). Η οικογένεια και η μητρότητα, αναλύθηκαν ως οι τόποι όπου είναι έκδηλη η εκμετάλλευση των γυναικών και ο περιορισμένος ορίζοντας της δράσης τους. Η καταπιεσμένη γυναικεία σεξουαλικότητα αλλά και οι βίαιες μορφές που συνοδεύουν τις έμφυλες σχέσεις και αφήνουν το αποτύπωμά τους στη

γυναικεία υποκειμενικότητα (κακοποίηση, σεξουαλική παρενόχληση, βιασμός, σεξουαλική δουλεία, πορνογραφία) αναδείχθηκαν από τις φεμινίστριες ως ζητήματα πρωταρχικής σημασίας για την κοινωνική υπόσταση των γυναικών (Bryson 2005:255-312, Kolmar, Barkowski 2005:52-53). Μ' αυτήν την έννοια, ο ριζοσπαστικός φεμινιστικός λόγος όρισε τελικά την πολιτική ως τη «διαχείριση όλων των μορφών κοινωνικής ζωής» (McClure 1992:347) διευρύνοντας τα όρια του πολιτικού.

Προβληματιζόμενο από τα πενιχρά αποτελέσματα που είχε η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες ως προς τη βελτίωση της κοινωνικής υπόστασης του φύλου τους και επηρεασμένο ταυτόχρονα από τη γενικότερη αμφισβήτηση των παραδοσιακών μορφών πολιτικής πάλης της εποχής, το δεύτερο φεμινιστικό κύμα αμφισβήτησε τους επίσημους ανδροκεντρικούς πολιτικούς θεσμούς ως μη εύφορο πεδίο πάλης (Αβδελά 1989β:6). Το κράτος θεωρήθηκε ως η ενσάρκωση της πατριαρχίας και διογκώθηκε η δυσπιστία απέναντί του καθώς και η άρνηση συνεργασίας με τους κρατικούς θεσμούς (Bryson 2005:304). Άλλωστε, το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα ήρθε πολλές φορές σε σύγκρουση με το κράτος, αφού η δύναμη της αστυνομίας χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα για την καταστολή της δημόσιας διαμαρτυρίας των γυναικών (Ρουμπόθαμ, Σίγκαλ, Γουέινραϊτ 1983:20).

Ως δικά τους μέσα πολιτικής παρέμβασης, αντίδοτα στις επίσημες πολιτικές δομές, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες αντέταξαν τη 'γυναικεία αδελφότητα' (sisterhood) (Μπάρυ 1986), την απόρριψη κάθε είδους ιεραρχικών σχέσεων και διαδικασιών, την άμεση συμμετοχική δημοκρατία όπου τα άτομα δεν αντιπροσωπεύονται αλλά οφείλουν, στο βαθμό που θέλουν να έχουν λόγο και δράση, να είναι παρόντα (Ρουμπόθαμ, Σίγκαλ, Γουέινραϊτ 1983:74, Αβδελά 1989β:6-7). Γιατί όπως το διατύπωσε η Έφη Αβδελά «σε αντίθεση με άλλα κινήματα, το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών εκφράστηκε εξ αρχής αποκλειστικά στο όνομα των ίδιων των υποκειμένων που δρουν και το συγκροτούν» (Αβδελά 1989β:6). Άλλωστε κοινή ήταν η διαπίστωση ότι η διεκδίκηση της ισότητας δεν μπορούσε να περιμένει: οι γυναίκες ήθελαν να παλέψουν άμεσα –'εδώ και τώρα'- για την απελευθέρωσή τους (Bryson 2005:258) ενώ πίστευαν ακράδαντα ότι "η απελευθέρωση δεν δίνεται άνωθεν" (Μακάφου, Γουντ 1975:33).

Εκείνο, βέβαια, που είχε ιδιαίτερη σημασία ήταν ότι ο ριζοσπαστικός φεμινισμός προώθησε καινούριες μορφές συλλογικής δράσης και πρώτα απ' όλα την ελεύθερη έκφραση μέσα από και μέσα σε μικρές οριζόντιες ομάδες (Αβδελά 1989β:6, Bryson 2005:258), οι οποίες είχαν ένα διπλό στόχο: α) να λειτουργούν ως *συλλογικότητες* για την *αυτογνωσία* και την ανάπτυξη της φεμινιστικής συνείδησης των μελών τους γιατί εκεί μπορούσαν να συζητήσουν ανεμπόδιστα τα ιδιαίτερα προβλήματά τους: τη σχέση τους με τους άνδρες, την πολιτική, τη μητρότητα, τη σεξουαλικότητα, τη γνωριμία και το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση του σώματος (αντισύλληψη, έκτρωση κ.ά.), και β) ως *συλλογικότητες πίεσης* προς τα κόμματα και την εξουσία, αλλά και γενικότερα συνολικής *παρέμβασης* σ' όλη την *κοινωνία* (Αθανασάτου 1995:301). Άλλες όμως φεμινίστριες έκριναν πως οι ομάδες αυτές λειτούργησαν περισσότερο ως συλλογικότητες προσωπικής απελευθέρωσης και πολύ λιγότερο ως ομάδες εργασίας ή διεκδίκησης (Μακάφου, Γουντ 1975:19). Στις καινούριες πολιτικές πρακτικές του φεμινιστικού κινήματος συγκαταλέγονται επίσης: η ίδρυση σπιτιών και καταφυγίων για κακοποιημένες γυναίκες, κέντρα αυτοεξέτασης κ.ά. (Αβδελά 1989β:7).

Εν τέλει, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος διεκδίκησαν την αυτονομία από κάθε οργανωτική δομή, αφού εκεί οι άνδρες δεν είχαν αφήσει περιθώρια εξουσίας στις γυναίκες, ενώ συχνά ακολουθούσε η απόσχιση απ' αυτές στο πλαίσιο μιας κίνησης που ονομάστηκε 'σεπαρατισμός' (separatism) (Lovenduski 1986:69-72, Αβδελά 1989β, Kent 2004:304). Πιο πρόσφατα ορισμένες μαύρες φεμινίστριες, όπως η hooks (1984), αντικατέστησαν τον όρο γυναικεία αδελφότητα με το 'γυναικεία αλληλεγγύη' θεωρώντας ότι η έννοια της αδελφότητας ισοπεδώνει τις διαφορές μεταξύ γυναικών διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών, σε αντίθεση με την αλληλεγγύη που μπορεί να αναπτυχθεί μεταξύ διαφοροποιημένων εταίρων (Bryson 2005:353).

Η επίθεση στην ετεροφυλοφιλία υπήρξε μέρος του ριζοσπαστικού φεμινισμού της τελευταίας τριακονταετίας. Ο λεσβιασμός προσπάθησε να αναδείξει την πολιτική χροιά του θεσμού της ετεροφυλοφιλίας ως του μόνου αποδεκτού τρόπου σεξουαλικής συνεύρεσης αλλά και ως τρόπου για τον καλύτερο (ανδρικό) έλεγχο του γυναικείου σώματος (Bryson 2005:292-293). Η μη αποδοχή της ετεροφυλοφιλίας επικρίθηκε όμως από μεγάλο αριθμό φεμινιστριών που θεώρησαν υπερβολικές και δογματικές ορισμένες από τις θέσεις της κίνησης αυτής (Στο ίδιο:294-295).

Δ. Στο πλαίσιο των ευρύτερων φεμινιστικών αναζητήσεων, ιδιαίτερα στη Γαλλία και τις ΗΠΑ, εκφράστηκε μια *ουσιοκρατική* φεμινιστική τάση (essentialism), η οποία εξήρε τη γυναικεία κουλτούρα και πρόβαλε την ιδέα της ανωτερότητας του γυναικείου φύλου και των γυναικείων αξιών (Randall 1987:7). Πιο συγκεκριμένα, στη Γαλλία δημιουργήθηκε η τάση Ψυχανάλυση και Πολιτική (Psychanalyse et Politique ή Psych et Po), η οποία επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στην ανάλυση των ψυχο-κοινωνικών πολιτισμικών μηχανισμών συγκρότησης της γυναικείας υποκειμενικότητας και καταπίεσης των γυναικών (Στο ίδιο: 235).

Όπως παρατηρεί η Valerie Bryson (2005:368), οι θεωρίες των πρωτεργατριών της ψυχαναλυτικής τάσης (Hélène Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva) υπέπεσαν μάλλον σε μια 'βιολογική ουσιοκρατία'. Εξίσου, η γαλλίδα ιστορικός Michelle Perrot θεωρεί ότι δίνοντας έμφαση στη θηλυκότητα ως 'δομική αρχή' οι συγκεκριμένες φεμινίστριες υποβάθμισαν τη σημασία των κοινωνικών πλαισίων (Περρό 1986:79). Η Judith Grant παρατηρεί ότι οι συγγραφείς αυτές δεν αποκάλεσαν ποτέ τους εαυτούς τους 'φεμινίστριες', οπότε τίθεται το ερώτημα αν εντάσσονται απολύτως στο δεύτερο φεμινιστικό κύμα ή αν βρίσκονταν πάντα 'πέρα από το φεμινισμό' (Grant 1993:130).

Ε. Το οικολογικό κίνημα επηρέασε επίσης τη φεμινιστική θεώρηση, ώστε αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1980 το ρεύμα του *οικοφεμινισμού* με το διπλό στόχο της '(παν)ανθρώπινης απελευθέρωσης' και της 'αρμονικής σχέσης με τη μη-ανθρώπινη φύση' (King 1989, στο Kolmar, Bartkowski 2005:473). Ένα τμήμα αυτού του κινήματος σχετίστηκε με την αναβίωση και επαναξιολόγηση των 'γυναικείων αξιών' και της υποτιθέμενης εγγενούς ειρηνικής φύσης του γυναικείου φύλου (Bryson 2005:287-289, Plumwood 1993). Γενικά, ο οικοφεμινισμός στηρίχθηκε στο σκεπτικό ότι στο φυσικό κόσμο οι ιεραρχίες είναι άγνωστες και ότι η υποταγή των γυναικών στην ανδρική εξουσία υπήρξε η πρωταρχική σχέση κυριαρχίας και εκμετάλλευσης από την οποία προήλθαν όλες οι υπόλοιπες (King 1989, στο Kolmar, Bartkowski 2005:473).

Στη θεωρία του οικοφεμινισμού η ενότητα επέρχεται μέσα από την ποικιλία, ενώ αντίθετα ο ανθρώπινος πολιτισμός με την ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς και της τεχνολογίας και την αντίστοιχη καταστροφή των ειδών του φυσικού βασιλείου προσπαθεί να ομοιογενοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες για να προάγει την κατανάλωση (Στο ίδιο· επίσης Mies, Shiva, 1993). Σ' αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε και ο 'φεμινιστικός αντιμilitarισμός' (feminist antimilitarism) που αντιτάχθηκε στη στρατικοποίηση της οικονομίας και του σύγχρονου πολιτισμού γενικότερα, με εσωτερικές πάντως διαφοροποιήσεις ως προς τις υποκείμενες θεωρίες και τα ερμηνευτικά σχήματα που προτάθηκαν από τις συγκεκριμένες συγγραφείς κι ακτιβίστριες (Enloe 1988, Ruddick 1980, 1983α, 1983β και 1989, Davion 1990, «Φεμινισμός και οικολογία» 1993, Salleh 1997).

ΣΤ. Σημαντική επίδραση είχε από τη δεκαετία του '80 ο *μητρικός* ή *κοινωνικός φεμινισμός* (maternal feminism, social feminism) ή αλλιώς *μητρική σκέψη* (maternal thinking) ή *ηθική της μέριμνας* (ethics of care) (Βαρίκα 2000θ:365, Ντιέτζ 1995), ενδεχομένως ως απάντηση σε μια ορισμένη 'μητροφοβία' ορισμένων φεμινιστριών του δεύτερου κύματος (Ντιέτζ 1995:23). Από τις πρώτες μελέτες που σηματοδότησαν τη συγκρότηση του ρεύματος της μητρικής σκέψης υπήρξαν τα πολύκροτα βιβλία της Carol Gilligan (1982) *In a Different Voice* («Με διαφορετική φωνή»), καθώς και της Adrienne Rich με τίτλο *Of Woman Born* (1977) (στα ελληνικά: *Γέννημα γυναίκας*, 1983), το οποίο και εστίαζε στη μητρότητα ως εμπειρίας και ως θεσμού.

Η μητρική σκέψη στηρίζεται στην άποψη ότι η οικογένεια προέχει κάθε άλλης οικονομικής ή πολιτικής συνθήκης αφού οι άνθρωποι είναι πρώτα απ' όλα άνδρες και γυναίκες μέσα σε οικογένειες και στη συνέχεια είναι πολιτικά και οικονομικά όντα (Elshtain 1981 και 1982, Held 1993). Η τάση αυτή έδωσε έμφαση στο ζήτημα της φροντίδας των άλλων μέσα από μια προσπάθεια να ασκηθεί κριτική στην κλασική φιλελεύθερη θεωρία της αμερόληπτης οικουμενικότητας. Η Judith Evans θεωρεί ότι η Rich είχε ως στόχο την επαναξιολόγηση των γυναικείων δραστηριοτήτων που βρίσκονται υποτιμημένες στο πλαίσιο της φιλελεύθερης κοινωνίας (J. Evans 1996:83).

Σύμφωνα με την παρατήρηση της Grant, η *μητρική θεωρία* (mothering theory) στηρίζεται στη διαπίστωση "ότι οι αξίες που έχουν αναπτύξει οι γυναίκες από την πρακτική τους ως μητέρων μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση του φύλου και επιπρόσθετα στην οικοδόμηση εναλλακτικών κοινωνικών θεωριών επικεντρωμένων γύρω από τις 'γυναικείες αξίες', όπως είναι ο αλτρουϊσμός και η φροντίδα των άλλων" (Grant 1993:59). Η ίδια επίσης αναφέρει ότι οι εκπρόσωποι της τάσης αυτής αντέστρεψαν το σύνθημα 'το προσωπικό είναι πολιτικό' θεωρώντας ότι η δημόσια σφαίρα θα έπρεπε να βασίζεται στις αξίες του ιδιωτικού χώρου (Στο ίδιο:59-60).

Οι ενστάσεις ως προς τα επιχειρήματα της μητρικής θεωρίας έρχονται από πολλές κατευθύνσεις. Όπως αναφέρει η γνωστή κοινωνιολόγος Mary Evans η «μητρότητα δεν είναι μια ηθική αλλά μια κοινωνική συνθήκη» (M. Evans 2004:118) και ως τέτοια επηρεάζει τις ζωές των ανθρώπων. Εξάλλου, όπως αναφέρει η Μ. Ντιέτζ, η "ανάγκη να αντιμετωπίσουμε την 'αλαζονική δημόσια εξουσία' και ένα 'αμοραλιστικό πολιτικό σύστημα' [...] παραμένει αποφασιστικός φεμινιστικός στόχος. Αλλά η μόνη αποτελεσματική αντιμετώπιση ενός διεφθαρμένου ή άδικου κράτους είναι μία, και είναι από μόνη της κατηγορηματικά πολιτική» (Ντιέτζ 1995:44), στο βαθμό που -όπως το έχει

διατυπώσει και ο Αριστοτέλης- η πολιτική είναι μια «ειδικού τύπου ανθρώπινη δραστηριότητα, μια διαστηριότητα που είναι πρωταρχική σε σχέση με τις άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες, δημόσιες ή ιδιωτικές» (Στο ίδιο:28). Μ' αυτό το σκεπτικό σημασία δεν έχει η 'μητροποίηση' της πολιτικής, αλλά η 'πολιτικοποίηση της συνείδησης' (Στο ίδιο:43). Σε ανάλογες παρατηρήσεις προβαίνει και η Βαρίκα θεωρώντας ότι οι παραδοσιακές αξίες της μητρότητας για το σεβασμό της ανθρώπινης ζωής κι ακεραιότητας, καθώς και την τάση ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών οφείλουν να συνιστούν πανανθρώπινες αξίες και να ενσωματωθούν στους κανόνες που διέπουν τη δημόσια ζωή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι θεμιτή μια πλήρης αντιστροφή των ιδιοτήτων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού (Βαρίκα 2000θ:368).

Εξίσου η Αντωνία Παντελαίου δίνει τη δική της απάντηση στο ερώτημα 'είναι θέμα δικαιώματος ή υποχρέωσης η αγάπη;': «Ο χώρος των προσωπικών σχέσεων μπορεί να συζητιέται με όρους επάρκειας, καταλληλότητας, αντοχής, καλλιέργειας, όχι με όρους δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Αυτοί είναι κατάλληλοι μόνο για να ορίζουν τα όριά του: αρχίζουν εκεί που τελειώνει αυτός και τελειώνουν εκεί που αυτός αρχίζει» (Παντελαίου 1999:413).

Η Μ. Evans διαπιστώνει ότι σήμερα, παρά τις προσπάθειες ορισμένων κυβερνήσεων να ελαχιστοποιήσουν τις κοινωνικές συνέπειες που έχει ο ρόλος της μητρότητας (Μ. Evans 2004:176), πολλές "γυναίκες είναι γενικά υποχρεωμένες να περιορίζουν στο ελάχιστο τη σχέση τους με μια καιρία μορφή θηλυκότητας, τη μητρότητα, προκειμένου να ενσωματωθούν στη νεωτερικότητα στον μέγιστο δυνατό βαθμό" (Στο ίδιο:119), καθώς και ότι οι δυνατότητες που έχουν οι γυναίκες του δυτικού κόσμου να συμμετέχουν στον πολιτισμό δεν σημαίνει ότι δεν τους έχουν αφαιρεθεί ταυτόχρονα κάποιες άλλες δυνατότητες (Στο ίδιο), μετατρέποντας τις προσωπικές τους επιλογές σε αγχώδη υπαρξιακά και κοινωνικά διλήμματα.

Σε τελευταία ανάλυση, όπως παρατηρεί η Bryson, το ζήτημα της αναπαραγωγής «διχάζει βαθύτατα τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες» (Bryson 2005:290), οι οποίες είναι διασπασμένες ανάμεσα σ' εκείνες που τη θεωρούν ως «ένα βαρβαρικό κατάλοιπο μιας κατώτερης βαθμίδας της εξέλιξης του ανθρώπου» και σ' εκείνες για τις οποίες «ενσαρκώνει την ανώτερη δημιουργικότητα και αρετή των γυναικών» (Στο ίδιο).

5.1.1 Τρέχουσες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, επηρεασμένες τόσο από το μεταδομισμό (post-structuralism) και το ρεύμα της μετανεωτερικότητας (postmodernism) όσο κι από το ρεύμα της αποδόμησης της (ρητά ή υπόρητα) 'ρατσιστικής' πρόσληψης του φύλου που ξεκίνησε με το μαύρο φεμινισμό (Στασινοπούλου 2004:131-134, Bryson 2005:347-357), άρχισαν να πολλαπλασιάζονται οι πολυπρισματικές μελέτες που εξετάζουν τα έμφυλα ζητήματα μέσα από πολλαπλούς άξονες ανάλυσης, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται η εθνότητα, η φυλή, η κουλτούρα, η σεξουαλικότητα, η θρησκεία κ.ά. Η τάση αυτή έδωσε αρχικά βάρος στη μελέτη των 'έκκεντρων υποκειμένων', όπως τα αποκάλεσε η

Teresa de Lauretis (1990). Ξεκινώντας ως αντίδραση στον εθνοκεντρισμό της αγγλο-αμερικανικής και γενικότερα της δυτικής διανόησης (Harding 1991, Ιγγλέση 2001α:70), οι (πολυ)πρισματικές αυτές μελέτες που συχνά συνέχονται στο ρεύμα του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (social constructivism) αναγνωρίζουν ότι το φύλο συνυπάρχει με άλλους παράγοντες δόμησης εξουσιαστικών σχέσεων, οι οποίοι αλληλεπιδρούν (Hobson, Lewis, Siim 2002).

Κατά συνέπεια, αρκετοί/ές ερευνητές/ερευνήτριες, όπως η θεωρητικός του μαύρου φεμινισμού Patricia Collins (1990), απορρίπτουν την ιδέα ότι προέχει μία μορφή εκμετάλλευσης έναντι των άλλων και επομένως ότι υπάρχουν 'ιεραρχίες της καταπίεσης' (Bryson 2005:353). Στην 'ταυτοχρονία των καταπίεσεων' και τη σύνθετη σχέση τους αναφέρεται και η Βαρίκα, η οποία υποστηρίζει ότι είναι αδύνατο να ιεραρχηθούν σε 'κυρίαρχες' και 'δευτερεύουσες' (Βαρίκα 2000η:328).

Η μελέτη της πολυπλοκότητας των κοινωνικών φαινομένων αναδεικνύει τις διαπλεκόμενες σχέσεις τους αλλά και την ανάγκη εξειδίκευσης για κάθε ερευνώμενο πεδίο, ώστε να αναφανούν τα στοιχεία εκείνα που προεξάρχουν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Έτσι εκείνο που αναδεικνύεται μέσα από τις μελέτες αυτές είναι τόσο η διαπλοκή μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών/πολιτειακών φαινομένων, καθώς και η συνύφανση των πολλαπλών ταυτοτήτων και διαφορών μεταξύ των έμφυλων υποκειμένων (Παντελίδου-Μαλούτα 1996, 2002:129-141 και 2003:passim). Άλλωστε, όπως αναφέρει η Diana Coole, σήμερα οι *πολλαπλοί ρόλοι* συνυπάρχουν στη ζωή των γυναικών: «οι γυναίκες καταλαμβάνουν ποικίλους κόσμους, τους παραδοσιακούς (ως σύζυγοι και μητέρες), τους νεωτερικούς (ως εργαζόμενες και πολίτες) και τους μετανεωτερικούς (ως καταναλώτριες και μέτοχοι μιας σύγχρονης κουλτούρας)» (Coole 1993:222).

Αναλυτικότερα, η πιο πρόσφατη φεμινιστική προσέγγιση προσπαθεί να συνδυάσει τον *εμπειρισμό* με τη *συγκριτική θεωρητική* ανάλυση δίνοντας έμφαση στις μεταδομιστικές ανησυχίες για την ερμηνεία των (προφορικών ή γραπτών) *λόγων*, απ' όπου κι αν προέρχονται. Σ' αυτό το πλαίσιο αναζήτησης εντάσσονται οι δια-εθνικές, δια-φυλετικές και δια-πολιτισμικές μελέτες της τελευταίας δεκαετίας, οι οποίες λαμβάνουν εξαρχής υπόψη τους το γεγονός ότι δεν υπάρχει –ούτε υπήρξε ποτέ ιστορικά- ομοφωνία ως προς τη νοηματοδότηση πολιτικών εννοιών όπως: 'δημοκρατία', 'φεμινισμός', 'γυναικεία χειραφέτηση', 'ισότητα των φύλων' κ.ά. (Ackerly, Okin 1999, Pfau-Effinger 1998).

Για όλους τους πιο πάνω λόγους υπάρχει επομένως σήμερα η τάση να αναπτυχθεί μια φεμινιστική οικουμενική θεωρία που όχι μόνο θα καταγράφει τις *αλληλεξαρτήσεις* αλλά και θα είναι ευαίσθητη απέναντι στις *διαφορετικότητες*, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις η επιβολή περιορισμών στις γυναίκες από πλευράς πολιτισμικών μειονοτήτων περιπλέκει παρά απλοποιεί τις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής τους ενσωμάτωσης. Η πολιτική επιστήμων Chantal Mouffe (1993:80) υποστηρίζει ότι «χρειαζόμαστε ένα είδος κοινής ιδιότητας [του πολίτη] που να σέβεται την ποικιλία και που να χωράει διαφορετικές μορφές ατομικότητας» (Στο ίδιο). Για να εκφραστεί γλωσσικά αυτή η καινούρια αντίληψη η Ruth Lister (1999:381 και 2003:68-92) έχει προτείνει τον όρο 'διαφοροποιημένη οικουμενικότητα' (differentiated universalism), ενώ η Nancy Fraser (1997) και άλλες/οι έχουν προτείνει τον όρο 'οικουμενικότητα της αλληλεπίδρασης' (interactive universalism).

Σε τελευταία ανάλυση, πολλές ερευνήτριες και ερευνητές συνειδητοποιούν ότι “δεν μπορεί να υπάρξει μια ομοιογενής φεμινιστική/αντισεξιστική οπτική” (Παντελίδου-Μαλούτα 1996:340), αφού δεν υπάρχει η αφηρημένη έννοια ‘γυναίκα’ της ουσιοκρατικής αντίληψης, ούτε καν ‘οι γυναίκες’ της ομοιογενοποιητικής κοινωνιολογικής αντίληψης. Κατ’ επέκταση, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει ένας εμφανώς ορθός τρόπος θεώρησης του κόσμου και ότι η πολιτική δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε προσωρινούς συνασπισμούς (Bryson 2005:357).

Εξάλλου, ας σημειωθεί ότι αρκετά μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας έχουν ασκήσει κριτική στις μεταδομιστικές μελέτες εξαιτίας της αποκλειστικής τους ενασχόλησης με το λόγο, μελέτες οι οποίες υποτιμούν τη συμβολή της εμπειρίας στην κατανόηση του κόσμου. Οι ερευνήτριες και οι ερευνητές αυτοί θεωρούν ότι παρόμοιες μελέτες παράγουν μια ‘ελιτίστικη ρητορική της καταπίεσης’ που αρνείται κάθε δυνατότητα συλλογικής δράσης και καθηλώνει την πολιτική βούληση (Bryson 2005:371). Σχολιάζοντας τη διαμάχη Tilly-Scott η Βαρίκα παρατηρεί ότι η αδιαμφισβήτητη σημασία του λόγου στη συγκρότηση των υποκειμένων καθώς και των εννοιών με τις οποίες διαμορφώνουν τη συνείδηση και τη ζωή τους δε μπορεί να μελετηθεί αυτοαναφορικά και να αποσυνδεθεί από τις δράσεις και τις εμπειρίες των υποκειμένων (Βαρίκα 2000στ).

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι έχουν αρχίσει να εκδίδονται φεμινιστικές μελέτες που κάνουν μια αποτίμηση των τρόπων με τους οποίους η ακαδημαϊκή διάνοηση έχει τοποθετηθεί απέναντι στα έμφυλα ζητήματα. Άλλωστε μια φεμινιστική ανάλυση των αναζητήσεων του φεμινισμού (J. Evans 1986α:14) μοιάζει απαραίτητη για την εμβάθυνση στα ζητήματα του φύλου, ώστε να ανταποκριθεί ο φεμινισμός στη στόχευσή του ως *διαρκούς κριτικής θεώρησης* των έμφυλων κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.

Τέλος, η αδιαμφισβήτητη σημασία που είχαν και έχουν οι φεμινιστικές οπτικές στο πλαίσιο των ακαδημαϊκών επιστημονικών λόγων έχει αρχίσει να γίνεται αντικείμενο κριτικής θεώρησης από μέλη της ίδιας της κοινότητας (Farnham 1987, Stanton, Stewart 1995), ενώ εξακολουθεί να υπάρχει το δίλημμα ανάμεσα στην ενσωμάτωση ή το μετασχηματισμό της πολιτικής επιστήμης (Staudt, Weaver 1997), παράλληλα μ’ ένα αίτημα συνολικής αναδιοργάνωσης της μεθοδολογίας και των αναλυτικών κατηγοριών των επιστημών υπό το πρίσμα του φύλου (Harding 1986, 1987, 1993 και 1998, Sapiro 1991, Hesse-Biber, Gilmartin, Lydenberg 1999).

*

5.2 Δημόσιο/ιδιωτικό: Η πολιτική διάσταση του διαχωρισμού των έμφυλων ρόλων

Οι αναζητήσεις των φεμινιστριών ιστορικών στη δεκαετία του 1970 στράφηκαν αρχικά προς τη μελέτη της κοινωνικο-πολιτικής υποταγής των γυναικών (Bock 1993:55). Οι γυναίκες είχαν υπάρξει θύματα της ανδρικής επιβολής (Αβδελά, Ψαρρά 1997:23). Εξετάζοντας ιστορικά παραδείγματα οι φεμινίστριες καταδείκνυαν ότι οι γυναίκες είχαν επί αιώνες υποστεί την ανδρική κυριαρχία ως καθεστώς, το οποίο είχε συνδεθεί με την έλευση του καπιταλισμού (της βιομηχανικής και αστικής κοινωνίας) και του κλασικού φιλελευθερισμού. Κατ' επέκταση, διαπίστωναν ότι οι γυναίκες είχαν συστηματικά μείνει στο «περιθώριο της ιστορίας» (Ρουμπόθαμ 1980), μιας ιστορίας που τις είχε ιδεολογικά και πρακτικά περιθωριοποιήσει, όσο κι αν η γυναικεία παρουσία και η αντίσταση των γυναικών είχαν υπάρξει στην πραγματικότητα και σε πολλούς τομείς.

Λίγο αργότερα, μια σειρά μελετών εντόπισε το ενδιαφέρον της στην ιδεολογία των χωριστών σφαιρών δράσης (δημόσια και ιδιωτική) που είχε επινοήσει και θεσμοθετήσει ο 19^{ος} αιώνας (Αβδελά 1999α). Στο πλαίσιο των πρώτων αυτών φεμινιστικών αναζητήσεων μια ενδιαφέρουσα συζήτηση-αντιπαράθεση ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέσα από εργασίες που προσπάθησαν να διερευνήσουν τη διαπλοκή που υπήρχε ανάμεσα στα φαινόμενα του ιδιωτικού χώρου -την αποκαλούμενη 'γυναικεία κουλτούρα' ή 'πολιτισμό των γυναικών'- και το δημόσιο χώρο, κυρίως ως χώρο της πολιτικής (Αβδελά, Ψαρρά 1997:32-35). Ορισμένες ερευνήτριες, όπως η Smith-Rosenberg (1979) υπερέβαλαν ως προς τη σημασία του 'οικιακού φεμινισμού' για την ανάπτυξη της κοινωνικής και ηθικής υπόστασης των γυναικών, γεγονός που κατά τη γνώμη τους αποτέλεσε τη βασική προϋπόθεση συνειδητοποίησης της υποδεέστερης κοινωνικής τους θέσης και τη δημιουργία μιας συνείδησης του φύλου που οδήγησε στη διεκδίκηση δικαιωμάτων.

Παρόμοιες μελέτες ξεκίνησαν και στο χώρο των πολιτικών επιστημών. Η σημασία πολιτολογικών μελετών, όπως το ευρύτατα διαδεδομένο βιβλίο της Jean Bethke Elshstain *Public Man, Private Woman* (1981) ('Δημόσιος άνδρας, ιδιωτική γυναίκα'), στο οποίο αντιπαραθέτει αξιολογικά τη γυναίκα ως υποκείμενο του ιδιωτικού χώρου προς τον δημόσιο άνδρα, ή ο τόμος που η ίδια επιμελήθηκε για τη θέση της οικογένειας στη νεότερη πολιτική σκέψη (Elshstain 1982), έγκειται στο γεγονός ότι επανέφεραν τα ζητήματα της οικογένειας και της οικιακότητας στο κέντρο των πολιτολογικών αναλύσεων (J. Evans 1986α:8), ακόμα κι αν οι συγκεκριμένες απόψεις που εκφράστηκαν βρήκαν μερική και πρόσκαιρη απήχηση στην επιστημονική κοινότητα.

Όσο όμως κι αν αφετηρία της αναζήτησης του οικιακού φεμινισμού υπήρξε η αντίδραση στην αντίληψη ότι οι γυναίκες είχαν υπάρξει απλώς θύματα της ιστορίας, οι σχετικές αναλύσεις δεν άντεξαν στον (επιστημονικό) χρόνο διότι αγνοούσαν «τον εξουσιαστικό χαρακτήρα της 'ιδεολογίας των δύο σφαιρών'» (Βαρίκα 1987:176). Έτειναν στο να συγχέουν τις ρωγμές που οι γυναίκες είχαν επιφέρει σ' ένα κοινωνικο-πολιτικό σύστημα που τις αδικούσε με το γεγονός ότι το σύστημα αυτό είχε υπάρξει πολιτικό προϊόν της δημόσιας/πολιτικής σφαίρας, από την οποία οι γυναίκες είχαν σε μεγάλο βαθμό αποκλεισθεί. Γιατί ο περιορισμός τους στην οικιακότητα δεν υπήρξε δική τους επιλογή, αλλά έγινε αποδεκτός (κατ)αναγκαστικά (Στο ίδιο).

Κατά συνέπεια, σημαντική θεωρείται η μετά το 1980 ανάδειξη της μη συμπληρωματικότητας των έμφυλων σφαιρών δράσης, στο βαθμό που έγινε φανερό ότι ο χώρος του πολιτικού δεν αντικατοπτρίζει απλά τις κοινωνικές σχέσεις αλλά και τις επικαθορίζει, ενώ ταυτόχρονα έγινε αντιληπτό ότι η ιεράρχηση των ρόλων έχει την τάση να αναπαράγεται σε κάθε δραστηριότητα στην οποία συμμετέχουν τα φύλα, ανεξάρτητα αν αυτή πραγματοποιείται σε ιδιωτικά ή δημόσια πλαίσια (Βολντμάν, Κλαπίς-Ζιμπέρ, κ.ά. 1997: 338-339).

Η ιστορικός Gisela Bock (1993:59) υποστηρίζει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην κυριαρχία και την υποταγή, την εξουσία και την απουσία της είναι ιδιαίτερα περίπλοκες. Αλλά δεν παύει να θεωρεί σημαντικό αυτό που κατέδειξαν οι γυναικείες σπουδές «ότι ο δημόσιος ‘κόσμος’ θεμελιώνεται ουσιαστικά πάνω στον οικιακό ‘χώρο’. Οι άντρες εργαζόμενοι, οι άντρες πολιτικοί και οι άντρες επιστήμονες ασκούν το έργο τους αποκλειστικά και μόνο επειδή γεννιούνται, ανατρέφονται και συγυρίζονται χάρη στην εργασία των γυναικών» (Στο ίδιο).

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η συνολική απόρριψη της διάκρισης δημόσιο-ιδιωτικό θα μπορούσε να φέρει αυτόματα την πολυπόθητη ισότητα. Η ίδια συγγραφέας (Bock 1993:60) υποστηρίζει ότι μια τέτοια κατάρριψη των ορίων συνέβη στη ναζιστική Γερμανία με οδυνηρά αποτελέσματα για τις γυναίκες. Η πολιτική της γεννητικότητας, της επιτακτικής μητρότητας και των αναγκαστικών στερήσεων που επέβαλε το ναζιστικό καθεστώς στο γυναικείο πληθυσμό καταργώντας την ελευθερία του ιδιωτικού χώρου μέσα από τη λογική ότι ‘το ιδιωτικό είναι πολιτικό’ και ότι το κράτος έχει προτεραιότητα σε όλα τα ζητήματα έναντι των προσωπικών επιθυμιών οδήγησε σε χειρότερη υποτέλεια τις γυναίκες.

Εκείνο βέβαια που έχει αποδειχθεί από την ιστορική μελέτη των δυτικών κοινωνιών είναι ότι αποδόθηκαν συνειδητά καινούριοι ρόλοι στις γυναίκες, ρόλοι που απασχόλησαν επί μακρόν τους φιλοσόφους, τους πολιτικούς και τους νομοθέτες μέσα από την ίδια την αναζήτηση των συντεταγμένων της νεωτερικότητας, αναζήτηση στην οποία συμμετείχαν αρχικά, αν και περιορισμένα, πολιτικοποιημένες γυναικείες προσωπικότητες ή γυναίκες φιλόσοφοι (Βαρίκα, Σκλαβενίτη 1981, Spender 1982, Βαρίκα 1999). Σε αντίθεση, λοιπόν, με την επικρατούσα από τις αρχές του 20ού αιώνα αντίληψη -όποταν το φύλο αποκρυσταλλώθηκε στις συνειδήσεις ως υποδεέστερη ενασχόληση- οι έμφυλοι ρόλοι, η αναπαραγωγή, η οικογένεια και η μητρότητα υπήρξαν στο επίκεντρο των φιλοσοφικών και πολιτικών συζητήσεων επί τουλάχιστον δύο αιώνες (Βαρίκα 2000α) μέχρι την εδραίωση το 19^ο αιώνα της (‘βικτοριανής’ όπως ονομάστηκε στην Αγγλία, ‘ναπολεόντειας’ όπως ονομάστηκε στη Γαλλία) ανελεύθερης νομοθεσίας και της αντίστοιχης ανελαστικής ηθικής για τις γυναίκες.

Από αυτήν την άποψη, ο όρος πατριαρχία δεν αποτελεί φεμινιστικό νεολογισμό (Bryson 2005:259). Ο όρος είχε χρησιμοποιηθεί ευρύτατα από το ρεύμα των Διαφωτιστών με τη διπλή του σημασία ως *πατρικής (γονεϊκής)* και *συζυγικής* εξουσίας (Βαρίκα 2000α:48). Κι αν στο πέρασμα των αιώνων και τη διαπάλη των πολιτικών και φιλοσοφικών ιδεών η πατριαρχία ως προς την πρώτη της σημασιοδότηση απορρίφθηκε, δεν έπαψε να θεωρείται έγκυρη ως προς την «νομιμοποίηση της υποτέλειας των γυναικών» (Στο ίδιο: 52). Εκείνο πάντως που σαφώς προκύπτει από τη μελέτη ορισμένων έργων της πρώιμης νεωτερικής φιλοσοφίας είναι η διασύνδεση της οικιακής και της δημόσιας σφαίρας και ο

χαρακτηρισμός τους ως κοινωνικών τόπων με πολιτικό προσανατολισμό και εμβέλεια. Η οικογένεια οριζόταν σαφώς «ως τόπος άσκησης μιας εξουσίας που είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική εξουσία» (Στο ίδιο: 49).

Ο όρος πατριαρχία χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στη σύγχρονη φεμινιστική φιλολογία έχοντας σαφείς πολιτικές συνδηλώσεις, αλλά με διαφορετικό περιεχόμενο από συγγραφέα σε συγγραφέα. Αρκετές όμως φεμινίστριες άσκησαν κριτική στον όρο θεωρώντας τον ως παραπλανητικό και έκριναν τη χρήση του πολιτικά επιζήμια (Bryson 2005:261). Η Τζούντιθ Μπένετ (1997) μας δίνει μια άποψη των προβλημάτων που προέκυψαν από τη χρήση του όρου, τα οποία συνέτειναν στη φθορά και αντικατάστασή του από άλλους που θεωρήθηκαν περισσότερο ουδέτεροι και λιγότερο ενοχοποιητικοί απέναντι στους άνδρες, με στόχο την επίτευξη της πολιτικής ορθότητας (political correctness). Ως πολιτικά ορθοί όροι χρησιμοποιήθηκαν οι όροι ‘γυναικεία υποτέλεια’, ‘γυναικεία καταπίεση’, ‘ανδρική κυριαρχία’.

Παρ’ όλα αυτά αρκετές ερευνήτριες χρησιμοποιούν ακόμα τον όρο πατριαρχία θεωρώντας ότι, αν και δεν προσφέρει μια ώριμη συνεκτική θεωρία, δεν παύει να είναι διαφωτιστικός (Bryson 1999β και 2005:261). Η Bryson επιμένει στη διατήρησή της τονίζοντας ότι σήμερα η πατριαρχία είναι η “μόνη έννοια που υπογραμμίζει τη μη τυχαία φύση που ανδρικού προνομιακού καθεστώτος και της γυναικείας υποδεέστερης θέσης” (Bryson 2005:379). Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι παρόλο που μακροπρόθεσμα και οι άνδρες θα κερδίσουν από τις αλλαγές των έμφυλων ρόλων είναι λογικό ότι οι περισσότεροι θα χάσουν βραχυπρόθεσμα ορισμένα προνόμια, «ώστε οι φεμινίστριες δεν θα πρέπει να βασίζονται στην υποστήριξή τους» (Της ίδιας: 2000).

Ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη συζήτηση, η σχέση δημόσιου-ιδιωτικού δεν έχει πάψει να γίνεται αντικείμενο διερεύνησης, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την συχνότητα με την οποία επανέρχεται στις ιστοριογραφικές και πολιτολογικές μελέτες. Οι «αναδιατυπώσεις αυτές της διάκρισης δημόσιου-ιδιωτικού αποκαλύπτουν την ποικιλία των ιστορικών προσλήψεων και σηματοδοτήσεων που επιδέχονται οι πολιτικές αρχές της νεωτερικότητας» (Βαρίκα 2000:20). Όπως επίσης αποκαλύπτουν και τις ασάφειες που υποβόσκουν «στη θεωρητική οριοθέτηση του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:43). Όμως αποτελεί σημαντική εισφορά της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας «η επισήμανση του παράλογου χαρακτήρα της ριζικής θεωρητικής διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου» (Στο ίδιο), την οποία μας έχει επιβάλει η επικρατούσα πολιτική θεωρία. Το θέμα εξακολουθεί και σήμερα να βρίσκεται στο κέντρο των φεμινιστικών αναζητήσεων που σχετίζονται με τη διεύρυνση της δημοκρατίας και την κοινωνική ενσωμάτωση των γυναικών.

*

5.3 Έμφυλος αποκλεισμός και ιστορική(ές) ‘ιδιότητα(ες) του πολίτη’

Οι πολιτικές ανακατατάξεις που άλλαξαν τη μορφή των μοντέρνων κοινωνιών από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα δημιούργησαν μια καινούρια, ιδιαίτερα σημαντική για όλους, πολιτική και νομική έννοια: την ιδιότητα του πολίτη, την ιδιότητα δηλαδή των υπηκόων ενός εθνικού κράτους, οι οποίοι όρισαν ως όραμα της κοινής (κοινωνικής και πολιτικής) τους συμβίωσης ‘την ελευθερία, την ισότητα, την αδελφοσύνη’ σύμφωνα με το σύνθημα της Γαλλικής Επανάστασης. Όλοι/ες σήμερα συμφωνούν ότι η συγκρότηση του πολιτικού πεδίου στη νεωτερικότητα υπήρξε έμφυλη. Ο ευρύτερος πολιτικός χώρος ταυτίστηκε με το ανδρικό φύλο, το μόνο που δικαιούνταν να μετέχει στις υποθέσεις της πολιτείας (republic, république) και να απολαμβάνει τη (συμμετοχική) ιδιότητα του πολίτη (citizenship, citoyenneté). Η γαλλική διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη δεν συμπεριέλαβε το γυναικείο φύλο. Οι Γαλλίδες αποκλείστηκαν ως ‘γυναίκες’ από την πολιτική ήδη από τα πρώτα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης (Ενδεικτικά: Sledziewski 2002, Βαρίκα 2000δ, Ρεπούση 1989).

Η πρωταρχική, επομένως, σχέση των γυναικών με την επίσημη πολιτική διαδικασία στα χρόνια της νεωτερικότητας ήταν εκείνη του εξοβελισμού τους, την ίδια στιγμή που η φιλελεύθερη ιδεολογία της αστικής κοινωνίας, με την κατάργηση των προνομίων της αριστοκρατίας, την εγκαθίδρυση της ελευθερίας πρόσβασης στην αγορά και τη συγκρότηση του σώματος των πολιτών καταργούσε τις αριστοκρατικές δομές και αξίες αφήνοντας στους (άρρενες) πολίτες περιθώρια ελεύθερης διακίνησης στους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς της μοντέρνας εποχής. Η καινούρια πολιτική αρχή: «ένας νόμος για όλους, γνωστός σε όλους και διαμορφωμένος από όλους» (Βαρίκα 1999:508) δεν ίσχυσε ούτε στιγμή για τις γυναίκες, οι οποίες ως κοινωνική κατηγορία δεν ενσωματώθηκαν στο δημόσιο χώρο της πολιτείας, θεωρούμενες ως η ενσάρκωση μιας φυσικής και όχι κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Οι γυναίκες τέθηκαν “εκτός νόμου, εκτός εκκλησίας, εκτός κοινωνίας”, σύμφωνα με τα λόγια της γαλλίδας φεμινίστριας και επαναστάτριας του 19^{ου} αιώνα Flora Tristan (Βαρίκα 2000β:96).

Εκείνο που έχει ιστορική σημασία είναι ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από το ευρύτερο πολιτικό πεδίο δεν στηρίχθηκε (δεν θα μπορούσε άλλωστε να στηριχθεί φιλοσοφικά) σε επιχειρήματα που σηματοδοτούσαν έναν κοινωνικό καταμερισμό κατά φύλο, αλλά αντίθετα στηρίχθηκε πρωτίστως σε επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν τη βιολογία (τη φύση) ως νομιμοποιητικό παράγοντα μιας πολιτικής αντίληψης και πρακτικής (Μποκ 1997:520-523). Το νεότερο δίκαιο, παρά τον επίσημα διακηρυγμένο εξισωτικό και ισονομιστικό του μανδύα, διαφοροποιήθηκε ως προς το φύλο και προσαρμόστηκε στη ‘φύση’ του καθενός, ώστε η κοινωνική και πολιτική εξάρτηση των γυναικών ανάχθηκε τελικά σε ‘γυναικείο πεπρωμένο’ (Pateman 1989:21, Βαρίκα 1999: 514).

Όπως ειπώθηκε, με το να ορίζει ως οικουμενικά και πανανθρώπινα τα δικαιώματα του πολίτη η νεότερη (φιλελεύθερη) πολιτική φιλοσοφία στόχευε στην κατάργηση των κληρονομικών προνομίων, στον περιορισμό των εξουσιών του κράτους έναντι των πολιτών (‘νομικός περιορισμός της πολιτείας’: Γιαρένη 2004:22), στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου και την ίση δυνατότητα πρόσβασης σε δημόσια αγαθά. Η χρήση της λέξης ‘άνθρωπος’ ή ‘πολίτης’ στα νομικά

κειμένα του 19^{ου} αιώνα δεν αφήνει όμως περιθώρια αμφιβολίας για την απόλυτη ταύτιση του ανθρώπου με το ανδρικό φύλο (Pateman 1989:212).

Στο πρωτοποριακό έργο της η Pateman έδειξε μέσα από ποια φιλελεύθερα επιχειρήματα οι γυναίκες εντάχθηκαν κατά *κάποιο τρόπο* στην καινούρια πολιτική τάξη πραγμάτων χωρίς να ενσωματωθούν πλήρως σ' αυτήν (Pateman 1988α:4 και passim). Η ένταξη διαμεσολαβήθηκε από το θεσμό της οικογένειας, το μόνο 'φυσικό' θεσμό της κοινωνίας, η οποία κατά τ' άλλα αυτοπροσδιοριζόταν ως συμβατική, ως προϊόν μιας σύμβασης: του 'κοινωνικού συμβολαίου' (Pateman 1989:19-20). Ήταν κι αυτό ένα ιστορικό παράδοξο: μια πολιτική επιλογή που δεν ήθελε να εμφανίζεται ως τέτοια (Μιχοπούλου 1993:187, Βαρίκα 1999:511).

Οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, βρέθηκαν επομένως στις παρυφές του κοινωνικού και πολιτικού σώματος, χωρίς δικαιώματα, προσδιορισμένες κατά κύριο λόγο από τις λειτουργίες του σώματός τους, τις οποίες όριζαν ουσιαστικά και τυπικά οι άνδρες, σύζυγοι ή πατεράδες (Pateman 1988α, Μιχοπούλου 1993:187). Με το φαινόμενο αυτό σχεδόν όλοι συντάσσονταν, ώστε επιστήμη και ορθολογισμός περιθωριοποίησαν τη θηλυκότητα, ως αφηρημένη έννοια, και τις γυναίκες ως πραγματικά υποκείμενα (Μ. Evans 1997:39). Η μεγάλη πλειοψηφία των διανοουμένων του 19^{ου} αιώνα στις δυτικές κοινωνίες (φιλόσοφοι και δημοσιολόγοι, ιστορικοί και πολιτικοί, γιατροί και βιολόγοι, ιατροφιλόσοφοι και λογοτέχνες, όπως ο Φίχτε, ο Καντ, ο Έγκελς, ο Μαρξ, ο Προυντόν, ο Νίτσε, ο Michelet, ο Σπένσερ, ο Φρόντ, ο Broca, ο Lombroso, ο Ζολά (Fraisie, Perrot 1991:passim, Bard 1999:7-166, Collin, Pisier, Varikas 2000:passim) ασχολήθηκαν με το γυναικείο ζήτημα και έθεσαν το ερώτημα αν οι γυναίκες θα μπορούσαν να συμμετέχουν ισότιμα σ' αυτόν τον καινούριο φιλελεύθερο κόσμο.

Και η απάντηση που έδινε η συντριπτική πλειοψηφία, είτε αντιγράφοντας είτε ενδυναμώνοντας τα επιχειρήματα που πρώτος ανέπτυξε ο Ρουσό, ήταν σαφώς αρνητική: η γυναικεία φύση θεωρούμενη ασθενική, απρόβλεπτη και μη ελεγχόμενη μπορούσε να αφομοιώσει μόνο την αίσθηση της μεροληπτικής αγάπης και καθόλου την αίσθηση της 'αμερόληπτης δικαιοσύνης' που συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή στα κοινά (Pateman 1989:17-21). Το δίκαιο και όλοι οι θεσμοί που σχετίζονται με αυτό (νομοθετική-εκτελεστική-δικαστική εξουσία) θεωρήθηκε ότι θα κινδύνευαν από τη συμμετοχή των στερούμενων του ορθού λόγου αυτών υπηκόων. Η απομάκρυνση από την πολιτική υπήρξε επομένως το επιστέγασμα της λογικής της 'αχαλιναγώγητης' γυναικείας φύσης και συνέβαλε στην εδραίωση μιας *διπλής* κοινωνικοπολιτικής *ηθικής* για τα δύο φύλα (Στο ίδιο).

Εξίσου, η Εκκλησία, ως κρατική ή μη κρατική εξουσία ανάλογα με το καθεστώς που της επιφυλάχθηκε σε κάθε χώρα, έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στη διατήρηση των έμφυλων παραδοσιακών στερεότυπων. Ήδη από το 1880 ο πάπας Λέων XIII δήλωνε ότι για τους καθολικούς «ο άνδρας είναι η κεφαλή της οικογένειας, όπως ο Χριστός είναι η κεφαλή της Εκκλησίας» (Bard 1999:42). Στον ελληνικό χώρο επίσης η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία επεφύλαξε ένα ρόλο τοποτηρητή για τη συμμόρφωση των γυναικών προς τα παραδοσιακά κανονιστικά κοινωνικά πρότυπα (Παπαγεωργίου 2004:164-168). Εκκλησιαστικοί κύκλοι βρίσκονται ακόμα και σήμερα αντίθετοι με την ισότητα των φύλων, ενώ αντικρούουν σφοδρά ορισμένα κεκτημένα γυναικεία δικαιώματα, όπως την αντισύλληψη και την έκτρωση. Ενδεικτικό άλλωστε του μη εξισωτικού εκκλησιαστικού

πνεύματος είναι ότι τα περισσότερα χριστιανικά δόγματα δεν επιτρέπουν την εξέλιξη γυναικών στην ιερατική ιεραρχία τους.

Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ο χαρακτηρισμός των γυναικών ως κοινωνικά εξαρτημένων υποκειμένων ερχόταν σε αντίθεση με την ιδέα της ανεξαρτησίας του πολίτη, στην οποία στηριζόταν ο φιλελευθερισμός. Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να φέρουν όπλα για να αυτοπροστατευτούν και να προστατεύσουν την οικογένεια και την πατρίδα τους. Δεν είχαν ούτε οικονομική ανεξαρτησία ούτε πλήρη δικαιώματα στην κατοχή περιουσίας, ιδιαίτερα όταν παντρεύονταν (Pateman 1997:154-188, Φουρναράκη 2002:214-218), φαινόμενα που με διαφορετικές μορφές διατηρήθηκαν επί ενάμισυ αιώνα και ίσχυαν μέχρι τις μέρες μας, οπότε αναθεωρήθηκαν οι αστικοί κώδικες και το οικογενειακό δίκαιο σε πολλές δυτικές χώρες.

Κατά συνέπεια, η κριτική που δέχθηκε από το ιστορικό φεμινιστικό κίνημα και συνεχίζει και σήμερα να δέχεται από τη φεμινιστική διάνοηση η θεωρία των οικουμενικών δικαιωμάτων ήταν ότι δεν πραγμάτωνε κατ' ουσία εκείνο που ευαγγελιζόταν. Η οικουμενικότητα υπήρξε στην πραγματικότητα μια ψευδής οικουμενικότητα (Αβδελά 1999β:551-553, Παντελίδου-Μαλούτα 1999:539) που κατ' επίφαση μόνο θα μπορούσε να οριστεί ως τέτοια, αφού απέκλειε θεωρητικά και πρακτικά από την ισοπολιτεία το μισό του πληθυσμού στις περισσότερες χώρες του κόσμου, ενώ η ανισότητα συνεχίζεται με διαφορετικούς τρόπους μέχρι τις μέρες μας. Σήμερα, αρκετές φεμινίστριες, όπως η Butler (1992:8) υποστηρίζουν ότι ο όρος οικουμενικότητα θα πρέπει να μείνει ανοικτός σε νέες θεωρήσεις, ώστε να μην είναι απαγορευτικός σε μελλοντικά αιτήματα για ενσωμάτωση.

*

Η σημασιοδότηση της έννοιας του πολίτη υπήρξε, όπως φάνηκε, καθοριστική για τη συγκρότηση των θεσμών της νεωτερικότητας. Η ιδιότητα του πολίτη διαμορφώθηκε και εκφράζεται θεσμικά μέσα από τα δικαιώματα που κατέχει το άτομο και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις του. Τα δικαιώματα (των πολιτών) δεν αποτελούν ομοιογενή κι ενιαία κατηγορία, αλλά διακρίνονται σε *ατομικά* ή *ατομικές/προσωπικές ελευθερίες*, σε *πολιτικά* και σε *κοινωνικά* δικαιώματα: εκείνο που έχει ιστορικό και πολιτικό ενδιαφέρον είναι ότι η κατοχή τους, από άτομα ή κοινωνικές κατηγορίες, συνήθως δεν συμπίπτει (Στασινοπούλου 19-20). Ο γνωστός πολιτικός κοινωνιολόγος T. H. Marshall (2001:47) μελέτησε και κωδικοποίησε την ιστορία της απονομή τους μέχρι τη δεκαετία του 1950 και απέδωσε κατά προσέγγιση καθεμιά κατηγορία σ' έναν αιώνα: στο 18^ο αιώνα τα ατομικά δικαιώματα, στο 19^ο τα πολιτικά και στον 20^ο αιώνα τα κοινωνικά.

Η ένσταση των φεμινιστριών ερευνητριών ως προς το σχήμα του Marshall έγκειται στη διαπίστωση ότι οι γυναίκες στη νεωτερικότητα δεν απολάμβαναν μέχρι τον 20^ο αιώνα ούτε καν τις πιο στοιχειώδεις ατομικές ελευθερίες, ενώ άργησαν ένα ή ενάμισυ αιώνα σε σχέση με τους άνδρες μέχρι ν' αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα στα διάφορα εθνικά κράτη (Jost, Pavillon, Valloton 1994, Rudelle 1997, Αβδελά 1999α:217). Αντίθετα, η απονομή σ' αυτές μόνο περιορισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων (*social citizenship* = κοινωνική ιδιότητα του πολίτη) στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σηματοδοτούσε και επισημοποιούσε τη μη ένταξή τους στην πολιτική κοινωνία, δηλ. τη μη συμπερίληψή

τους στην πλήρη ιδιότητα του πολίτη (Αβδελά 1999α), αυτήν που έχει αποκληθεί 'εκ της συμμετοχής ιδιότητα του πολίτη' (Στασινοπούλου 2001:19).

Σχετικά πρόσφατα προστέθηκε μία ακόμη κατηγορία ανθρωπίνων δικαιωμάτων (η τέταρτη), που αναγνωρίστηκαν επίσημα ήδη από τη δεύτερη Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (1993), τα *αναπαραγωγικά και σεξουαλικά δικαιώματα* (Gautier 1999, Thébaud 2002:21). Η σεξουαλική ιδιότητα του πολίτη (sexual citizenship) αναδεικνύει τη σεξουαλική ελευθερία των υποκειμένων, το δικαίωμα στο σεξουαλικό αυτοπροσδιορισμό και τη συμπερίληψη και προστασία των σεξουαλικών επιλογών μέσα στους θεσμούς: γάμος, διαζύγιο, υιοθεσία κλπ. (Richardson 2000).

Από την άλλη, γίνεται ολοένα και πιο συνειδητό ότι η φεμινιστική ιδιότητα του πολίτη θα πρέπει ν'αγκαλιάζει ένα ευρύ φάσμα *διεθνικών* προοπτικών μέσα στο πλαίσιο της διευρυμένης αγοράς, της ένταξης σε μια παγκοσμιοποιημένη κοινότητα και των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων που αυτές επιφέρουν (Arnot, Araujo, Deliyianni-Kouimtzi, Ivinson 2000, Arnot, Dillabough 2000, Hobson 2000, Lister 1999:379 και 2003:45-67).

~

Όπως ήδη ειπώθηκε, στη διάρκεια του αστικού 19^{ου} αιώνα οι γυναίκες νοούμενες κυρίως ως υποκείμενα της αναπαραγωγής, ωθήθηκαν μονομερώς προς την οικειακότητα, την οικογένεια και τη μητρότητα μέσα από ένα πλήθος νομοθετικών μέτρων που πρόβαλε ιδιαίτερα το μητρικό τους κεφάλαιο (Βολντμάν, Κλαπίζ-Ζιμπέρ, κ.ά. 1997:350). Εξίσου, σ'όλο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα η μητρότητα λειτούργησε ως το κατεξοχήν διακύβευμα ανάμεσα στο κράτος και τις γυναικείες/φεμινιστικές διεκδικήσεις (Cova 2004:195-198). Ως αντιστάθμισμα στο κοινωνικο-πολιτικό αυτό ζήτημα κατασκευάστηκε για χάρη των γυναικών ένα σύστημα 'προστατευτικής' νομοθεσίας (Αβδελά 1999α:218) που αντιστρατευόταν, θεωρητικά και πρακτικά, τη γυναικεία ισοπολιτεία.

Το σύστημα αυτό κοινωνικής προστασίας των γυναικών αποκλήθηκε από τις φεμινίστριες ερευνήτριες στη δεκαετία του 1970 'κρατικοποίηση της ιδιωτικής ζωής' ή 'δημόσια πατριαρχία' (public patriarchy), ιδιαίτερα στη σκανδιναβική βιβλιογραφία όπου το κράτος πρόνοιας είχε παρουσιάσει σημαντική ανάπτυξη στη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα (Lewis 1995:165). Η ονομασία του συστήματος αυτού ως δημόσιας πατριαρχίας προέκυψε με βάση το σκεπτικό ότι αναπαρήγαγε στο δημόσιο προνοιακό τομέα τον κοινωνικό ρόλο και την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών ως εξαρτημένων ατόμων.

Οι άνδρες θεωρούμενοι ως αρχηγοί και στυλοβάτες της οικογένειας, ως οι κυρίως υπεύθυνοι για την τροφοδότηση και συντήρησή της, οι μόνοι που δικαιούνταν πλήρη πρόσβαση στη μισθωτή εργασία, επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη της *κοινωνικής ασφάλισης* (assurance), ενώ αντίθετα οι γυναίκες θεωρούμενες ως εξαρτημένες από τους άνδρες, ως βοηθοί στην οικονομική εξασφάλιση της οικογένειας και με το αιτιολογικό της όχι μόνιμης και σταθερής απασχόλησής τους στη μισθωτή εργασία δεν εντάχθηκαν εξαρχής πλήρως στην κοινωνική ασφάλιση, αλλά επωφελήθηκαν κυρίως μέσα από τη χορήγηση ειδικών *επιδομάτων* (assistance). Στην Αγγλία π.χ. κατά την πρώτη εφαρμογή

του συστήματος επιδότησης της ανεργίας το 1911 καλύπτονταν σχεδόν αποκλειστικά ανδρικά επαγγέλματα (Στο ίδιο:169). Το έδαφος είχε προφανώς προετοιμαστεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν για παράδειγμα στην Αυστραλία και τη Βρετανία οι νοικοκυρές έπαψαν να συμπεριλαμβάνονται στις στατιστικές του ενεργού πληθυσμού, κάνοντας εμφανές ότι ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας είχε μετατραπεί σε ιεραρχία (Bock 1993:58).

Βέβαια, η ίδια η ανάπτυξη της γυναικείας εργασίας επέφερε σταδιακά αλλαγές στο προνοιακό σύστημα. Παραμένει όμως μέχρι σήμερα αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι, έχοντας συνδεθεί κατά κύριο λόγο με τη μισθωτή εργασία, το μεγαλύτερο ποσοστό της κοινωνικής ασφάλισης αφορά ακόμα και σήμερα στους άρρενες, ως συστηματικούς κατόχους των θέσεων μισθωτής εργασίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Εκείνες, που δεν έχουν ισότιμη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας, στερούνται και ισότιμη δυνατότητα πρόσβασης στην (πλήρη) κοινωνική ασφάλιση.

Ενδεικτικό της ανδροκεντρικής λογικής του παρόντος προνοιακού συστήματος είναι ότι π.χ. στη Μ. Βρετανία, επιδόματα που χορηγούνταν σε μητέρες που ζούσαν μόνες τους δεν τους καταβλήθηκαν, όταν έγινε αντιληπτό ότι συζούσαν με κάποιον άνδρα (Lewis 1995:177). Φαίνεται επομένως ότι η λογική του τρέχοντος συστήματος κοινωνικής πρόνοιας τείνει προς τη διατήρηση των εξαρτήσεων που υφίστανται οι γυναίκες, περιορίζοντας τις δυνατότητες αυτόνομης ύπαρξής τους. Με άλλα λόγια, το υπάρχον σύστημα κοινωνικής πρόνοιας συντελεί στο να αναπαράγεται η οικονομική υποτέλεια των γυναικών και η εξάρτησή τους από κάποιο ανδρικό πρόσωπο, παρά τις συνταγματικές διακηρύξεις περί ισότητας. Για το λόγο αυτό τα τελευταία χρόνια η φεμινιστική κριτική του προνοιακού συστήματος περιστράφηκε γύρω από το μισογυνισμό και τη γραφειοκρατία που το χαρακτηρίζει στις περισσότερες χώρες όπου ισχύει (Pateman 1989:200).

Εύλογα τέθηκε και το ερώτημα κατά πόσο η εδραίωση και διατήρηση αυτού του συστήματος υπήρξε -και πόσο εξακολουθεί να είναι- συναινετική επιλογή των γυναικών ή αν απλώς επιβλήθηκε σ' αυτές μέσα σε δυσοίωνες συγκυρίες. Η Lister (1999) έχει υποστηρίξει ότι η φύση των γυναικείων κοινωνικών δικαιωμάτων που προέκυψαν από την αλληλεπίδραση της κοινωνικής και πολιτικής ιδιότητας του πολίτη μέχρι τον 20^ο αιώνα «είναι, εν μέρει, μια αντανάκλαση της έκτασης στην οποία οι γυναίκες ενεπλάκησαν στην κατασκευή τους» (Στο ίδιο: 376).

(Γενικότερα για τα ζητήματα που αφορούν στο κράτος πρόνοιας βλ. επίσης: Αβδελά 1989α, Andersen, Guillard, Jensen, Pfau-Effinger 2005, Bock 2002, Christie 2000, Daly 2000, Fraser 1987 και 1989, Gordon 1990β, Lewis 1983, 1993, 1995, 1997, Παντελίδου-Μαλούτα 1988, Pendersen 1993, Sainsbury 1994, 1996, 1999, Siim 1988, 1991, Wilson 1977, 1980, 1991).

*

5.4. Έμφυλα πολιτικά υποκείμενα: Γυναικείες δράσεις, φεμινισμός/φεμινισμοί, αντίθετοι και αντιθέσεις

5.4.1 Φεμινισμός: Ορισμοί-προσδιορισμοί

Ο φεμινισμός τόσο ως ρεύμα ιδεών/εναλλακτική θεωρία όσο και ως κίνημα υπήρξε ιστορικά προσδιορισμένος. Βέβαια, η συνείδηση και η δυσφορία της κατωτερότητας είναι παλαιότερη από το φεμινισμό και οπωσδήποτε τον υπερβαίνει. Η προσπάθεια ταξινόμησης της συνείδησης, του λόγου και της δράσης των γυναικών δεν είναι εύκολη γιατί εκτός των άλλων η γυναικεία αμφισβήτηση και οι γυναικείες κινητοποιήσεις υπήρξαν πολυποίκιλες. Και επειδή, όπως έχει διαπιστώσει η Goldberg Moses, οι ορισμοί και οι θεωρητικές προσεγγίσεις των φεμινιστικών φαινομένων δεν αποτελούν απλά μεθοδολογικό πρόβλημα, αλλά συνδέονται με τις πολιτικές λύσεις που ενυπάρχουν στους προβληματισμούς κάθε ερευνήτριας (Ψαρρά 1993:46).

Κατά συνέπεια, ούτε στο παρελθόν ούτε σήμερα έχει επικρατήσει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός του φεμινισμού (Ψαρρά 1993:31, Gerhard 2004:47). Αντίθετα υπάρχει ένα φάσμα ορισμών που λίγο ως πολύ συγκλίνουν προς τη διατύπωση της Randall (1987) ότι «φεμινισμός είναι ένα ευρύ και μεταλλασσόμενο κίνημα που αναζητά διάφορους τρόπους για να αλλάξει την κοινωνική υπόσταση των γυναικών» (Randall 1987:5). Επίσης, η πρωτοπόρος στον τομέα των γυναικείων σπουδών αμερικανίδα ερευνήτρια Gerda Lerner έχει ορίσει το φεμινισμό ως «έναν αγώνα ή πάλη που διεξάγεται από τις γυναίκες προκειμένου να ανυψώσουν τη θέση τους κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, πολιτιστικά και να ενισχύσουν την αυτοεκτίμησή τους» (Lerner 1993:236, Παπαγεωργίου 2004:87).

Η αφροαμερικανίδα bell hooks [sic], τα κείμενα της οποίας συνέβαλαν στην αποδόμηση της (αν μη τι άλλο υπόρρητα) ρατσιστικής σημασιολόγησης του φύλου, έχει ορίσει το φεμινισμό ως τον «αγώνα για την εξάλειψη της σεξιστικής καταπίεσης» (hooks 1987:69), που στόχος του δεν είναι να ωφελήσει μια συγκεκριμένη κατηγορία γυναικών, μια συγκεκριμένη φυλή ή τάξη, ούτε να αποδώσει προνόμια στις γυναίκες έναντι των ανδρών, αλλά να συμβάλει στην εξάλειψη όλων των έμφυλων ανισοτήτων (Στο ίδιο).

Εξάλλου, η ιστορικός Ελένη Βαρίκα ορίζει ως φεμινισμό «το πρόγραμμα για την αυτοχειραφέτηση των γυναικών—ένα πολιτικό πρόγραμμα προς επεξεργασία» (2000η:330), δίνοντας έμφαση τόσο στη διαμόρφωση και συμμετοχή των ίδιων των γυναικών στο συλλογικό αγώνα όσο και στην ανάγκη συνεχούς επαναπροσδιορισμού του προγράμματος της γυναικείας χειραφέτησης μέσα στα καινούρια δεδομένα. Αντίθετα, η Bryson (2005:226) αναφέρει ότι ευρύτατη αποδοχή βρήκε πρόσφατα το βιβλίο (μπεστ-σέλερ) της αμερικανίδας Naomi Wolf (1993), στο οποίο περιγράφεται ο φεμινισμός ως «ένα ανθρωπιστικό κίνημα για την κοινωνική δικαιοσύνη», το οποίο μπορούν να υποστηρίξουν ταυτόχρονα γυναίκες και άνδρες.

Η Παντελίδου-Μαλούτα (1992:86-87) διακρίνει ανάμεσα στη ‘γυναικεία συνείδηση’ και την αντίστοιχη ‘φεμινιστική’, αποδίδοντας στη δεύτερη την πολιτική θέση για *ανατροπή* των εξουσιαστικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, σε αντίθεση με τη γυναικεία

αμφισβήτηση που αποδέχεται τις παραδοσιακές ανδροκρατικές δομές προσπαθώντας όμως να εντάξει και τις γυναίκες σ' αυτές. Επίσης, κάνοντας διάκριση ανάμεσα σε 'φιλογυνικές πολιτικές' και στο 'φεμινισμό', η ίδια υποστηρίζει ότι «μια πολιτική είναι φεμινιστική όταν στοχεύει στη βελτίωση της θέσης των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, αλλά συγχρόνως συμβάλλει και στην εξάλειψη της διχοτομίας γυναίκες/άνδρες, η οποία εξ ορισμού είναι καταπιεστική» (Παντελίδου-Μαλούτα 2003:173). Μ' αυτήν την έννοια φεμινιστές μπορούν να χαρακτηριστούν και όσοι άνδρες συμφωνούν ή συμπράττουν στην ανατροπή των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα (Παντελίδου-Μαλούτα 1992:86).

Εξάλλου, μελετώντας την ιστορία της γυναικείας εξέγερσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα η Βαρίκα διακρίνει αφενός τη συγκρότηση μιας 'συνείδησης του φύλου', με κύριο χαρακτηριστικό την αντίληψη των κοινών βιολογικών και κοινωνικών πεπρωμένων τους και στηριγμένη στη λογική των φυσικών γυναικείων χαρακτηριστικών με τα οποία θα μπορούσαν να *αναμορφώσουν* την κοινωνία (Βαρίκα 1987:196-199) και αφετέρου τη 'φεμινιστική συνείδηση' που χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση της ανδροκεντρικής τάξης πραγμάτων, την ανάγκη συλλογικής παρέμβασης των ίδιων των γυναικών απέναντι στο υπάρχον σύστημα με στόχο την επίτευξη της *χειραφέτησής* τους στο όνομα μιας *ουτοπίας* (Στο ίδιο:205).

~

Στη σημερινή πολιτική επιστήμη το φεμινιστικό κίνημα θεωρείται προϊόν μέρους της κοινωνίας των πολιτών, όπου ως *κοινωνία των πολιτών* νοείται το κοινωνικό σώμα όταν παράγει με *μη* συμβατικό, αυτοπροσδιοριζόμενο, εθελοντικό και αυθόρμητο ορισμένες φορές τρόπο πολιτική δράση, σε αντίθεση με την οριοθετημένη, θεσμοθετημένη και άμεσα ελεγχόμενη από το κράτος *πολιτική κοινωνία* (Chandhoke 2001). Στόχος της δράσης της κοινωνίας των πολιτών είναι η μερική ή ολική αλλαγή της (πολιτικής) κοινωνίας και των θεσμών της.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τη γνωστή πολιτική επιστήμονα Judith Grant ο μελλοντικός «στόχος της φεμινιστικής πολιτικής είναι το τέλος του κοινωνικού φύλου και η δημιουργία καινούριων ανθρώπινων όντων που είναι αυτοκαθοριζόμενα και συμμετέχουν πλήρως στην ανάπτυξη της συνεχώς εξελισσόμενης υποκειμενικότητά τους» (Grant 1993:183). Η ίδια πιστεύει ότι η εξέγερση απέναντι στην καταπίεση του ενός μόνο φύλου δεν έχει νόημα αφού τα δύο κοινωνικά φύλα κατασκευάστηκαν για να είναι συμπληρωματικά: μ' άλλα λόγια η κατάργηση του ενός σημαίνει εξ ορισμού την κατάργηση και των δύο. Η Grant αποκαλεί την προοπτική αυτή 'φεμινιστικό ουμανισμό' (feminist humanism) (Στο ίδιο:184). Ας σημειωθεί επίσης ότι τη σχέση φεμινισμού και ουμανισμού εξετάζει διεξοδικά στο βιβλίο της με τίτλο *Feminism and Radical Humanism* («Φεμινισμός και ριζοσπαστικός ουμανισμός») η κοινωνιολόγος Pauline Johnson (1994).

Πιο πρόσφατα ορισμένες θεωρίες του φεμινισμού επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε ζητήματα συγκρότησης των ταυτοτήτων και ειδικότερα στην αλληλεπίδραση του βιολογικού φύλου, του σεξουαλικού προσανατολισμού καθώς και άλλων τρόπων συμπεριφοράς (Bryson 2005:364). Στο ευρύτερο φεμινιστικό πλαίσιο εντάσσονται

προσεγγίσεις εμπνευσμένες από το έργο του Lacan και της Butler που σχετίζονται με την αστάθεια και τη μεταβλητότητα των έμφυλων ταυτοτήτων και την κατάργηση της κοινωνικής διχοτομίας των φύλων (Connell 2004:130). Καινούρια φεμινιστικά υποκείμενα και αιτήματα εγείρονται σε συνδυασμό με την αποκαλούμενη ‘queer theory’ (‘ιδιόμορφη θεωρία’; ‘αδερφίστικη θεωρία’;) (Connell 2004) ή την ‘Grrrl philosophy’ (Kolmar, Bartkowski 2005:532). Εκφράσεις και νοήματα που σχετίζονται με την ‘κατάργηση’ ή ‘υπέρβαση του φύλου’(to undo gender), ή την ‘απο-εμφυλοποίηση’ (degendering) της κοινωνίας, ή τη δημιουργία ‘ανδρόγυνων’ ταυτοτήτων των υποκειμένων-πολιτών επανέρχονται όλο και συχνότερα στους πιο πρόσφατους κοινωνιολογικούς και φεμινιστικούς προβληματισμούς των δυτικών ανθρώπων που έχουν ως στόχο την εξάλειψη της έμφυλης ανισότητας και διχοτομίας και τη δημιουργία μιας καινούριας οικουμενικότητας για όλους/όλες (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:171-181).

~

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στο ιστορικό παρελθόν: Η χρήση του όρου φεμινισμός στη φεμινιστική φιλολογία της δεκαετίας του 1970 υπήρξε υπερβολικά γενικευτική, ώστε συμπεριλάμβανε σχεδόν αδιαφοροποίητα όλες τις εκφάνσεις ενός φιλογυνικού πνεύματος σε όλες τις εποχές και σε όλες τις ιδεολογίες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα (Offen 1988:129-131). Μια τέτοια χρήση αμφισβητήθηκε από ορισμένες ερευνήτριες, οι οποίες ανέλαβαν να διευκρινίσουν το ζήτημα χωρίς να πάψουν να χρησιμοποιούν τον όρο, ο οποίος παρά τις δυσκολίες και τις μειωτικές συνδηλώσεις που συχνά του προσάπτονται αντιστέκεται στο χρόνο.

Ο ίδιος ο όρος φεμινισμός και τα παράγωγά του ως ουσιαστικά και ως επίθετα (φεμινιστής-στρια, φεμινιστικός-ή-ή) υπήρξαν προϊόντα μιας ιστορικής συγκυρίας και έχουν τη δική τους ιστορία. Ο φεμινισμός ως όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη Γαλλία αρχικά από τον Αλέξανδρο Δουμά υιό, αλλά πήρε το μετέπειτα περιεχόμενό του όταν χρησιμοποιήθηκε κατ’ επανάληψη από τη γαλλίδα υπέρμαχο των ίσων γυναικείων δικαιωμάτων Hubertine Auclert (Ψαρρά 1993:37). Μέσα στην επόμενη δεκαετία ο όρος είχε αρχίσει να μεταφράζεται σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες και να χρησιμοποιείται ευρύτατα στην Αγγλία, την Ισπανία, την Ιταλία, το Βέλγιο, τη Γερμανία, τη Ρωσία, την Ελλάδα (Offen 1988:126-128, για την Ελλάδα: Ψαρρά 1999:91-93), ενώ έκτοτε του αποδόθηκαν διαφορετικά ιδεολογικά περιεχόμενα που εξέφραζαν τάσεις στο εσωτερικό του ίδιου του γυναικείου κινήματος, οι οποίες άλλοτε *αυτοχαρακτηρίζονταν* ως τέτοιες (‘οικογενειακός φεμινισμός’, ‘σοσιαλιστικός φεμινισμός’, ‘χριστιανικός φεμινισμός’) και άλλοτε χαρακτήριζαν η μια την άλλη (π.χ. ‘αστικός φεμινισμός’) (Offen 1988:128-129).

Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο όρος άργησε να χρησιμοποιηθεί (μετά το 1910) και σύντομα απέκτησε πολύ συγκεκριμένες συνδηλώσεις αφορώντας στις γυναίκες εκείνες που κυρίως ως μέλη του Εθνικού Γυναικείου Κόμματος (National Woman’s Party), μετά τη χορήγηση του δικαιώματος ψήφου, είχαν ένα συγκεκριμένο στόχο: την κατοχύρωση ίσων νομικών δικαιωμάτων σε όλο το εύρος της νομοθεσίας, χωρίς συσχέτιση με άλλες γυναικείες διεκδικήσεις (συνδικαλιστικές, ειρηνιστικές, ενδο-οικογενειακές κλπ.)

(Ψαρρά 1993:43, Cott 1987, 1989). Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα οι αμερικανίδες χαρακτήριζαν το κίνημά τους ως ‘κίνημα για τα δικαιώματα της γυναίκας’ (woman’s rights movement) (Basch 1997:505).

(Ειδικά για την ιστορία του φεμινισμού στην Ελλάδα βλ.: Αβδελά 2002α, Αβδελά-Ψαρρά 1985, Avdela 2005, Avdela, Psarra 2000, Αθανασάτου 1995, 2004, Βαρίκα 1987, 1988, 2000κ, Κάπολα 2001, Κυριακίδου 2001, Κυριακίδου 2000, Κυριακίδου 1995, Κωτσοβέλου-Ρεπούση 1988 και 1989, Μιχοπούλου 1995/1996, Μιχοπούλου 1994α, 1994β, Μόσχου-Σακορράφου 1970, 1990, Μπουτζουβή 2004, Μωραΐτη 1979, Ξηραδάκη 1988, Παντελίδου-Μαλούτα 1995/1996, 2006, Ρεπούση 1996, 1999, 2004α, 2004β, Σαμίου 1988, 1989, 2004α, 2004γ, Σκλαβενίτη 1988, Τουλάτου 1992, Χρονάκη-Παπαμίχου 1982, 2002, Ψαρρά 1979β, 1988α, 1988β, 1988γ, 1999, 2002)

*

5.4.2 Ισότητα ή διαφορά;

Αποτελεί σημαντική ιστοριογραφική παρατήρηση το ότι αρκετές από τις γυναικείες φωνές στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες αιτήθηκαν δικαιώματα και τη συμπερίληψη του φύλου τους στη φιλελεύθερη πολιτεία, το έπραξαν με το σκεπτικό ότι είναι ‘ανθρώπινα’ (έλλογα) όντα (human beings), πολίτες μέλη της ίδιας κοινότητας, όπως και οι άντρες, και όχι ‘σεξουαλικά όντα’ (sexual beings) προσδιοριζόμενα από το συναίσθημα και μόνο (Charvet 1982:15). Ο ορθολογισμός και το εξισωτικό πνεύμα του Διαφωτισμού μέσα από την ιδέα της οικουμενικότητας των αναφαίρετων φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθώς και η συμμετοχική ιδιότητα του πολίτη έκαναν τις εκπροσώπους του γυναικείου φύλου να αναζητήσουν τρόπους για τη δική τους συμπερίληψη στον πολιτισμό της νεωτερικότητας (Bell, Offen 1983:4). Αρκετοί/ές ερευνητές/ερευνήτριες, όπως ο πολιτικός επιστήμονας John Charvet, συμπεριέλαβαν αυτές τις προδρομικές μορφές της γυναικείας αμφισβήτησης στον ‘ατομικιστικό’ φεμινισμό της φιλελεύθερης παράδοσης (Charvet 1982:6-47).

Μια από τις πρώτες γυναικείες φωνές που εξεγέρθηκαν ενάντια στην υποτέλεια του γυναικείου φύλου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα υπήρξε η αγγλίδα Mary Wollstonecraft. Το βιβλίο της με τίτλο *A Vindication of the Rights of Woman* (‘Η υπεράσπιση των δικαιωμάτων της γυναίκας’) που πρωτοεκδόθηκε το 1792 «μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη φεμινιστική διακήρυξη, η οποία έθεσε το θεωρητικό και ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθούν οι γυναικείες διεκδικήσεις του 19^{ου} αιώνα» (Σ.[κλαβενίτη] 1981:50). Τα κείμενά της έγιναν πολύ γρήγορα γνωστά στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ (Rendall 1985:55), ενώ ‘Η υπεράσπιση των δικαιωμάτων της γυναίκας’ συνεχίζει ακόμα και σήμερα να αποτελεί πηγή έμπνευσης κι ερμηνειών στο πλαίσιο της φεμινιστικής αναζήτησης. Συχνά όμως αποσιωπάται το ότι το συνολικό της έργο δεν αφορούσε αποκλειστικά στο γυναικείο ζήτημα αλλά ότι υπήρξε για την εποχή της μια σημαντική εκπρόσωπος των άγγλων Ιακωβίνων (Βαρίκα 1999:229-230). Εκείνο πάντως που δείχνει το μέτρο των αντιδράσεων απέναντι στην τόλμη με την οποία έζησε κι έγραψε ήταν η κακοφημία με την οποία περιέλαβαν το όνομά της, καθώς και οι τερατώδεις ύβρεις που της απευθύνθηκαν ακριβώς επειδή οι ριζοσπαστικές αυτές ιδέες εκφράζονταν από μια γυναίκα που ενδιαφερόταν για την απελευθέρωση όχι μόνο των (μη προνομιούχων) ανδρών αλλά και των ‘γυναικών’ ως διακριτής κοινωνικής κατηγορίας (Σ.[κλαβενίτη] 1981:54-55, Rendall 1985:55).

Διατυπώνοντας την άποψη ότι ο ορθός λόγος είναι κτήμα όλων των ανθρώπων, άρα και των γυναικών, η Wollstonecraft επεδίωκε τη δυνατότητα εκπαίδευσης για τις γυναίκες, οικονομική ανεξαρτησία και αλλαγές στη νομοθεσία ως προϋπόθεση για να μπορούν να είναι αυτόνομες και για να εισχωρήσουν ισότιμα στην κοινωνία των πολιτών (civil society), γεγονός που όπως πίστευε θα έφερνε τη γενικότερη αναμόρφωση του κόσμου (Σ.[κλαβενίτη] 1981:52-53, Charvet 1982:15). Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο η Wollstonecraft ισχυριζόταν ότι η μητρότητα είναι μια μορφή της ιδιότητας του πολίτη (Bryson 2005:42), πολύ δε περισσότερο που στο κείμενό της αναφέρεται στη ‘γονεϊκή στοργή’ (parental affection) γενικότερα (Wollstonecraft 1970: κεφ. 10).

Αλλά το δίλημμα που προκύπτει από τους συλλογισμούς της Wollstonecraft είναι πώς να συνδυαστεί η απόλυτη ισότητα με την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας (Gerhard

2004:55), δηλ. με ποιο τρόπο θα μπορούσαν να συνδυαστούν τα προαπαιτούμενα της (ανδρικής) ιδιότητας του πολίτη (οικονομική ανεξαρτηρία, μισθωτή εργασία κ.ά.) με την εναρμόνιση των γυναικών στην οικογενειακή ζωή και τη μητρότητα (Charvet 1982:16-17). Η Pateman αποκάλυψε το ερώτημα αυτό ‘δίλημμα της Wollstonecraft’ (‘Wollstonecraft’s dilemma’, Pateman 1988β και 1989:195’ βλ. και Παντελίδου-Μαλούτα 2002:140-141) και το συνδέει με την όλη εξέλιξη του πατριαρχικού κράτους πρόνοιας. Σ’ αυτό το ζήτημα επανέρχονται και σήμερα αρκετές ερευνήτριες θεωρώντας ότι συνιστά ένα κομβικό και δυσεπίλυτο πρόβλημα σχετικά με την κοινωνική ανισότητα των γυναικών (Bryson 2005:43, Lombardo 2003:169-170), ή μια παγίδα από την οποία θα πρέπει να ξεφύγουν οι φεμινίστριες για να πάνε να συγκρίνονται πάντα και μόνο με τους άνδρες, και για να αποδομήσουν τις μονότονες δυαδικές αντιθέσεις που αποδεικνύονται άγονες (Bryson 2005:362).

Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι την ίδια ακριβώς εποχή και ενόσω εξελίσσεται η Γαλλική Επανάσταση η γαλλίδα επαναστάτρια Olympe de Gouges θα διακηρύξει το αίτημα για ισότιμη ένταξη των γυναικών στους φιλελεύθερους θεσμούς καταγγέλλοντας την αδικία που γινόταν στο ‘μισό της ανθρωπότητας’ με την απόθεση του γυναικείου φύλου από τους εν γένει θεσμούς της πολιτείας (Βαρίκα 2000δ). Το 1791 εκδίδει τη μπροσούρα με τίτλο *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* (‘Διακήρυξη των δικαιωμάτων της γυναίκας και της πολίτιδας’), διαμορφωμένη σύμφωνα με το πρότυπο της ‘Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη’ του 1789 (B.[αρίκα] 1981:22, Μόσχου-Σακορράφου 1990:30-32, Βαρίκα 2000γ:118, Sledziewski 2002:54-58).

Σύμφωνα με την Gouges, η απομάκρυνση των γυναικών από την πολιτεία και τους ισχύοντες κανόνες δικαίου, «η εξαίρεση από τον κανόνα» είχε μετατραπεί από τους άνδρες σε ‘χονδροειδή αρχή’ (Gouges [1791] 1981:32, Phillips 1987:5). Για το λόγο αυτό πρότεινε προς ψήφιση στην επαναστατημένη Εθνοσυνέλευση τη δική της Διακήρυξη για το γυναικείο φύλο, στο άρθρο III της οποίας δηλωνόταν ότι: “Κάθε εξουσία πηγάζει αποκλειστικά από το Έθνος, δηλαδή από τη συνεργασία του Άντρα και της Γυναίκας. Κανένα σώμα ή άτομο δεν μπορεί να ασκήσει εξουσία η οποία δεν απορρέει ρητά απ’ αυτό” (Gouges [1791] 1981:34). Η Gouges, αν και θαυμάστρια της βασιλίσσας και μετριοπαθής οπαδός των Γιρονδίνων, υπήρξε η πρώτη γαλλίδα που διεκδίκησε καθολικό δικαίωμα ψήφου για όλες τις γυναίκες (B.[αρίκα] 1981:23).

Λίγες δεκαετίες αργότερα (1840-1850), με ανάλογο τρόπο η αμερικανίδα επαναστάτρια φεμινίστρια Margaret Fuller υπερασπιζόταν, όχι μόνο στο συγγραφικό της έργο αλλά και έμπρακτα σε δημόσιες συζητήσεις με άλλες ομόφυλές της κι αργότερα συμμετέχοντας σε επαναστατικές διαδικασίες στην Ιταλία, το δικαίωμα των γυναικών στην κοινωνική αυθυπαρξία, στην αυτοτέλεια, στην αυτενέργεια και αυτόνομη δράση καθώς και την ολοκληρωμένη συμμετοχή τους στην πολιτεία (Σ.[κλαβενίτη] 1981:147-149, Charvet 1982:23-30, Βαρίκα 2000γ:117-118).

Καθοριστική εξάλλου υπήρξε το 1848 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής η κινητοποίηση για τη σύνταξη της *Declaration of Sentiments* (‘Διακήρυξης των Αισθημάτων’) από 68 αμερικανίδες και 32 άνδρες στο Σένικα Φωλς (Seneca Falls) της Ν. Υόρκης, με την οποία προβάλλονταν ως αυταπόδεικτες και για τις γυναίκες όλες οι αλήθειες της αμερικανικής ‘Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας’ του 1776 που είχε αγνοήσει το γυναικείο φύλο (Charvet 1982:21-23). Στο κείμενο της Διακήρυξης των Αισθημάτων

διατυπωνόταν για πρώτη φορά από μια *συλλογικότητα* η άποψη ότι «όλοι οι άνδρες και όλες οι γυναίκες γεννήθηκαν ίσοι» (Chafe 1982:5-6, Flexner 1982:75, Scott και Scott 1982:10, Rendall 1985:300, Bryson 2005:64-65).

Εκφράζοντας το φιλελεύθερο πνεύμα του ρεπουμπλικανισμού της εποχής η Διακήρυξη των Αισθημάτων απαιτούσε τα ίδια δικαιώματα και για τις γυναίκες, όπως το δικαίωμα στην ψήφο και ευρύτερα την πολιτική συμμετοχή, στην ιδιοκτησία, στην εκπαίδευση, στην εργασία (Charvet 1982:21-23), ενώ οι υπογράφουσες/οντες κατάγγελλαν ταυτόχρονα τις «αδικίες και τις καταχρήσεις του άνδρα ενάντια στη γυναίκα» (Flexner 1982:75, Rendall 1985:300). Το συγκεκριμένο κείμενο αποτυπώνει το γεγονός ότι το αίτημα της συμπερίληψης των γυναικών στο έθνος εκφραζόταν στο όνομα της *ατομικότητας* (individuality) των γυναικών ως υποκειμένων που σχετίζονται άμεσα με το κράτος και όχι ως *εξαρτημένων* μελών μιας οικογενειακής μονάδας (Basch 1997:511). Μέσα από την κίνηση αυτή και άλλες που ακολούθησαν στις πολιτείες της Δύσης αναδύθηκε ο φεμινισμός ως *πολιτικό κίνημα και θεωρία* (Flexner 1982:77, Scott και Scott 1982:10, Bryson 2005:65), που οι ίδιες οι πρωτεργάτριες αμερικανίδες -Elisabeth Cady Stanton και Susan B. Anthony- ονομάτισαν ‘επανάσταση’ (Z. Eisenstein 1987α:86).

Στη διάρκεια όμως του 19^{ου} αιώνα, ο αμερικανικός φεμινισμός πέρασε από τον αρχικό πολιτικό ριζοσπαστισμό, μέσα από τον οποίο προσπαθούσε να προκαλέσει ρήγματα σε διάφορα κοινωνικά μέτωπα αμφισβητώντας τα έμφυλα στερεότυπα, σε ένα κοινωνικό συντηρητισμό και μια ταύτιση με τις κυρίαρχες (καπιταλιστικές) αξίες της αμερικανικής κοινωνίας (Basch 1997:532). Χαρακτηριστικό είναι ότι η πρωτεργάτρια του Σένικα Φωλς, θεωρητικός και ακτιβίστρια του γυναικείου κινήματος E. C. Stanton, μεταστράφηκε από το αίτημα της καθολικής ψήφου (εξίσου για άνδρες και γυναίκες, λευκούς κι έγχρωμους) στο αίτημα για απονομή πολιτικών δικαιωμάτων μόνο σε εγγράμματα άτομα ανεξάρτητα από φύλο, δίνοντας προτεραιότητα στη χορήγηση ψήφου στις λευκές μορφωμένες γυναίκες (Bryson 2005:74).

Η τακτική αυτή ακολούθηθηκε εξίσου και σ’ άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Banks 1988:13, R.Evans 1979: passim). Γενικότερα παρατηρήθηκε μια στροφή στα ενδιαφέροντα και τα αιτήματα των ακτιβιστριών του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες ενθαρρυνόμενες από εκκλησιαστικούς και κρατικούς κύκλους επιδόθηκαν μαζικά στη φιλανθρωπία, στράφηκαν δηλ. προς ‘μια ιδιωτική μορφή διαχείρισης των κοινωνικών προβλημάτων’, και προς τον προστατευτισμό των γυναικών (Rendall 1985:231-275, Perrot 2002:540-547). Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι όλες οι γυναίκες που ασχολήθηκαν με τις ‘ηθικές μεταρρυθμίσεις’ (moral reform) υπήρξαν οπαδοί του φεμινισμού (Rendall 1985:305), αλλά ότι ατόνισε ο διεκδικητικός του χαρακτήρας.

Ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες εξελίξεις σε εθνικό επίπεδο, εκείνο που συνδέει αρκετές από τις αρχικές οπτικές του γυναικείου κινήματος είναι ότι υπήρξαν το προϊόν “ενός ‘ορθολογικού’ φεμινισμού που διεκδίκησε την άνευ όρων είσοδο στη δημόσια σφαίρα, στον κόσμο των αντρών (που συνέπεσε ιστορικά με τον κόσμο της καπιταλιστικής αγοράς και των αξιών της)”, όπως το έχουν διατυπώσει τα μέλη της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών στον πρόλογο της φεμινιστικής ανθολογίας που εκδόθηκε το 1981 (Βαρίκα, Σκλαβενίτη 1981:14).

Σταδιακά όμως, σε αντίστιξη προς την ‘ανθρωποκεντρική’ ή ‘ορθολογική’ ή ‘ουμανιστική’ διατύπωση του δικαιώματος απονομής της πλήρους ιδιότητας του πολίτη στις γυναίκες εκφράστηκε μια ‘γυναικοκεντρική’ ή ‘ρομαντική’ αντίληψη που συνέδεε τη συμπερίληψή τους στην πολιτεία με τα *ιδιαίτερα* φυσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του φύλου τους (Ψαρρά 1993:41). Ο ‘γυναικοκεντρικός’ ή ‘ρομαντικός’ φεμινισμός (Βαρίκα, Σκλαβενίτη 1981:14) εστίαζε σε μια «πιο προσωπική, πιο ‘θηλυκή’» ανθρώπινη σφαίρα σε αντίδραση προς την απρόσωπη και ισοπεδωτική λογική του βιομηχανικού κόσμου (Στο ίδιο). Η τάση αυτή επεδίωκε τη βελτίωση της σχέσης των δύο φύλων τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο χώρο, αλλά απέφευγε τις ριζικές αλλαγές στους κοινωνικούς και πολιτειακούς θεσμούς (Vogel 1986).

Ένα ρεύμα της γυναικοκεντρικής αυτής αντίληψης στο πλαίσιο του ιστορικού φεμινισμού θεώρησε ως δυναμικές αξίες ορισμένες από τις παραδοσιακές ενασχολήσεις των γυναικών, ανάμεσα στις οποίες κεντρική θέση είχε η μητρότητα. Η Βαρίκα, μεταξύ πολλών άλλων ερευνητριών, υποστηρίζει ότι η μητρότητα μεταβλήθηκε στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σε ‘θεϊκή πηγή κάθε ηθικής’ (Βαρίκα 2000λ:221) και μας θυμίζει ότι στο Παρίσι του 1848 οι γαλλίδες εργάτριες ζητούσαν πολιτικά δικαιώματα στο όνομα «της τρυφερής σκλαβιάς της μητρότητας» (Βαρίκα 2000στ:285).

Η γυναικοκεντρική αυτή κίνηση αποκλήθηκε αρχικά από την Karen Offen ‘οικογενειακός’ και αργότερα ‘σχεσιακός’ (relational) φεμινισμός σε αντιπαραβολή με τον ‘ατομικιστικό’ (individualist) φεμινισμό των πρώιμων χρόνων (Offen 1988, Ψαρρά 1993:40-41). Άλλες ερευνήτριες αποκάλεσαν το ρεύμα αυτό ‘κοινωνικό φεμινισμό’ (social feminism) (Banks 1981, Cott 1989), στο βαθμό που, όπως ισχυρίζονταν, αποδεχόταν για τις γυναίκες την κοινωνική και όχι την πολιτική ιδιότητα του πολίτη, κι αυτό σε αντίστιξη προς τον ‘πολιτικό φεμινισμό’ (political feminism) της πλήρους ισότητας δικαιωμάτων.

Με αντίστοιχο τρόπο άλλες ερευνήτριες διέκριναν ανάμεσα σε ‘οικιακό’ και ‘δημόσιο’ φεμινισμό ή ανάμεσα σε ‘φεμινισμό της ισότητας’ και ‘φεμινισμό της διαφοράς’ (Ψαρρά 1993:35), παρόλο που δεν έχουν λείψει ως προς αυτή τη διάκριση οι ενστάσεις, όπως αυτή της Claire Goldberg Moses, που μελετώντας το παράδειγμα των γαλλίδων σενσιμονιστριών (οπαδών του Saint Simon) το 19^ο αιώνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο διαχωρισμός δεν είναι ιστορικά τόσο λειτουργικός και ευδιάκριτος, αν υφίσταται εξ ολοκλήρου. Η Moses έχει διατυπώσει την άποψη ότι η διάκριση αυτή υποδηλώνει μάλλον τους διαφορετικούς πολιτικούς τρόπους πρόσληψης του φεμινισμού στην πορεία του ιστορικού γίνεσθαι (Στο ίδιο:46). Η ίδια πιστεύει επίσης ότι ο φεμινισμός μπορεί να «καταφάσκει ταυτόχρονα στη διαφορά και την ισότητα, διεκδικώντας την ισότητα μέσω της διαφοράς» (Στο ίδιο).

Την ένστασή τους ως προς τη διχοτόμηση των φεμινιστικών τάσεων σε ‘φεμινισμό της ισότητας’ και ‘φεμινισμό της διαφοράς’ έχουν επίσης εκφράσει οι ερευνήτριες ιστορικοί Scott (1988, 1996) και Bock (1993:65-73): η πρώτη έχει υποστηρίξει ότι πρόκειται για μια αδύνατη επιλογή, ενώ η δεύτερη έχει τονίσει τους κινδύνους που ελλοχεύουν ως προς την ιδεολογική χρήση των συγκεκριμένων όρων ενάντια στα συμφέροντα των γυναικών, όρων που άλλωστε δεν έχουν επαρκώς αναλυθεί από τις ίδιες τις φεμινίστριες.

~

Ενδιαφέρουσα υπήρξε εξάλλου η παλαιότερη συζήτηση που αφορούσε στη μελέτη των ιδίων των υποκειμένων της γυναικείας δράσης σχετικά με τη διαμάχη ανάμεσα στην ισότητα και τη διαφορά. Η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από τους τρόπους προσέγγισης και συγγραφής της βιογραφίας των γυναικών που είτε κατείχαν εξουσία (αυτοκράτειρες, βασίλισσες κλπ.), είτε εξεγέρθηκαν διανοητικά (συγγραφείς, λογοτέχνιδες), είτε ενεπλάκησαν σε κινήματα, φεμινιστικά ή/και άλλα (επαναστάτριες, φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, αναρχικές, ακτιβίστριες κ.ά.). Η Βαρίκα υποστηρίζει ότι η βιογραφία υπήρξε η πρώτη μορφή της ιστορίας των γυναικών ήδη πριν τη νεωτερικότητα (Βαρίκα 2000ε:233). Ήταν όμως οι γυναίκες που έπαιξαν κάποιο δημόσιο ρόλο και θα 'πρεπε άραγε ν' αντιμετωπιστούν ως *εξαιρέσεις* που επιβεβαιώνουν τον κανόνα ή αντανακλούν το γυναικείο μέτρο της εποχής τους; Ποια ήταν η σχέση ανάμεσα στην προσωπική τους διαδρομή (μια ατομική υπαρξιακή διαδικασία) και τη διαδρομή τους ως πολιτικών υποκειμένων της συλλογικής δράσης (Βαρίκα, Riot-Sarcey 2000ζ);

Η περίπτωση της Γεωργίας Σάνδης (George Sand), η οποία εισήλθε στον κόσμο των ανδρών και παρέμεινε γνωστή με ανδρικό ψευδώνυμο, όχι μόνο ως συγγραφέας αλλά και ως δρων πολιτικό πρόσωπο στη γαλλική επανάσταση του 1848, είναι εύγλωττη (Στο ίδιο:265). Διότι την ίδια στιγμή που κατακεραύνωνε τις προκαταλήψεις σε βάρος των γυναικών και μαχόταν για τη νομοθετική κατοχύρωση της καθολικής ψήφου στη Γαλλία αρνήθηκε να συνεργαστεί με άλλες γυναίκες κι απέπεμψε κάποιες φεμινίστριες από το αίτημά τους να τις εκπροσωπήσει πολιτικά, αποφεύγοντας κάθε γυναικεία σύπραξη (Στο ίδιο:266). Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να διατυπωθεί και για τη βασίλισσα Βικτωρία της Αγγλίας, η οποία υπήρξε ανένδοτα συντηρητική στο ζήτημα της κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών. Ορισμένες ερευνήτριες ονόμασαν τις γυναικείες αυτές προσωπικότητες ως 'γυναίκες άλλοθι' (Μόσχου-Σακορράφου 1990:49).

Από την άλλη βέβαια, μεταξύ των πιο ανεξερευνήτων θεμάτων εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να παραμένει το ζήτημα της *συναίνεσης* των γυναικών στην καταπίεσή τους (Mathieu 1985, Pateman 1980β, Riot-Sarcey 1993α:15, Βαρίκα 2000μ:115) και τη μοιρολατρία με την οποία αυτή συνδέεται, αφού εκείνο το νιτσεϊκό *amor fati*, 'το ν' αγαπάει κανείς τη μοίρα του' (Βαρίκα:στο ίδιο), ή 'η αγάπη για τον κυρίαρχο και την κυριαρχία του' (Μπουρντιέ 1999:72) δεν μπορεί παρά να βρίσκεται στους αντίποδες της αναζήτησης μιας εναλλακτικής προσδοκίας (Βαρίκα: στο ίδιο). Ο γάλλος κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu έχει υποστηρίξει ότι υπάρχει τελικά μικρή απόσταση ανάμεσα στον εξαναγκασμό και τη συγκατάθεση (Μπουρντιέ 1999:24) γιατί οι άνισες κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα παρουσιάζονται συνήθως 'φυσιοποιημένες μέσω των σωματικών έξεων (*hexis*) των κυριαρχούμενων' (Στο ίδιο:21). Ο ίδιος έχει τονίσει τη σημασία της 'συμβολικής βίας' ως 'σωματικού καταναγκασμού' και ως βασικής διάστασης κάθε κυριαρχίας (Στο ίδιο: 15, 25, 27 και *passim*).

Μ' αυτήν την έννοια, ο τρόπος που γίνεται αντιληπτή η ισότητα ή η διαφορά ανάμεσα στα φύλα δε συνιστά μόνο πολιτικό ή ερευνητικό αντικείμενο. Υπεισέργεται αναπόφευκτα σε κάθε προσωπική συνείδηση. Στις μέρες μας παρατηρείται το φαινόμενο μεγάλος αριθμός γυναικών να αποκηρύσσει το φεμινισμό, αλλά όχι πάντα και την ουσία του. Για την Α. Ψαρρά αυτή η αποκήρυξη λειτουργεί ως όρος αποδοχής των γυναικών στον ευρύτερο δημόσιο χώρο, τον έτσι κι αλλιώς ανδροκρατούμενο (Ψαρρά 2003:182). Το ερώτημα όμως παραμένει: «Γιατί [...]τόση ευκολία στην παρανόηση του

φεμινισμού;» (Στο ίδιο:183). Η Ψαρρά διατυπώνει την άποψη ότι αυτό σκιαγραφεί ένα παλιό και δοκιμασμένο τρόπο γελοιογράφησης των φεμινιστικών ιδεών που οδηγεί σε μια έμμεση εξουδετέρωσή τους (Στο ίδιο).

Εν τέλει, τα ζητήματα γύρω από τον άξονα 'ισότητα ή διαφορά' παραμένουν ανοικτά σε ανανεούμενες ιστοριογραφικές ή πολιτολογικές προσεγγίσεις που κάθε άλλο παρά αποκρυσταλλωμένες μοιάζουν. Ίσως είναι για το λόγο αυτό που το φιλοσοφικό ερώτημα που έχει εδώ και δεκαετίες θέσει ο Primo Levi -χρησιμοποιώντας διαφορετικά ιστορικά παραδείγματα- απασχολεί εξίσου αρκετές σύγχρονες φεμινίστριες: η τάση μίμησης της συμπεριφοράς των εξουσιαστών μπορεί να είναι, και μέχρι ποιου σημείου, ωφέλιμη στους εξουσιαζόμενους (Levi 2004:87);

Ιστοριογραφικά, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να δημοσιεύονται άρθρα για τη διασύνδεση του φεμινιστικού κινήματος στις διάφορες χώρες με άλλα πολιτικά κινήματα και ρεύματα, όπως ο χαρτισμός, ο πουριτανισμός, ο αντιαλκοολικός αγώνας, ο σοσιαλισμός, οι κοινωνικές επαναστάσεις, η επαναστατική τρομοκρατία, καθώς και τις σχέσεις φεμινισμού με τα κόμματα και τα εργατικά-συνδικαλιστικά κινήματα (Ψαρρά 1993:33). Εκτός αυτού, οι σύγχρονες φεμινίστριες ενδιαφέρονταν ν'ανιχνεύσουν τις ιδέες των παλαιότερων φεμινιστριών γύρω από την εργασία, τον έλεγχο των γεννήσεων, την αντισύλληψη και τη στάση απέναντι στη μητρότητα σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες επίσημες πολιτικές των κρατών τους.

Οπωσδήποτε, ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της επίδρασης και του τρόπου προβολής του γυναικείου ζητήματος από το σοσιαλιστικό και το κομμουνιστικό κίνημα, που άλλοτε διεκδίκησε ίσα/ίδια δικαιώματα για το γυναικείο φύλο κι άλλοτε υποστήριξε τον ιδιαίτερο προστατευτισμό των γυναικών. Η μελέτη αυτή, περισσότερο ισχυρή σε σχέση με την υπόλοιπη ιστοριογραφική και πολιτολογική βιβλιογραφική παραγωγή, περιλαμβάνει την ιστορία του γυναικείου ζητήματος στο πλαίσιο των σοσιαλιστικών, σοσιαλδημοκρατικών και κομμουνιστικών κομμάτων, καθώς και στο πλαίσιο της ιστορίας της αναρχικής παράδοσης, τις ιδέες των ανδρών/γυναικών πρωτεργατών/τριών της σοσιαλιστικής/σοσιαλδημοκρατικής/επαναστατικής θεώρησης του κόσμου (ουτοπικός σοσιαλισμός, επιστημονικός σοσιαλισμός, αναρχοσυνδικαλισμός κ.ά.), τη συμμετοχή και τις αντιλήψεις των μελών ή οπαδών τους για τις σχέσεις των δύο φύλων, το φεμινιστικό κίνημα κλπ.

(Βλ. ενδεικτικά: Thönnessen 1976, Rowbotham 1977, Stites 1977, Boxer, Quataert 1978, Sowerwine 1978 και 1982, Αβδελά 1979, R. Evans 1979, 1980 και 1987, Honeycutt 1979, Ψαρρά 1979α, 1988α, 1988γ, 1994 και 2003, Buhle 1981, Marsh 1981, Molyneux 1981, Slaughter, Kern 1981, Charvet 1982:48-96, Ροουμπόθαμ, Σίγκαλ, Γουέινραϊτ 1983, Taylor 1983, Edmondson 1984, Hunt 1986, Lovenduski 1986: 44-47, 198-200 και 286-291, Krucks, Rapp, Joung 1989, Mullaney 1990, West, Blumberg 1990, Ackelsberg 1991, Αλεξάντερ 1997, Jacqueline, Wolchik 1998, Käppeli 2002:603-605, Navailh 2002, Weigand 2003, Bryson 2005:154-199).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δράση που ανέπτυξε η Σοσιαλιστική Διεθνής των Γυναικών (Socialist Women's International) με ηγετική φυσιογνωμία τη μαχητική επαναστάτρια φεμινίστρια Κλάρα Τσέτκιν (Thönnessen 1976:passim, J. Evans 1979:165-170, Lovenduski 1986:55-56).

Ισχυρή είναι ακόμα στην αγγλο-γαλλική βιβλιογραφική παραγωγή η μελέτη των έμφυλων σχέσεων στα σοσιαλιστικά καθεστώτα, όπου αυτά εγκαθιδρύθηκαν και στα οποία η ισότητα έγινε η επίσημη κρατική ιδεολογία (Αλζόν 1977, Wood 1997, Bryson 2005:188-199). Εξίσου περιορισμένη είναι η βιβλιογραφική παραγωγή που διερευνά τις έμφυλες διαδικασίες μετάβασης από τα πρώην σοσιαλιστικά καθεστώτα στα πρόσφατα πολιτεύματα των χωρών της ανατολικής Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του '80, δηλ. τη μετάβαση από ένα σοσιαλιστικό σύστημα διαχείρισης της ισότητας σ' ένα σύστημα - τυπικής οπωσδήποτε- δημοκρατικής ισότητας των φύλων (Molyneux 1996, Fraser 1997, Koronushkina 2000, MacMahon 2001, Waylen 2003). Το ίδιο συμβαίνει με τη μελέτη των έμφυλων σχέσεων στις νεοπαγείς αυτές δημοκρατίες (Eisenstein 1993, Funk, Mueller 1993, Rueschmeyer 1998, Gal, Kligman 2000, Golosov 2001), καθώς και με τη διερεύνηση των ζητημάτων που προέκυψαν για τις γυναίκες μετά την πρόσφατη ένταξη των χωρών αυτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

(Για την καθιέρωση του εορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας στις 8 Μαρτίου βλ. Ψαρρά 1994 και 2003, Ο 'ιός' της Κυριακής 5.3.2006' για τις αποφάσεις που πήρε το 11^ο Παγκόσμιο συνέδριο της 4^{ης} Διεθνούς το 1979 σχετικά με το γυναικείο ζήτημα βλ. στα ελληνικά Παπανικολάου 1982).

*

5.4.3 Αγώνες, ενστάσεις και διαμάχες για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών

Η μελέτη της οργανωμένης δράσης των φεμινιστριών ήλθε στο προσκήνιο των διεθνών αναζητήσεων σταδιακά. Σποραδικές μελέτες γύρω από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα είχαν ήδη εκδοθεί στις ΗΠΑ (Flexner 1959, Kraditor 1965, Grimes 1967) και στην Αγγλία (Rover 1967) προϊωνίζοντας τις αλλαγές των καιρών. Στη μετά το 1970 εποχή ανήκουν χαρακτηριστικές μελέτες όπως το βιβλίο της Rosen (1974): *Rise Up, Women! The Militant Campaigns of the Women's Social and Political Union, 1903-1914* ('Γυναίκες, εξεγερθείτε! Οι αγώνες της Κοινωνικής και Πολιτικής Ένωσης Γυναικών') ή το βιβλίο των A. F. Scott και A. M. Scott (1975): *One Half the People: The Fight for Woman Suffrage* ('Ο μισός λαός: Ο αγώνας για τη γυναικεία ψήφο'). Αντίστοιχα στη Γαλλία σηματοδοτικά υπήρξαν τα έργα των M. Albistur και D. Armogathe (1977) με τίτλο *Histoire du féminisme français du moyen Âge à nos jours* ('Ιστορία του γαλλικού φεμινισμού από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα') και η ανθολογία *Le grief des femmes* ('Το παράπονο των γυναικών') (Albistur, Armogathe 1978).

Ιδιαίτερα όμως το βιβλίο της Ellen Carol DuBois (1978) με τίτλο *Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women's Movement in America, 1848-1869*, ('Φεμινισμός και ψήφος: Η ανάπτυξη ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος στην Αμερική') υπήρξε σημαντική ως προς την επαναφορά του ενδιαφέροντος σε ζητήματα γυναικείων πολιτικών διεκδικήσεων (Αβδελά, Ψαρρά 1997:33-34). Η DuBois ήταν από τις πρώτες που υποστήριξε το ριζοσπαστικό χαρακτήρα του αιτήματος της γυναικείας ψήφου, ως εφικτής διεκδίκησης στο πλαίσιο των φεμινιστικών αιτημάτων του 19^{ου} αιώνα (DuBois 1987:128).

Εκείνο που συνέδεε τέτοιου τύπου ιστοριογραφικές ή πολιτολογικές μελέτες στη διάρκεια των δεκαετιών 1980-1990 ήταν η επιθυμία της φεμινιστικής διάνοησης να καταδείξει την πολιτική εισφορά των γυναικών στα δρώμενα του ιστορικού δημόσιου (πολιτικού) χώρου. Οι γυναίκες στην ιστορία είχαν αγωνιστεί για τα δικαιώματά τους, είχαν αναμειχθεί σε πολιτικές επαναστάσεις, είχαν συμμετάσχει στη συγκρότηση των εθνικών κρατών, είχαν πολεμήσει με τα δικά τους 'όπλα' για ένα κοινό σκοπό. Τα τελευταία τριάντα χρόνια η φεμινιστική επιστημονική κοινότητα εστίασε το ενδιαφέρον της στη συγκρότηση των γυναικών ως δρώντων υποκειμένων της ιστορίας και οπωσδήποτε ως υποκειμένων της δικής τους συλλογικής ιστορίας. Αυτό το τελευταίο περιλαμβάνει τη συγκρότηση των γυναικών ως συλλογικού πολιτικού υποκειμένου *per se*, το οποίο υπάρχει και δρα με βάση τη συνείδηση της ιδιαίτερης καταπίεσης που υφίστανται οι γυναίκες ως φύλο.

Όπως αναλύθηκε πιο πάνω, η συγκρότηση των γυναικών ως συλλογικού (πολιτικού) υποκειμένου που διεκδικεί για τον εαυτό του την αναγνώριση ατομικών, πολιτικών ή κοινωνικών δικαιωμάτων πήρε διαφορετικές ιδεολογικο-πολιτικές μορφές στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων μέχρι τις μέρες μας. Η χειραφέτηση από την ανδρική εξουσία διεκδικήθηκε τόσο στο όνομα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του γυναικείου φύλου, όσο και στο όνομα ιδεών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, το έθνος κλπ. Κατά τον ίδιο τρόπο η πολιτική εξίσωση των γυναικών προωθήθηκε μέσα από επιχειρήματα που

είτε προέρχονταν από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού περί φυσικών δικαιωμάτων, είτε συνδέονταν με τη δημοκρατική παράδοση, είτε με τον ωφελιμισμό, είτε με τη λογική τής απονομής δικαιοσύνης κ.ά. (Rendall 1999, Hause 2004:182-184). Η Jane Rendall έχει υποστηρίξει ότι οι διεκδικήσεις της ιδιότητας του πολίτη, είτε γίνονται στο όνομα των ατομικών δικαιωμάτων είτε στο όνομα συλλογικοτήτων, όπως η 'ανθρωπότητα', το 'έθνος' κλπ., μπορεί να κρύβουν μια πολλαπλότητα αφοσίωσης (Rendall 1999:86).

Κατ' επέκταση, θα ήταν λάθος να πιστεύει κανείς ότι η εξέλιξη του φεμινισμού ως θεωρίας και η εξέλιξη των γυναικείων αγώνων για την ανατροπή της έμφυλης ανισότητας υπήρξε ομοιόμορφη σε όλα τα πλάτη και μήκη της γης. Οι ιδιαιτερότητες που εμφανίστηκαν ήταν πολλές και σχετίζονται εξίσου με τις ιδέες –ακόμα και αντικρουόμενες- των ίδιων των φεμινιστριών, αλλά και με τον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν τόσο από τις πολιτικές εξουσίες όσο και από τους συνοδοιπόρους ή τους αντιπάλους τους στα εθνικά κράτη και στους διεθνείς θεσμούς. Γιατί στην πορεία των ιστορικών γεγονότων, η ιδέα της ισότιμης ένταξης του γυναικείου φύλου στα πολιτειακά δρώμενα των δυτικών κρατών έτεμνε τις πολιτικές ιδεολογίες, τις πολιτικές παρατάξεις και τις επίσημες πολιτικές συμμαχίες δημιουργώντας ένα ιδιαίτερο πλέγμα πολιτικών διαβουλεύσεων, αντιπαλότητας ή συνεργασίας μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων σε κάθε χώρα.

Ειδικότερα οι αγώνες για την κατοχύρωση των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων (οι αγώνες για την ισοπολιτεία των γυναικών και την ψήφο), αν και υπήρξαν καθοριστικοί για την ιστορία της γυναικείας κοινωνικής υπόστασης και του γυναικείου κινήματος δεν συνιστούν παρά ένα μειοψηφικό κομμάτι της συνολικής γυναικείας αμφισβήτησης και της ιστορίας των γυναικείων κινημάτων, η ακτίνα παρέμβασης των οποίων υπήρξε ευρύτατη.

Δεν είναι όμως τυχαίο ότι οι αγώνες για τη γυναικεία ισοπολιτεία κατάφεραν να εγγραφούν και να παραμείνουν, όσο αμυδρά κι αν αυτό συνέβη, στη μνήμη των δυτικών ανθρώπων σε αντίθεση με άλλους τομείς δράσης των γυναικών. Οπωσδήποτε, η κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων προεξήρχε στις συζητήσεις και τη γυναικεία δράση σε ορισμένες στιγμές της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας. Άλλωστε, από το 19^ο αιώνα η παραμικρή ιδέα για βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών ταυτιζόταν με το αίτημα για πολιτική ισότητα, η οποία με τη σειρά της παρέπεμπε, ρητά ή άρρητα, στην κατάργηση-εξίσωση των ρόλων των δύο φύλων. Στη μελέτη της για τις ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης στα χρόνια 1870-1920 η ιστορικός Α. Ψαρρά διατυπώνει την άποψη ότι και «το παραμικρό γυναικείο βήμα στον δημόσιο χώρο ερμηνευόταν αυτομάτως ως πολιτική διεκδίκηση» (Ψαρρά 1999:95), ενώ «η χειραφέτηση αποτελούσε συνώνυμο των πολιτικών δικαιωμάτων» (Στο ίδιο:93), ακόμα και στις περιπτώσεις όπου οι ίδιες οι πρωτεργάτριες του φεμινισμού στέκονταν αμφίθυμα απέναντί τους.

Παρ' όλα αυτά ενδεικτικό της σημασίας που δόθηκε από ένα τμήμα της φεμινιστικής κίνησης στο αίτημα για κατοχύρωση ίσων πολιτικών δικαιωμάτων, ως δικαιωμάτων που θα επιδρούσαν καθοριστικά στην εδραίωση της γυναικείας χειραφέτησης γενικότερα, είναι ότι το αίτημα για την ισοπολιτεία αποσχίστηκε, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, από το ευρύτερο φεμινιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ήταν μέχρι τότε ενταγμένο. Χαρακτηριστικό της απόσχισης αυτής υπήρξε η ίδρυση καινούριων οργανώσεων στις οποίες συσπειρώθηκε ένα δραστήριο/δυναμικό τμήμα του

φεμινιστικού κινήματος με αίτημα την άμεση χορήγηση της ψήφου. Η μεγαλύτερη διεθνής οργάνωση που στόχευε στην απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες υπήρξε η Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο (International Woman Suffrage Alliance, IWSA) τα μέλη της οποίας προήλθαν από το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών. Η Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο ιδρύθηκε στην αυγή του 20ού αιώνα (1904) και συντόνισε τη γυναικεία δράση στον τομέα αυτό για περισσότερο από μισό αιώνα (Hurwitz 1977). Μετά τη χορήγηση ψήφου σε πολλά δυτικά κράτη μετονομάστηκε (1926) σε Διεθνή Ένωση Γυναικών για την Ψήφο και την Ισοπολιτεία (International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship), ενώ το 1946 η ονομασία της συντμήθηκε σε Διεθνή Ένωση Γυναικών (IAW) (Jacques 2004:139, σημ. 9).

Εκείνες που πρωτοστάτησαν στη διεθνοποίηση του φεμινιστικού αγώνα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν οι Αμερικανίδες, ενώ οι Βρετανίδες και οι γυναίκες άλλων εθνικοτήτων ενεργοποιήθηκαν αμέσως στη συνέχεια. Η Edith Hurwitz (1977:327) έχει υποστηρίξει ότι η διεθνοποίηση του φεμινιστικού αγώνα συνέδεε τις εμπειρίες και τους αγώνες των γυναικών της αστικής τάξης σε όλο τον εκβιομηχανισμένο κόσμο. Η αντίφαση ήταν προφανής: οι γυναίκες των μορφωμένων αστικών στρωμάτων έβλεπαν τους εαυτούς τους, αρκετά χρόνια μετά τη βιομηχανική επανάσταση, να παραγκωνίζονται στη δημόσια σφαίρα την ίδια στιγμή που ανήκαν σε κυρίαρχα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα των εθνών τους. Προσφέροντας τις υπηρεσίες τους προς τους φτωχούς και τους ενδεείς, ή μαχόμενες για την κατάργηση της δουλείας (Basch 1997:515), οι αστές γυναίκες συνειδητοποίησαν σταδιακά το πόσο επισφαλής ήταν και η δική τους κοινωνική υπόσταση (Hurwitz 1977:328). Μ'αυτήν την έννοια η συμμετοχή της εργατικής τάξης στα δρώμενα της γυναικείας ψήφου, όσο κι αν δεν πρέπει να υποτιμηθεί, υπήρξε περιορισμένη.

Σε άρθρο της η γαλλίδα Françoise Picq (1982:48) επισημαίνει –και δεν είναι η μόνη– ότι οι φεμινίστριες στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επικέντρωσαν την προσοχή τους στη νομική ισότητα γιατί εκεί περισσότερο από αλλού γινόταν φανερή η κοινή πολιτική μοίρα του γυναικείου φύλου. Ανεξάρτητα από άλλες διαφοροποιήσεις (ταξικές, ενθοτικές, θρησκευτικές) οι γυναίκες όλων των κοινωνικών κατηγοριών μοιράζονταν τα ίδια νομοθετικά δεδομένα που προσδιόριζαν τη γυναικεία υπόσταση σε κάθε εθνικό κράτος. Η Σίλα Ρουμπόθαμ (1980:125) έχει επίσης υποστηρίξει ότι «το ζήτημα της ψήφου αποτέλεσε ένα μέσο ενοποίησης γυναικών με πολύ διαφορετικές πολιτικές απόψεις, αν και αυτή η ενότητα πάνω σ' ένα και μόνο θέμα παρουσίαζε πολλά προβλήματα». Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι το ζήτημα της ισότητας πολιτικών δικαιωμάτων χαρακτηρίστηκε από τις ίδιες τις φεμινίστριες που μάχονταν για την ψήφο ως η 'κοινή υπόθεση' των γυναικών (Common Cause), αφού υποστήριζαν ότι επρόκειτο για ένα ζήτημα που αφορούσε όλα τα μέλη της κοινότητας και κάθε οικογένειας (τις γυναίκες, τους άνδρες, τα παιδιά) (Bryson 1992:89).

Οι φεμινίστριες υπέρμαχοι των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων (suffragists= σουφραζίστριες) διεξήγαγαν επί δεκαετίες από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα επίμονους αγώνες σε αρκετές χώρες για τη διεκδίκηση της ψήφου. Είχαν συχνά στο πλευρό τους και υποστηρικτές του ανδρικού φύλου (επίσης suffragists) στις μικτές οργανώσεις τους, στο βαθμό που πίστευαν ότι η συνεργασία ανδρών και γυναικών θα μπορούσε να φέρει θετικά αποτελέσματα (Rochefort 1997:556). Τέτοιοι συνοδοιπόροι συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους φιλοσόφους, στους οραματιστές ή επαναστάτες, στους πολιτευτές ή βουλευτές, και κατά κανόνα ανήκαν στην παράδοση του ριζοσπαστικού

φιλελευθερισμού ή στην ευρύτερη αριστερά (Rudelle 1997:583), όπως ο φιλόσοφος και πολιτικός, εκπρόσωπος του ωφελμιστικού ρεύματος στην Αγγλία John Stuart Mill (Okin 1979, R. Evans 1979:18-21, Charvet 1982:30-42, Rendall 1985:284-291, Rosanvallon 1992:405-406, Zerilli 1994:115-130, Κιτρομηλίδης 1996:118-119, Φουρναράκη 2002:204-212, Bryson 2005:89-98) ή ο γάλλος πολιτικός René Viviani (Rosanvallon 1992:409).

Ιδιαίτερα στη Μ. Βρετανία ο αγώνας για την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες πήρε στις αρχές του 20ού αιώνα τη μορφή βίαιων κινητοποιήσεων από ένθερμες και αποφασισμένες να κατακτήσουν αυτό το στόχο φεμινίστριες που ονομάστηκαν σουφραζέτες (suffragettes) και οι οποίες δε δίσταζαν να φωνάζουν και να διαδηλώνουν, να σπάζουν τα τζάμια του Κοινοβουλίου, να καταστρέφουν δημόσιες ή ιδιωτικές περιουσίες, να αναμετρώνται σώμα με σώμα με την αστυνομία και να φυλακίζονται ώστε να επιτύχουν την πολιτική ισότητα των δύο φύλων (Kent 1987, Roberts, Mizuta 1994, Μόσχου-Σακορράφου 1990:49-54, Mulvey-Roberts 2000, Purvis 2000α και 2000β, Σαμίου 2003, Bryson 2005:128-129 και 133-134).

Η σφοδρότητα των αντιδράσεων απέναντι στο αίτημα για πολιτική ισότητα των γυναικών υπήρξε μεγάλη, ταυτόχρονα από εκπροσώπους του ανδρικού όσο και του γυναικείου φύλου. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η αντίδραση είχε εκδηλωθεί ακόμα και στο εσωτερικό του γυναικείου κινήματος, το οποίο έμοιαζε διχασμένο. Τόσο στη Μ. Βρετανία όσο και στις ΗΠΑ ο αγώνας ενάντια στην ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων οργανώθηκε συστηματικά με την ίδρυση ενώσεων που αντιπολιτεύονταν τη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες (antisuffragists) (Hurwitz 1977:334). Στην Αγγλία π.χ. ιδρύθηκε το 1908 η Εθνική Ένωση των Γυναικών ενάντια στην Ψήφο (The Women's National Antisuffrage League) υποστηρίζοντας ότι η ψήφος, ως έκφραση δύναμης του πολίτη-προστάτη του κράτους, δε θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη θηλυκότητα (Kent 1987:55).

Η απάντηση των φεμινιστριών σε τέτοια επιχειρήματα ήταν ότι οι γυναίκες και η πολιτική δεν ήταν δύο έννοιες ασυμβίβαστες (Στο ίδιο:59) και ότι δεν αμφισβητούσαν το διαχωρισμό των ρόλων των δύο φύλων, αλλά επιθυμούσαν να μεταφέρουν τις γυναικείες αξίες στη σφαίρα της πολιτικής, αφού η πολιτική ρύθμιζε αναπόφευκτα τη ζωή τους (Στο ίδιο:193)

Η Susan Kent έχει υποστηρίξει ότι σ' αυτή τη διαπάλη των ιδεών υπέρ ή κατά της γυναικείας ψήφου η βία ήταν παρούσα σε όλες τις μορφές της. Οι γυναίκες δέχονταν επιθέσεις ιδεολογικές, φραστικές, σωματικές (Kent 1987:157-183). Σ' αυτόν τον πόλεμο των φύλων (Στο ίδιο:157-183) το ασθενές και το ισχυρό φύλο μάχονταν για την εξουσία με άξονα τα πολιτικά δικαιώματα. Οι προπηλακισμοί, οι ξυλοδαρμοί και η αναγκαστική σίτιση των φυλακισμένων Βρετανίδων φεμινιστριών απεργών πείνας (θεωρούσαν τους εαυτούς τους πολιτικούς κρατούμενους), που συχνά φυλακίζονταν επειδή είχαν παραβιάσει προκλητικά το νόμο αφού πίστευαν ότι κι αυτός τις αγνοούσε, δείχνουν ότι η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων ήταν γι' αυτές κάτι ακόμα περισσότερο κι από ένα δικαίωμα ή ένα σύμβολο (Alberti 2000): ήταν η πεμπτουσία της ιδιότητας του πολίτη, μια ιδιότητα που οι περισσότεροι αρνούσαν να την εφαρμόσουν/προσαρμόσουν στα γυναικεία δεδομένα.

Προϊούσης της μεσοπολεμικής περιόδου το διεθνές φεμινιστικό κίνημα άρχισε να χάνει μέρος της δυναμικότητάς του. Ανάμεσα στις αιτίες της συρρίκνωσης συγκαταλέγεται: α) το ότι την επαύριο του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου αρκετά δυτικά κράτη χορήγησαν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες (ΗΠΑ, Αγγλία, Αυστρία, Γερμανία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία) (R. Evans 1979:211-231), β) το ότι στην επαναστατημένη Ρωσία, μια από τις πολυπληθέστερες χώρες της Ευρώπης, εκατομμύρια γυναίκες απέκτησαν μονομιάς ίσα πολιτικά δικαιώματα (Lovednuski 1986:47, Hause 2004:181), γ) το ότι υπήρξε μια ευρύτατη οπισθοχώρηση των φιλελεύθερων ιδεών σε πολλές δυτικές χώρες με την άνοδο των φασιστικών ιδεών, δ) το ότι ο γυναικείος αγώνας προσανατολίστηκε μεταπολεμικά προς το φιλειρηνικό κίνημα και τον αντιφασιστικό αγώνα και ε) το ότι ο φασισμός, ο ναζισμός και ο κομμουνισμός ακύρωσαν στα κράτη όπου επικράτησαν τη φεμινιστική δράση (Randall 1987:219).

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η ρητορική των νικητών Συμμάχων περί ελευθερίας των ατόμων, των λαών, των εθνοτήτων υπήρξε η αφορμή ν' απονεμηθούν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες σε αρκετά κράτη-μέλη του ΟΗΕ, ως αντίθεση προς τη φασιστική και ναζιστική ιδεολογία. Η τυπική (νομική) πολιτική ισότητα έγινε έκτοτε το διακριτικό σήμα του 'δημοκρατικού' δυτικού πολιτισμού, ο οποίος προώθησε όπου κι όπως μπόρεσε το μοντέλο της τυπικής γυναικείας ισοπολιτείας. Κάτι τέτοιο συνέβη στην Ιαπωνία όπου η πολιτική ισότητα αποτέλεσε μέρος της Συνθήκης Ειρήνης (1945) μετά τη Χιροσίμα (M. Evans 1997:40).

Η παλαιότερα επικρατούσα άποψη ότι το δικαίωμα ψήφου δόθηκε στις γυναίκες ως δώρο για την προσφορά τους στις πολεμικές προσπάθειες των κρατών που ανήκαν στα συμμαχικά μη αυτοκρατορικά ή φασιστικά μπλοκ στη διάρκεια των δύο Παγκόσμιων πολέμων έχει πια αμφισβητηθεί (R.Evans 1979:222). Δεν υπάρχει άλλωστε μια ομοιόμορφη ιστορικά διαδικασία απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες ανά τον κόσμο. Η πρόσκτηση του δικαιώματος ψήφου προήλθε από μια πολυμορφία ιστορικών διαδικασιών σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο όπου έπαιξαν κατά περίπτωση ρόλο η εθνική/εθνικιστική συνοχή, η εθνική ανεξαρτησία, η ίδρυση καινούριων ομοσπονδιακών κρατών (Rudelle 1997:577), οι πολεμικές συρράξεις, όπως και διαδικασίες στο εσωτερικό των εθνικών κρατών που σχετίζονται με κοινωνικές/ταξικές συγκρούσεις (αστική τάξη ενάντια στην αριστοκρατία, εργατική τάξη ενάντια στην αστική ή την αριστοκρατία, κοσμικό κράτος έναντι θρησκευτικού κλπ.) σε συνδυασμό με τον εκάστοτε νοούμενο ρόλο των γυναικών μέσα σ' αυτές (R.Evans 1979, Sineau 2002).

Το ερώτημα αν η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες συνέβαλε στη βελτίωση της κοινωνικής τους υπόστασης έχει διχάσει τη σύγχρονη διανόηση. Η Scott προέβη στην παρατήρηση ότι, αντί να εξαλείφει το πρόβλημα της έμφυλης διαφοροποίησης, η χορήγηση της ψήφου έκανε το ζήτημα πιο εμφανές (Scott 1996:169). Ορισμένες/οι ερευνήτριες/ές (Kraditor 1968, O'Neill 1969) είχαν υποστηρίξει ότι η ψήφος δεν έφερε το αναμενόμενο από τις φεμινίστριες αποτέλεσμα της εξίσωσης των ρόλων των δύο φύλων, ούτε κατάφερε να ανατρέψει τις έμφυλες διαδικασίες και δομές. Αντίθετα, άλλες ερευνήτριες υποστήριξαν ότι η απονομή της τυπικής ισοπολιτείας επέτρεψε τον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής θέσης των γυναικών δημιουργώντας μια ρήξη σε σχέση με το 19^ο αιώνα (Katzenstein 1984:25) και ότι ο ριζοσπαστικός

χαρακτήρας του αιτήματος πρέπει να εστιαστεί στην αμφισβήτηση των χωριστών σφαιρών δράσης (Kent 1987:207).

Εξάλλου, η Walby (1990, 1997) θεωρεί ότι η κατοχύρωση της πολιτικής ισότητας οριοθέτησε το πέρασμα από την ιδιωτική στη δημόσια πατριαρχία του 20ού αιώνα και ότι χωρίς την ισοπολιτεία δε θα είχαν απονεμηθεί στις γυναίκες ούτε ατομικά δικαιώματα (προσωπικές ελευθερίες) ούτε κοινωνικά δικαιώματα, πέρα από τα στοιχειώδη εκείνα που τους είχαν αποδοθεί στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Με άλλα λόγια, η Walby υποστηρίζει ότι η πλειοψηφία των δικαιωμάτων απονεμήθηκε μόλις τον 20^ο αιώνα στις γυναίκες, ως απόρροια της απονομής του δικαιώματος της ψήφου, που παρέσυρε το γυναικείο φύλο προς την ισονομία. Η ισοπολιτεία υπήρξε, αν μη τι άλλο, η βάση για την εργασιακή ένταξη των γυναικών και για την ενσωμάτωσή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (Walby 1990:190-192).

Από την άλλη μεριά, ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της Pateman (1989:14) ότι, σε τελευταία ανάλυση, οι γυναίκες εντάχθηκαν στην πολιτική διαδικασία ως ‘γυναίκες’, δηλ. ‘ως εξαρτημένα άτομα ή κατώτεροι άνδρες’ διατηρώντας όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τους είχαν κοινωνικά αποδοθεί και τα οποία επί πολλές δεκαετίες στάθηκαν ακριβώς ιδεολογικό εμπόδιο στο να ενσωματωθούν στην πολιτική, γεγονός που είχε τις επιπτώσεις του (Στο ίδιο). Κατ’ επέκταση, ακόμα και σήμερα οι αρμοδιότητες και ο τρόπος προβολής των ‘γυναικών πολιτικών’ σε αντίστιξη με τους ‘πολιτικούς’, που θεωρούνται εξ ορισμού άρρενες, είναι ενδεικτικός της κυρίαρχης πρόσληψης των γυναικών ως κατεξοχήν μη πολιτικών ατόμων (Παντελίδου-Μαλούτα 1992:73).

~

Αναπάντεχα, πριν λίγα χρόνια επανήλθε προς συζήτηση σε ορισμένες δυτικές χώρες μια παραλλαγή της πρότασης που είχε διατυπωθεί στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σχετικά με την οικογενειακή ψήφο (vote familial). Η πρόταση που διατυπώθηκε στη διάρκεια του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αφορούσε στην έμμεση αντιπροσώπευση των γυναικών από τα άρρενα μέλη της οικογένειας, καθώς την εποχή εκείνη το γυναικείο φύλο στερούνταν το σύνολο των πολιτικών του δικαιωμάτων. Η πρόταση αυτή έδινε πολλαπλή δυνατότητα ψήφου στους άρρενες πολίτες ανάλογα με τον αριθμό των προστατευόμενων μελών, θεωρώντας ότι η οικογένεια κι όχι το άτομο αποτελούν τη βάση της κοινωνίας, θέση που κατέρριπτε τη βασική αρχή του πολιτικού φιλελευθερισμού ‘ένα άτομο, μία ψήφος’ (Rosanvallon 1992:403) .

Η πρόσφατη πρόταση αφορά στο δικαίωμα πολλαπλής ψήφου (vote plural) των πολιτών εκείνων που έχουν απογόνους, με το σκεπτικό ότι αυτοί προσφέρουν στο κράτος το ανθρώπινο του δυναμικό και ότι δαπανούν μεγάλο μέρος του εισοδήματος και της περιουσίας τους για να συντηρήσουν τα παιδιά τους (τους ανήλικους πολίτες) μέχρι αυτά να ενηλικιωθούν και ν’ αποκτήσουν την πλήρη ιδιότητα του πολίτη («Οικογενειακή ψήφος» 2004:1393). Σήμερα, η πρόταση για την οικογενειακή ψήφο υποστηρίζεται από εκείνους που θεωρούν την οικογένεια ως θεμέλιο λίθο της κοινωνίας και αντιπαρατίθεται στην τάση που έχουν οι νέοι άνθρωποι (γυναίκες και άνδρες) να μην παντρεύονται και να μην τεκνοποιούν (Στο ίδιο).

*

5.4.4 Προς αναζήτηση μιας φεμινιστικής 'ιδιότητας του(;) πολίτη'

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα προηγούμενα, η νοηματοδότηση της έννοιας 'ιδιότητα του πολίτη' ποικίλει ανάλογα με τον ορισμό που δίνει κανείς στην πολιτική και τον τρόπο με τον οποίο θεωρεί ότι πρέπει να οργανώνεται ολόκληρη η κοινωνία (Lister 2003:13-42). Διάσταση απόψεων υπάρχει επομένως ανάμεσα σ'εκείνους/ες που περιορίζουν την ιδιότητα του πολίτη στα δικαιώματα που το άτομο κατέχει (αρνητική ελευθερία) και σ'εκείνους/ες που θεωρούν ως αναπόσπαστο κομμάτι της ιδιότητας του πολίτη τη γενικότερη κοινωνική και πολιτική υποχρέωση-συμμετοχή των ατόμων (μεμονομένων ή ως συνόλων) στην πολιτεία (θετική ελευθερία) (Στο ίδιο).

Πιο συγκεκριμένα, οι συζητήσεις σήμερα περιστρέφονται γύρω από τον προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη, ώστε αυτή να συμπεριλαμβάνει και τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία που έχει μείνει στο περιθώριο της επίσημης πολιτικής διαδικασίας, παρόλο που η συμμετοχή τους στις λεγόμενες αποθεματικές/περιφερειακές κοινωνικο-πολιτικές δραστηριότητες είναι αναμφισβήτητη (Στο ίδιο:30).

Όπωςδήποτε, η μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα στην τυπική, δηλ. τη νομική ιδιότητα του πολίτη και την ιδιότητα του πολίτη ως πρακτικής (Oldfield 1990), μας βοηθάει να διακρίνουμε ανάμεσα στην καθιέρωση της τυπικής ισοπολιτείας για τις γυναίκες και την εμπρακτική ή ουσιαστική (de facto) ισότητα μεταξύ των φύλων (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:103-105). Γιατί εκτός των άλλων, όπως παρατηρεί η Αβδελά, ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική είναι μεταβαλλόμενος (Αβδελά 1999:554), έχει δηλαδή τη δυνατότητα να αναπαράγεται με διαφορετικούς τρόπους, ακόμα και σε συνθήκες νομικής εξίσωσης. Κατά συνέπεια, όπως υποστηρίζει η εμπειρογνώμονας του Ευρωπαϊκού Δικτύου 'Γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων' Vogel-Polsky, η βασική διαφορά ανάμεσα σ' ένα σύστημα νομικών κανόνων ισότητας και σ' ένα νομικό σύστημα που αναδεικνύει την ισότητα σε θεμελιώδες δικαίωμα είναι ότι στο δεύτερο η ισότητα αποτελεί αυτοσκοπό και συνιστά το σκληρό πυρήνα του δικαίου, δηλ. μετατρέπεται σε 'εγγυημένη ισότητα καθεστώτος'(Vogel-Polsky 1999:479).

Αντίστοιχα, η Lister (1999) παρατηρεί ότι το «να είναι κάποιος πολίτης, με την κοινωνιολογική έννοια, σημαίνει να απολαμβάνει τα αναγκαία δικαιώματα για εμπρόθετη δράση και για πολιτική συμμετοχή. Το να ενεργεί ως πολίτης εμπεριέχει την πραγματοποίηση του πλήρους δυναμικού της νομικής κατάστασής του» (Lister 1999:377). Επίσης, η Walby (1997:178) υποστηρίζει ότι η ιδιότητα του πολίτη σημαίνει την κατοχή «οικουμενικών δημοκρατικών δικαιωμάτων που επιτρέπουν την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή». Αν όμως μεγάλο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού δεν συμμετέχει σήμερα ενεργά στην αγορά, άρα δεν κατέχει την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη, τότε το φύλο καθορίζει την υφή της ιδιότητας αυτής, καθώς τα δικαιώματα είναι σχέσεις που αποκτούν νόημα κυρίως όταν ασκηθούν (Στο ίδιο). Αυτό το τελευταίο σκέλος της παρατήρησης είναι που εκκρεμεί για τις γυναίκες, ως της πολυπληθέστερης κοινωνικής κατηγορίας που το στερείται.

Βέβαια, η ‘ένσωμάτωση’ (Vogel-Polsky 1999:482) -κι όχι απλά η ένταξη- μιας περιθωριοποιημένης κατηγορίας ανθρώπων (πόσο μάλλον της πολυπληθέστερης) στην πλήρη και ουσιαστική ιδιότητα του πολίτη δεν είναι μια μηχανιστική αλλά μια πολύπλοκη διαδικασία που σκοντάφτει σε δισεπίλυτες πτυχές των διαπλεκόμενων σχέσεων της καταπίεσης. Η καθηγήτρια φιλοσοφίας Claudia Card συγκατατέλεγει ανάμεσα σ’ εκείνες/ους που υποστηρίζουν ότι οι εξουσιαστές υποβοηθούνται στο έργο τους πολύ συχνά από τα ίδια άτομα που αυτοί καταπιέζουν. Κατ’ αυτόν τον τρόπο τα υποκείμενα που υφίστανται την καταπίεση γίνονται όργανα-μεσάζοντες της ανδρικής εξουσίας συμβάλλοντας στην καταπίεση άλλων, ιδιαίτερα συγγενικών τους προσώπων και συχνότερα γυναικών με αποτέλεσμα να διαιωνίζεται η καταπίεση (Card 1999α:4).

Η James έχει υποστηρίξει ότι «παρά τα γιγάντια άλματα χειραφέτησης τα τελευταία εκατό χρόνια, οι γυναίκες δεν έχουν ακόμα αποκτήσει την πλήρη ιδιότητα του πολίτη» (James (1995/1996:131), έτσι όπως αυτή εννοιολογήθηκε στο πλαίσιο της φιλελεύθερης ιδεολογίας, αφού ακόμα και μετά την καθιέρωση της τυπικής ισότητας δεν ισχύουν στην πράξη για τις γυναίκες τα ατομικά δικαιώματα/ελευθερίες, όπως π.χ. η φυσική τους ανεξαρτησία με την έννοια της αυτοδιάθεσης του σώματος και της μη απειλής από σωματική βία, η οικονομική ανεξαρτησία, αλλά και η αυτοεκτίμηση ή συναισθηματική ανεξαρτησία που επιτρέπει στους πολίτες να σκέφτονται ελεύθερα ώστε να είναι σε θέση να δρουν όπως νομίζουν. Όλα τα προηγούμενα αποτελούν όμως, σύμφωνα με την James, συστατικά στοιχεία της ιδιότητας του πολίτη και προϋπόθεση για τη συμμετοχή τους στην πολιτική. Εκκρεμεί η άρση αυτών των κοινωνικών καταναγκασμών, στους οποίους υποβάλλονται με άπειρους τρόπους και σήμερα οι γυναίκες, για την επίτευξη της πλήρους και ουσιαστικής ιδιότητας των πολιτών. Με το ίδιο σκεπτικό η Παντελίδου-Μαλούτα υποστηρίζει ότι ο «εκδημοκρατισμός του ιδιωτικού χώρου [...] αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον εκδημοκρατισμό του δημοσίου» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:195).

Εκείνο που μοιάζει απαραίτητο είναι η διαμόρφωση μιας τέτοιας ιδιότητας του πολίτη που να είναι φιλική προς τη γυναικεία πολιτική συμμετοχή (woman-friendly political citizenship, Lister 2003:165). Η Lister υποστηρίζει ότι εκείνο που προέχει είναι η επαναοριοθέτηση των πολιτικών θεσμών, ώστε να επιτρέπουν την είσοδο σε άτομα (γυναίκες και άνδρες) που έχουν ποικίλες κοινωνικές κι οικογενειακές υποχρεώσεις (Στο ίδιο:101 και 162), καθώς και η επαναξιολόγηση των άτυπων μορφών πολιτικής παρέμβασης, ιδίως σε τοπικό επίπεδο (γειτονιά, κοινότητα, δήμος), όπου η συμμετοχή των γυναικών είναι παραδοσιακά μεγαλύτερη (Στο ίδιο:145). Κατά τη γνώμη της, καθώς και κατά τη γνώμη αρκετών -σκανδιναβών κυρίως- φεμινιστριών, είναι εξίσου απαραίτητη η σύνδεση της πολιτικής εξουσίας με τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται εξωθεσμικά, ώστε η πολιτική να ασκείται ‘εκ των άνω’ όσο κι ‘εκ των κάτω’ (Στο ίδιο:162-163).

Η παρούσα κοινωνική πραγματικότητα έρχεται όμως σε αντίθεση με τις πιο πάνω προσδοκίες. Η πανεπιστημιακός Johanna Brenner υποστηρίζει ότι παρά τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που έλαβαν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες στο δυτικό κόσμο εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια μια μεγάλη οπισθοδρόμηση και υποβάθμιση της ζωής μεγάλης μερίδας γυναικών καθώς και προσπάθεια ακύρωσης ορισμένων κατακτημένων δικαιωμάτων στις δυτικές χώρες. Η βία και οι βιασμοί εμφανίζουν τα τελευταία χρόνια άνοδο, η κατά φύλο άνιση κατανομή της εργασίας συνεχίζεται, η συσσώρευση πλούτου παραμένει κυρίως ανδρικό προνόμιο ενώ η φτώχεια μαστίζει

συντριπτικά το γυναικείο πληθυσμό (feminization of poverty), η πορνογραφία και η σωματεμπορία (trafficking) ανθίζουν, παρ'όλη την τυπική ισότητα δικαιωμάτων (Brenner 2000:passim).

Σύμφωνα με την ίδια και άλλες συγγραφείς, οι λύσεις στα ζητήματα αυτά δεν μπορούν να βρεθούν μεμονωμένα, ούτε μόνο μέσα από τους θεσμούς, αλλά μέσα από τις κινητοποιήσεις ενός συνασπισμού δυνάμεων και σε συνεργασία με άλλα κοινωνικά κινήματα (Brenner 2000, Holmstrom 2002). Οι κριτικές αυτές προσπαθούν να επαναφέρουν τη συζήτηση στο επίπεδο του 'υλιστικού φεμινισμού' (materialist feminism) υπενθυμίζοντας ότι η ανεργία, η οικονομική εξαθλίωση, η σεξουαλική εκμετάλλευση, η βία και οι σωματικοί καταναγκασμοί παραμένουν συστατικά στοιχεία της γυναικείας υπόστασης, το ίδιο όπως και οι διανοητικοί και ιδεολογικοί μηχανισμοί που αναπαράγουν και συντηρούν τέτοιου είδους φαινόμενα (Landry, Maclean 1993, Hennessy, Ingraham 1997).

Ενδιαφέρον είναι ότι αντίστοιχοι προβληματισμοί αναπτύσσονται και στο πλαίσιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), όπου διαπιστώνεται ότι η φτώχεια του γυναικείου πληθυσμού συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο της βίας κατά των γυναικών σε πάμπολλες χώρες του κόσμου, δημιουργώντας ένα καθεστώς 'απαρχαίντ μεταξύ των δύο φύλων'. Η τελευταία ενημερωτική έκθεση της επικεφαλής του Ταμείου για τον Πληθυσμό (United Nations Population Fund) Thoragia Ahmed Obaid διαπιστώνει ότι η φτώχεια που μαστίζει τις γυναίκες σε παγκόσμιο επίπεδο δεν μπορεί να εξαλειφθεί αν δεν εξασφαλιστεί η προσωπική τους ελευθερία κι αν δεν χορηγηθούν ίσα δικαιώματα στο γυναικείο φύλο, ώστε να καταπολεμηθεί ο γυναικείος αναλφαβητισμός ως προϋπόθεση για την ένταξη στους θεσμούς και τα επαγγέλματα. Κι ακόμα, αν δεν επιτραπεί επίσημα ο έλεγχος των γεννήσεων (αντισύλληψη, νόμιμες και ασφαλείς εκτρώσεις) και η καταπολέμηση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων ασθενειών, όπως το AIDS (www.un.org/population fund).

Εξάλλου, η γνωστή θεωρητικός κι ακτιβίστρια του φεμινιστικού κινήματος στη Γαλλία Christine Delphy προβαίνει σε σημαντικές διαπιστώσεις για τις γυναίκες των ανεπτυγμένων οικονομικά χωρών, σε άρθρο της με τίτλο "Οι φεμινιστικοί αγώνες κι η πατριарχική αντεπίθεση" (Delphy 2004). Η Delphy παρατηρεί ότι τα πρωτόγνωρα δικαιώματα που απέκτησαν οι γυναίκες του δυτικού κόσμου τα τελευταία χρόνια δεν έχουν καταφέρει να εδραιωθούν στο σύνολο της κοινωνίας. Χωλαίνει ακόμα και η τυπική εφαρμογή τους, ενώ οι 'άνδρικές επιθέσεις' και η 'ιδεολογική αντίδραση' στην ισότητα αποτελεί γενικό φαινόμενο, όπως έχει διαπιστώσει ήδη από το 1991 στις ΗΠΑ η Susan Faludi στο πολύκροτο βιβλίο της *Backlash: The Undeclared War Against Women* ('Οπισθοχώρηση: Ο ακήρυχτος πόλεμος κατά των γυναικών', Faludi 1991). Χαρακτηρίζοντας ως 'ιδιαίτερα εύθραυστες' τις φεμινιστικές κατακτήσεις η Delphy θεωρεί ότι ακόμη και αυτή η ψήφιση των νόμων δεν αποκλείεται να αποβεί στο μέλλον αναστρέψιμη σε βάρος των γυναικών (Delphy 2004:39). Επισημαίνει ακόμη ότι όσοι μας διαβεβαιώνουν ότι "η ισότητα έχει ήδη κατακτηθεί" όχι μόνο ψεύδονται αποπροσανατολίζοντας τις γυναικείες συνειδήσεις, αλλά καταφέρνουν ακόμα και να δηλητηριάσουν την αυτοεκτίμηση των γυναικών με την οξεία κριτική που τους ασκούν (Στο ίδιο).

Σύμφωνα με την Delphy, είναι θετικό ότι μέρος της φεμινιστικής δράσης διεξάγεται σήμερα σε μεικτές (από άνδρες και γυναίκες) οργανώσεις. Θεωρεί ωστόσο ότι η 'μη

ανάμειξη' και η *αυτόνομη* οργάνωση και δραστηριοποίηση των γυναικών εξακολουθεί να έχει σημασία διότι μόνον οι ίδιοι οι καταπιεσμένοι και οι ίδιες οι καταπιεσμένες μπορούν να ορίσουν την καταπίεση και άρα την απελευθέρωσή τους, συγκροτώντας αντίστοιχες συλλογικότητες. Η Delphy επιμένει ότι “κανένα ίχνος συμπόνιας δεν μπορεί να αντικαταστήσει την εμπειρία” (Στο ίδιο:42), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και γυναίκες που αποστασιοποιούνται από την καταπίεσή τους κι εκείνες που την αρνούνται θεωρώντας τη ως ανύπαρκτη ή ως υπερβολή (Στο ίδιο:39).

Βέβαια, η ανάπτυξη της φεμινιστικής επιστημονικής/επιστημολογικής σκέψης έχει βοηθήσει τα τελευταία χρόνια στην μεγαλύτερη κατανόηση και παραδοχή των έμφυλων εξουσιαστικών φαινομένων από περισσότερες/ους πολίτες. Όμως, όπως υποστηρίζει η Grant, για ν' αλλάξει η κοινωνία χρειάζεται η συγκρότηση πληθώρας φεμινιστικών υποκειμένων που θα προβούν σε πολιτικές δράσεις (Grant 1993:180). Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, το «να γράφουμε μόνο στον υπολογιστή μας δεν αρκεί» για ν' αλλάξουν τα κοινωνικά δεδομένα (Στο ίδιο). Το ερώτημα λοιπόν παραμένει: με ποιο τρόπο συνειδητοποιούνται, εξηγούνται και συμμετέχουν στην πολιτική τα υποκείμενα της καταπίεσης;

*

5.5 Έμφυλη (ή ά-φυλη) δημοκρατία;: Κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες και αντιπροσώπευση

Όπως είδαμε, οι γυναίκες αποκλείστηκαν ιστορικά από το επίσημο κράτος και τη διακυβέρνησή του ακόμα και σε χώρες όπου το σύστημα διακυβέρνησης (αυτο)χαρακτηριζόταν ως δημοκρατικό. Με την καθιέρωση της τυπικής πολιτικής ισότητας των γυναικών στο δυτικό πολιτισμό και την εξάπλωση των δημοκρατικών καθεστώτων η εννοιολόγηση της ισότητας διαφοροποιήθηκε. Σήμερα, το αιτούμενο είναι η διεύρυνσή της προς αυτό που ο Walzer (1983) ονόμασε ‘σύνθετη’ ή ‘πολύπλοκη ισότητα’ (complex equality) των πολιτών (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:138).

Η δημοκρατία ορίζεται ως η μορφή οργάνωσης της κοινωνίας-πολιτείας κατά την οποία οι πολίτες έχουν λόγο για τα κοινά. Η δημοκρατία συνιστά οργανωτική αρχή που προϋποθέτει την ελευθερία της σκέψης και της δράσης, τη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων καθώς και τον έλεγχο της πολιτικής/κρατικής εξουσίας (Lenk 1990:100-103). Πιο συγκεκριμένα, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία επικεντρώνεται στις διαδικασίες πολιτικής εκπροσώπησης των πολιτών μέσα από τους επίσημους πολιτειακούς θεσμούς (καθολική ψηφοφορία, εκλογή εθνικών αντιπροσώπων, εκλογή οργάνων τοπικής αυτοδιοίκησης και συνδικαλιστικών οργάνων, νομοπαρασκευαστική διαδικασία κλπ).

Η δημοκρατία ως σύστημα κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων έχει διανύσει μια ιστορική διαδρομή από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα περνώντας από ένα περιοριστικό μοντέλο ατομικιστικού φιλελευθερισμού -που απέκλειε τους πολλούς απονέμοντας πολιτικά δικαιώματα μόνο σε άρρενες, λευκούς, εγγράμματους κι έχοντες ιδιοκτησία- προς ένα εξισοροπητικό καταναλωτικό μοντέλο που επέτρεψε σταδιακά τη συμμετοχή των ευρύτερων λαϊκών μαζών, των μειονοτικών πληθυσμών, των έγχρωμων, και τελευταία των γυναικών στις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων (Μάκφερσον 1994:11-104, Dahl 2004). Το αιτούμενο είναι με ποιο τρόπο η σημερινή τυπική δημοκρατία θα ξεπεράσει τη σημερινή κρίση νομιμοποίησης και θα εξελιχθεί σε μια ουσιαστική δημοκρατία, την οποία ορισμένοι/ες αποκαλούν ‘περιεκτική’ δημοκρατία (inclusive democracy, I.M. Young 2000), ενώ άλλοι/ες, όπως ο Ernesto Laclau και η Chantal Mouffe ‘ριζοσπαστική και πλουραλιστική’ (Laclau, Mouffe 1985).

~

Η πρόσφατη επανεξέταση του ζητήματος της έμφυλης διάστασης της (αντιπροσωπευτικής) δημοκρατίας ξεκίνησε από τις φεμινίστριες στα μέσα της δεκαετίας του 1980 με πρωταρχικό μέλημα την επαναξιολόγηση των κλασικών πολιτικών θεωριών της νεωτερικότητας. Η ιδεολογική στροφή θεωρείται από ορισμένες φεμινίστριες ως αποτέλεσμα της σχετικής αναποτελεσματικότητας του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος (1965-1985), ως εξωθεσμικής και αυτόνομης πολιτικής δράσης, στο να παρέμβει με ριζικό τρόπο στην επίσημη πολιτική σκηνή προς όφελος των γυναικείων διεκδικήσεων (Jaggar, Young 1998, Gaspard 1995).

Στην προσπάθειά τους να αναιρέσουν τη συγκάλυψη της έμφυλης ανισότητας σε όλες τις καθημερινές εκφάνσεις της και να ανατρέψουν τις άνισες έμφυλες σχέσεις στο κοινωνικό πεδίο, μέσα σ' ένα γενικότερο πνεύμα αμφισβήτησης της πολιτικής εξουσίας, οι περισσότερες τάσεις του δεύτερου φεμινιστικού κινήματος δεν είχαν πράγματι εστιάσει το ενδιαφέρον τους στους πολιτικούς θεσμούς -κόμματα, κοινοβούλιο- (Αγκασενσκι 2000:10), ούτε αναπτύξει μια τέτοιου είδους συλλογική παρέμβαση, η οποία δεν θα μπορούσε άλλωστε να είναι εφικτή για τους ίδιους λόγους που οδήγησαν τις φεμινίστριες έξω από τα πολιτικά κόμματα: πρόκειται τόσο για την περιθωριοποίηση των φεμινιστικών αιτημάτων στα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων όσο και την παρεμπόδιση εξέλιξης γυναικείων μελών στα θεσμοθετημένα (εσωκομματικά ή πολιτειακά) όργανα. Κι αφού, όπως οι ίδιες πίστευαν, με κάθε φεμινιστικό αίτημα έκαναν πολιτική και συνδυαζέγονταν με το κράτος (Βαρίκα 2000η:313-315, Delphy 1984:9).

Ορισμένες φεμινίστριες πολιτικοί επιστήμονες, όπως η Susan Okin (1979), η Carole Pateman (1988a,1989), η Susan Mendus (1992), η Ruth Lister (1997) έχουν διατυπώσει την άποψη ότι το γεγονός της μέχρι τώρα μη ουσιαστικής ενσωμάτωσης των γυναικών στην πολιτική δεν είναι ένα τυχαίο γεγονός, αλλά αντανακλά την ίδια την έμφυλη κοινωνική ανισότητα καθώς και την ανδροκεντρική δομή των πολιτειακών θεσμών που δεν θα αλλάξουν σε πρακτικό και ουσιαστικό επίπεδο αν δεν αλλάξει η ίδια η φιλοσοφική βάση της δημοκρατίας και η ανδροκεντρική εννοιολόγηση των συντεταγμένων της. Συνακόλουθα, η Παντελίδου-Μαλούτα (1989:28) υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει λόγος για τις γυναίκες να διεκδικήσουν περισσότερη εξουσία, με τον τρόπο που αυτή έχει ανδροκεντρικά οριστεί, και «να εμπλακούν σε μια διαδικασία της οποίας οι προκαθορισμένοι όροι είναι σε βάρος τους» (Στο ίδιο).

Αναλυτικότερα, η Παντελίδου-Μαλούτα αναφέρει ότι η μειωμένη παρουσία των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων είναι δείκτης και έκφραση της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση και «συνδέεται με τη γενικότερη μειονεκτική 'αντιπροσώπευση' των γυναικών σε όλες τις ηγετικές ομάδες» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:65). Κατά συνέπεια, οι γυναίκες «δεν στερούνται εξουσίας επειδή δεν συμμετέχουν στις πολιτικές διαδικασίες λήψης των αποφάσεων», αλλά αντίθετα δεν συμμετέχουν σ' αυτές «επειδή δεν έχουν εξουσία» (Στο ίδιο:75). Επομένως εκείνο που εκκρεμεί κατά την άποψή της είναι η ριζική μετατροπή της κοινωνικής θέσης των γυναικών αλλά και η μεταβολή της κυρίαρχης εννοιολόγησης της ιδιότητας του πολίτη που θα πρέπει να αλλάξει «ώστε να χωρέσει πραγματικά όλους και όλες» (Στο ίδιο:68).

Από την άλλη όμως, τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια αναπτύχθηκε ένας φεμινιστικός προβληματισμός που υποστήριξε ότι μετά την κατοχύρωση της ισοπολιτείας οφείλει να τεθεί ξανά επί τάπητος το ζήτημα του τρόπου πολιτικής εκπροσώπησης των γυναικών στα επίσημα όργανα μιας τυπικά δημοκρατικής πολιτείας. Μεταξύ των πρώτων που έθιξαν το ζήτημα ήταν και η Virginia Sapiro στο άρθρο της "When are interests interesting? The problem of political representation of women" ("Έχουν ενδιαφέρον τα συμφέροντα; Το πρόβλημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης των γυναικών", Sapiro 1981). Η Sapiro υποστήριξε ότι οι γυναίκες έχουν ιδιαίτερα συμφέροντα να υπερασπιστούν ως πολίτιδες και ότι τα γυναικεία συμφέροντα θα πρέπει να αντιπροσωπεύονται από γυναίκες, ακριβώς επειδή ισχύει ο κάθετος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα: η μισθωτή εργασία της πλειοψηφίας των

ανδρών έναντι της οικειακής μη αμειβόμενης εργασίας της πλειοψηφίας των γυναικών (Sapiro 1981:703-705, Lovenduski 1986:207-208).

Κρίνοντας την τυπική πολιτική ισότητα ως απαράδεκτα ανεπαρκή η τάση αυτή εστίασε την προσοχή της στην ιδέα της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων, με το σκεπτικό ότι ο «βαθμός συμμετοχής των πολιτών προσδιορίζει και την ποιότητα της δημοκρατίας μιας χώρας» (Καλτσόγια-Τουρναβίτη 1999:461). Χαρακτηρίζοντας τη μικρή συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές δομές ως «δημοκρατικό έλλειμμα» (Στο ίδιο:462) η τάση αυτή, που εκδηλώθηκε τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο (ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση), υποστήριξε αφενός τη θέσπιση γενικών ενθαρρυντικών μέτρων για την εκπαίδευση, την πολιτική κοινωνικοποίηση και την ένταξη των γυναικών στα κόμματα, και αφετέρου τη θέσπιση ειδικών θετικών μέτρων (ειδική νομοθεσία) για την επίτευξη της 'αποκαταστατικής ισότητας' (Στο ίδιο:463). Στη βάση της προβληματικής αυτής βρίσκεται η παραδοχή ότι το δικαίωμα ίσων ευκαιριών αποτελεί πρωταρχικό ατομικό δικαίωμα, συνταγματικά κατοχυρωμένο, το οποίο και πρέπει άμεσα να εφαρμοστεί.

Ιδιαίτερα το ζήτημα των θετικών δράσεων στις πολιτικές διαδικασίες έχει προβληματίσει τη διεθνή φεμινιστική κίνηση (Peters 1999, Babkina 2004) και έχει βρει ανταπόκριση σε ορισμένες δυτικές χώρες, όπως το Βέλγιο, η Ιταλία, η Ελλάδα σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης προς τις αρνητικές αποκλίσεις της νομοθεσίας που κάμπτουν την ισότητα των φύλων (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1998α:101-102). Η θέσπιση θετικών μέτρων ως προς την πολιτική συμμετοχή των γυναικών συμπεριλαμβάνει τη θέσπιση ποσοτώσεων (quotas) στη διαδικασία εκλογής των επίσημων πολιτικών αντιπροσωπειών στα εθνικά κοινοβούλια ή τα διεθνή πολιτικά όργανα, στα οποία η συμμετοχή των γυναικών, εκτός της εξαίρεσης των Σκανδιναβικών κρατών, δεν υπερβαίνει το 10-13%, την ίδια στιγμή που οι γυναίκες αποτελούν πάνω από το 50% του γενικού πληθυσμού. Απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με την προσωρινότητα ή μονιμότητα αυτών των μέτρων, ή την τελική μορφή τους δεν έχουν δοθεί ολοκληρωμένα από τις υποστηρίκτριές τους, αλλά οι πολιτικές που προωθούνται αναπροσαρμόζονται με βάση τα συγκεκριμένα κάθε φορά δεδομένα (Στο ίδιο:474).

Παράλληλα με τη διεκδίκηση των θετικών μέτρων εμφανίστηκε μετά το 1990 το αίτημα για τη θέσπιση της *ισάριθμης αντιπροσώπευσης* (parity, parité = ισοτιμία). Η τάση αυτή έγινε ιδιαίτερα αισθητή στη Γαλλία με τα κείμενα των Françoise Gaspard, Claude Servan-Schreiber, Anne Le Gall (1992), Éliane Viennot (1994), Gisèle Halimi (1997), Sylvian Agacinski (1998) και έκτοτε έχει κατακτήσει μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης δημιουργώντας ένα μαζικό πολιτικό κίνημα. Με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο, συνδέοντας ρητά ή άρητα τον αγώνα τους μ' εκείνον των σουφραζετών, οι γαλλίδες πρωτεργάτριες του ζητήματος της ισάριθμης αντιπροσώπευσης το ονομάτισαν η 'καινούρια υπόθεση' (la Nouvelle Cause: Halimi 1997) της γυναικείας ψήφου.

Σύμφωνα με την άποψη της J. Scott «το κίνημα για την ισάριθμη αντιπροσώπευση είναι ένα φεμινιστικό κίνημα που προσπάθησε να προσδώσει καινούριο νόημα στις σημασιοδοτήσεις του γαλλικού οικουμενισμού (french universalism) με στόχο την αύξηση του αριθμού των εκλεγμένων γυναικών» (Scott 2005:8). Εκείνες που εμπνεύστηκαν αυτή τη διεκδίκηση (paritaristes=φεμινίστριες της ισοτιμίας) είχαν ως στόχο την αποσύνδεση του φύλου ως ουσιοκρατικού κριτηρίου για την εκλογική εκπροσώπηση των πολιτών: οι πολίτες θα έπρεπε να αδιαφορούν για την έμφυλη

σωματική ιδιότητα, την ανατομική δηλ. διαφορά εκείνων που τους αντιπροσωπεύουν δίνοντας βάρος μόνο στις ιδέες τους. Η αρχική ιδέα της ισότιμης συμμετοχής/αντιπροσώπευσης στους πολιτικούς θεσμούς στηρίχθηκε στη θέση ότι ανεξάρτητα από κάθε άλλη επίκτητη ή φυσική τους ιδιότητα οι πολίτες ανήκουν αναγκαστικά σε ένα από τα δύο φύλα, χωρίς αυτό να πρέπει να συνιστά κοινωνική διαφορά (Scott 2005:94). Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό η παραδοχή της δυαδικότητας του ανθρώπινου είδους σχετίζεται με τον εμπλουτισμό της οικουμενικότητας και την κατάρριψη του αφηρημένου=ανδρικού προτύπου που το χαρακτήριζε εδώ και τρεις αιώνες. Η Scott υποστηρίζει ότι από δω και στο εξής «το οικουμενικό άτομο είναι άνδρας και γυναίκα» (Στο ίδιο).

Σταδιακά όμως και καθώς το κίνημα μαζικοποιήθηκε απρόβλεπτα και συνέπεσε με τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων στη γαλλική κοινωνία η ισάριθμη αντιπροσώπευση επηρεάστηκε από ουσιοκρατικές και ομοφοβικές αντιλήψεις για τις έμφυλες ταυτότητες που ενίσχυαν τη διάκριση άνδρας-γυναίκα αντί να την εξαλείψουν. Η αρχική επιθυμία απο-συμβολοποίησης (*désymbolisation*) της διαφοράς των φύλων μετατράπηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα στην επιθυμία για έμπρακτη, συμβολική και θεσμική παγίωση της έμφυλης διαφοράς (*resymbolisation*, Scott 2005:112-114). Από εκείνη τη χρονική στιγμή υπερίσχυσε η άποψη της συμπληρωματικότητας των δύο φύλων που δημιουργεί και στηρίζει το θεσμό των ετεροφυλικών ζευγαριών (Στο ίδιο:184-196). Σημαντική επίδραση προς τη δεύτερη αυτή κατεύθυνση είχε η έκδοση το 1998 του βιβλίου της Sylviane Agacinski -συζύγου του πρώην πρωθυπουργού της Γαλλίας Λιονέλ Ζοσπέν- με τίτλο *Politique des sexes* (στα ελληνικά: *Πολιτική των φύλων*, Αγκασενσκή 2000).

Ως ανενεργή τα τελευταία χρόνια φεμινίστρια η Αγκασενσκή υποστηρίζει ότι το αίτημα της πολιτικής ισοτιμίας προκύπτει τόσο από μια νέα προσέγγιση της διαφοράς των φύλων, στην οποία αποδίδεται πολιτική σημασία, όσο και από μια νέα προσέγγιση της δημοκρατίας που τείνει «να υλοποιήσει την ισότητα των φύλων όχι μόνο καλύτερα αλλά και διαφορετικά» (Αγκασενσκή 2000:8), αφού ο άνθρωπος είναι διττός και όχι ενιαίος. Αμφισβητώντας, επομένως, την ίδια την έννοια της οικουμενικότητας ως κοινής ιδιότητας των ανθρώπων, η Αγκασενσκή σημειώνει ότι ο «λαός και οι αντιπρόσωποί του είναι έμφυλα άτομα, άντρες ή γυναίκες, τα οποία ως τέτοια πρέπει εξίσου να ασχολούνται με τα κοινά» (Στο ίδιο:11). Στη βάση της συλλογιστικής αυτής βρίσκεται η θέση ότι αφού οι γυναίκες αποκλείστηκαν επί ενάμισυ αιώνα από την πολιτική ως γυναίκες θα πρέπει και ως γυναίκες να ενσωματωθούν στο πολιτικό παιχνίδι: Με «την αρχή της ισοτιμίας οι γυναίκες εισέρχονται ως γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων και ιδίως στη Βουλή», σημειώνει η Αγκασενσκή (Στο ίδιο:203) επισημαίνοντας ότι ο θεσμός δεν πρέπει να συγχέεται με άλλου τύπου παρεμβάσεις, όπως πχ. την ίδρυση ενός γυναικείου κόμματος (Στο ίδιο:206).

Τον Απρίλιο-Μάιο του 2000 η ισάριθμη αντιπροσώπευση ψηφίστηκε από τη Βουλή της Γαλλίας και επικυρώθηκε συνταγματικά, ενώ δημοσιεύτηκε στην επίσημη εφημερίδα του γαλλικού κράτους στις 6 Ιουνίου 2000 (Παντελίδου-Μαλούτα 2003:175). Οι διατάξεις του μέτρου αφορούν στις λίστες των υποψηφίων των κομμάτων για τις δημοτικές και βουλευτικές εκλογές, αλλά όχι για τα επαρχιακά συμβούλια (Αγκασενσκή 2000:213, Βαρίκα 2002, Scott 2005:214-217). Η Γαλλία είναι το πρώτο κράτος στον κόσμο που εφάρμοσε επίσημα το μέτρο της ισάριθμης αντιπροσώπευσης.

Η ιδιορρυθμία της γαλλικής περίπτωσης δεν έγκειται όμως στην εφαρμογή κάποιας θετικής δράσης για τις γυναίκες όσο στην παραδοχή του έμφυλου 'δυσυπόστατου της πολιτείας' (Βαρίκα 2002:26). Όπως τονίζει η Βαρίκα, στη Γαλλία η διαφορά των φύλων αναδείχθηκε σε συνταγματική αρχή, νομικά κατοχυρωμένη, αποτελώντας εφεξής το θεμέλιο της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Η αναγνώριση αυτή δείχνει το δρόμο προς την επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες, τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα και την ιεράρχηση των έμφυλων ρόλων (Στο ίδιο:26-27). Αλλά και στην πράξη λίγα πράγματα φαίνεται πως άλλαξαν. Η Scott υποστηρίζει ότι στις πιο πρόσφατες εκλογές στη Γαλλία, όπου εφαρμόστηκε το μέτρο της ισάριθμης αντιπροσώπευσης, βελτιώθηκαν μεν τα ποσοστά των εκλεγμένων γυναικών αλλά «η εξουσία δεν άλλαξε χέρια» (Scott 2005:217).

Ένα βασικό ερώτημα που τίθεται συχνά σχετικά με το μέτρο της ισάριθμης αντιπροσώπευσης είναι αν οι ίδιες οι γυναίκες που έχουν εκλεγεί σε πολιτικά όργανα ενδιαφέρονται για τα προβλήματα του φύλου. Σε πρόσφατη έρευνα που εκτόνησε η Sarah Childs (2002) ανάμεσα σε γυναίκες μέλη του Εργατικού Κόμματος που ήταν βουλευτίνες του Αγγλικού Κοινοβουλίου διαπίστωσε ότι οι ίδιες έθεταν συχνά ζητήματα προς συζήτηση που άπτονταν του φύλου, με μικρή όμως επιτυχία, ενώ οι περισσότερες διαμαρτύρονταν για τη συστηματική αδιαφορία των ανδρών συναδέλφων τους σχετικά με τα γυναικεία προβλήματα.

Παρόλ' αυτά οι αμφιβολίες και οι ενστάσεις των μη οπαδών της ισάριθμης αντιπροσώπευσης είναι πολλές: Τίθεται κατ' αρχήν το ερώτημα με ποιο (πραγματικό) τρόπο θα καταφέρουν οι γυναίκες να συμμετάσχουν απρόσκοπτα στην πολιτική διαδικασία με την προτροπή μιας εκ των άνω ποσόστωσης, αφού δεν συνιστούν σήμερα από πολλές απόψεις (οικονομικά, εργασιακά, ψυχολογικά) ελεύθερα, αυτόνομα, αυτόβουλα και ανεξάρτητα μέλη της κοινωνίας τους, τουλάχιστον σε μαζικό επίπεδο (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:76) και αφού «δεν προετοιμάζονται μέσω της κοινωνικοποίησής τους για την εμπλοκή τους σε συμμετοχικές διαδικασίες, και έμμεσα αποθαρρύνονται μέσω κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων τα οποία δέχονται ως υποκειμένα που τοποθετούνται στη θέση του κατώτερου στο σύστημα σχέσεων των φύλων» (Στο ίδιο:71).

Από την άλλη, ισχύει η παρατήρηση ότι, αν την εποχή του ιστορικού αποκλεισμού των γυναικών από την καθολική ψηφοφορία και το κομματικό φαινόμενο η διεκδίκηση της γυναικείας ψήφου και το σουφραζετικό κίνημα λειτούργησε ως η μόνη ορατή διέξοδος για τις γυναίκες να συμμετέχουν σε καθαρά πολιτικές δραστηριότητες (Honig 1992), αυτή η διάσταση δεν υφίσταται σήμερα όπου προσφέρονται διαφορετικές προοπτικές παρέμβασης.

Εξάλλου, αναφερόμενη στις ιδέες του ιταλού πολιτειολόγου Norberto Bobbio, η Phillips (1991:69) υποστηρίζει ότι αυτό που πρέπει να αντιπροσωπεύεται στην πολιτική διαδικασία είναι οι ιδέες κι όχι τα ατομικά συμφέροντα. Οι πολίτες με την ψήφο τους γίνονται φορείς πολιτικών ιδεών για το κοινό συμφέρον και όχι φορείς εντελώς προσωπικών συμφερόντων. Με αυτήν την έννοια η ψήφος δεν είναι μόνο μια εντολή προς κάποιον που εμπιστευόμαστε, αλλά ένα πρόγραμμα που υποστηρίζουμε (Phillips 1991:73).

Κατά τον ίδιο τρόπο η Βαρίκα αναρωτιέται με ποια έννοια μπορούμε να δείχνουμε τυφλή εμπιστοσύνη «στην *έμφυτη* ικανότητα των γυναικών (της *κάθε γυναίκας*) να ακολουθεί καλύτερη πολιτική από τους άνδρες (από τον *κάθε άνδρα*);» (Βαρίκα 2000η:330), αν δεν τους/τις αξιολογήσουμε κυρίως με βάση τις πολιτικές τους θέσεις; Εξίσου η Παντελίδου-Μαλούτα (2002:67) θέτει το ερώτημα αν αρκεί η φυσική παρουσία γυναικών στη Βουλή ως δηλωτική της πολιτικής αντιπροσώπευσης του γυναικείου φύλου, «πράγμα που θα νομιμοποιούσε αντίστοιχα και το ότι οι άνδρες βουλευτές εκπροσωπούν τους άνδρες» (Στο ίδιο).

Η Βαρίκα (2000η) επισημαίνει ταυτοχρόνως ότι η 'κατά ομάδες' ή 'οργανική' αντιπροσώπευση φυλακίζει τελικά τα άτομα 'σε ομοιογενείς, ουσιοκρατικές, πάγιες ταυτότητες και αρνείται την ίδια τη δυνατότητα διατύπωσης ενός κοινού συμφέροντος παρ' όλα όσα διαφοροποιούν τους ανθρώπους (Στο ίδιο:323) απορρίπτοντας κάθε συσχέτιση εκπροσώπησης των γυναικών με την εκπροσώπηση άλλων κοινωνικών ομάδων (Στο ίδιο:319).

Την άποψη ότι η ισάριθμη ή οργανική αντιπροσώπευση έχει την τάση να ομοιογενοποιεί πολιτικά τις γυναίκες σε υπερβάλλοντα βαθμό, παραγνωρίζοντας όλα εκείνα που τις διαφοροποιούν έχει τονίσει και η Jane Flax (1992α:193-194) για την οποία η έννοια της δικαιοσύνης προκύπτει περισσότερο από την *αναγνώριση των πολλαπλών διαφορών* παρά από την προσπάθεια να ιδωθούν όλοι ως ίδιοι. Η αδυναμία της αναγνώρισης, της αξιολόγησης και της καλλιέργειας των διαφορών των υποκειμένων θεωρεί ότι οδηγεί αναπόφευκτα σε νέα κυριαρχία.

Σε τελευταία ανάλυση τα ερωτηματικά που διατυπώνονται γύρω από την αξία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης για το σύνολο της γυναικείας υπόθεσης σχετίζονται με το ότι πρόκειται για μια διαδικασία ανάδειξης μιας πολιτικής ελίτ, διαδικασία που, όσο κι αν το υπόσχεται, δεν επηρεάζει με άμεσο τρόπο τη ζωή της πλειοψηφίας των γυναικών. Μοιάζει περισσότερο με μια διεκδίκηση επέκτασης των προνομίων μιας μειοψηφίας ανδρών σε μια μειοψηφία γυναικών (Βαρίκα 2000η:335). Παρόλες όμως τις ριζικές διαφωνίες τους γύρω από την τεχνική της πολιτικής εκπροσώπησης οι περισσότερες φεμινίστριες συμφωνούν ότι οι γυναίκες δεν αποτελούν κοινωνική μειονότητα, αλλά το μισό ή την πλειοψηφία των ανθρώπινων όντων, γεγονός το οποίο «δίνει παραδειγματικό χαρακτήρα στον αποκλεισμό τους» (Βαρίκα 2000η:324).

~

Στην Ελλάδα το φαινόμενο της πολιτικής υποαντιπροσώπευσης των γυναικών στη Βουλή και σ'άλλα κέντρα πολιτικής εξουσίας (δημοτική διοίκηση, κόμματα κλπ.) είναι ιδιαίτερα έντονο, αφού η χώρα μας συγκαταλέγεται ανάμεσα στα τελευταία κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς το ποσοστό της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:52-64 και 2006).

Όσο αφορά στις ποσοτώσεις, η συζήτηση στην Ελλάδα ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980. Το 1988 ιδρύθηκε η Συντονιστική Επιτροπή Γυναικείων Οργανώσεων και Γυναικείων

Τμημάτων των Κομμάτων, ύστερα από πρωτοβουλία του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, στον οποίο προήδρευε η καθηγήτρια Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου («Φεμινισμός-Πολιτική Β΄» 1989, Ηλιοπούλου-Στράγγα 1989, Ρεπούση 2004:142-143, «Η κατάσταση των γυναικών στη χώρα κατά τη δεκαετία 1984-1994»: www.kethi.g/greek/ethniki/participation). Το 1993 δημιουργήθηκε η Επιτροπή Διακομματικής Συνεργασίας Γυναικών με στόχο την αύξηση του αριθμού των γυναικών υποψηφίων στις επικείμενες ευρωεκλογές (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:83-84), η δράση της οποίας συνεχίστηκε και συνέβαλε στην ψήφιση των σχετικών ρυθμίσεων (βλ. πιο κάτω). Σ' αυτές τις ενέργειες δεν επεπλάκησαν πάντως έμπρακτα οι ομάδες του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου.

*

5.5.1 Πολιτικές του φύλου στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Σχετικά με τη διαμόρφωση των πολιτικών για την ισότητα των φύλων στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης η Μαρία Στρατηγάκη (2003:179) διακρίνει τέσσερις διαδοχικές φάσεις: α) 1957-1975: κατάσταση αδράνειας από τη Συνθήκη της Ρώμης μέχρι την πρώτη κοινοτική οδηγία για την ισότητα των φύλων, β) 1975-1986: νομική κατοχύρωση της ισότητας στην αγορά εργασίας (πέντε Κοινοτικές Οδηγίες), γ) 1982-1990: Κοινοτική δράση για ίσες ευκαιρίες στην αγορά εργασίας, δ) 1991-2000: Κοινοτική δράση για ίσες ευκαιρίες στο σύνολο της κοινωνίας, οπότε οι δράσεις εστιάζουν ταυτόχρονα σε ζητήματα απασχόλησης, συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αποφάσεων, στο ρόλο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης κ.ά. (Στρατηγάκη 2002:3).

Οι πολιτικές που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ισότητα των φύλων αντιστοιχούν σε τρεις βασικούς άξονες (Στρατηγάκη 2002:1): α) στη *νομική κατοχύρωση* της ισότητας, β) στην προώθηση της ισότητας με την ανάπτυξη *θετικών δράσεων* (affirmative action) υπέρ των γυναικών και ειδικών προγραμμάτων δράσης για ίσες ευκαιρίες, και γ) στην ένταξη της ισότητας σε *όλες τις πολιτικές* της Ένωσης (gender mainstreaming). Ειδικότερα από το 1996 η πολιτική του gender mainstreaming υιοθετήθηκε επίσημα από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Stratigaki 2005:174, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1996, Commission of the European Communities 1996, European Women's Lobby 1996) με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (άρθρο 3, § 2) (Στρατηγάκη 2002:7).

Πιο αναλυτικά, το 1976 λειτούργησε το Τμήμα Ισότητας Ευκαιριών που ίδρυσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ενώ το 1984 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ίδρυσε την Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών (Στρατηγάκη 2003:183). Λίγο αργότερα, κάτω από την πίεση ευαισθητοποιημένων γυναικών άρχισαν να σχεδιάζονται τα πρώτα Μεσοπρόθεσμα Προγράμματα Δράσης για την Ισότητα Ευκαιριών μεταξύ Γυναικών και Ανδρών, ενώ το 1989 υπογράφηκε από 11 κράτη-μέλη ο Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων, ο οποίος περιλάμβανε ειδικό άρθρο για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών σε εργασιακά ζητήματα (Στο ίδιο).

Ακόμα, όπως παρατηρεί η Στρατηγάκη, στη Συνθήκη του Άμστερνταμ που υπογράφηκε το 1997 η ισότητα των φύλων συμπεριλήφθηκε ως «μία από τις αποστολές της Κοινότητας (άρθρο 2), ενώ εκφράστηκε η πρόθεση για την ένταξη της ισότητας σε όλες τις κοινοτικές πολιτικές (άρθρο 3, παρ. 2). Οι θετικές δράσεις υπέρ των γυναικών νομιμοποιήθηκαν, έστω και έμμεσα (άρθρο 141, παρ. 4), ενώ απέκτησαν ισχυρή νομική βάση τα κοινοτικά προγράμματα δράσης για την καταπολέμηση των διακρίσεων με βάση το φύλο (άρθρο 13)» (Στο ίδιο:185).

Τα τελευταία χρόνια ο προβληματισμός των γυναικών σχετικά με τον τρόπο συλλογικής δράσης και παρέμβασης στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει διχαστεί ανάμεσα στην πολιτική του gender mainstreaming, δηλ. την *ενσωμάτωση* της διάστασης του φύλου σε όλες τις (κεντρικές ή περιφερειακές) πολιτικές και από την άλλη στην πολιτική της *χωριστής επεξεργασίας* των θεμάτων του φύλου σε ειδικές επιτροπές. Επιπλέον έχει τεθεί το ερώτημα αν η πολιτική του gender mainstreaming πρέπει να είναι *συμπληρωματική* ή *εναλλακτική* των θετικών δράσεων (Stratigaki 2005:165-166).

Ορισμένες ακτιβίστριες θεωρούν ότι το gender mainstreaming μπορεί να αποβεί δραστικό και να οδηγήσει στην αλλαγή του κοινωνικού συμβολαίου των φύλων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Στρατηγική 2003:187). Αντίθετα, άλλες φεμινίστριες βλέπουν ότι τόσο σε εθνικά πλαίσια όσο και στα διεθνή όργανα (Συμβούλιο της Ευρώπης, ΟΗΕ κλπ.) τείνει να υπερισχύσει ο εγκλωβισμός της φεμινιστικής δράσης στη λειτουργία ομάδας πίεσης για την επίτευξη στόχων, η αξία των οποίων δεν έχει γίνει αντικείμενο πολύπλευρης θεωρητικής επεξεργασίας (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:97).

Έτσι, σχετικά με την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων που προωθούνται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι γνώμες διχάζονται. Αρκετές γυναίκες, κυρίως εργαζόμενες στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν μέσα από το οργανωτικό σχήμα που αποκλήθηκε Ευρωπαϊκό Λόμπυ Γυναικών (Στρατηγική 2002:7) πιστεύουν στις θετικές επιπτώσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών για το φύλο. Επίσης θεωρούν ότι οι διευθετήσεις αυτές έχουν επηρεάσει σημαντικά τις εθνικές πολιτικές (Στρατηγική 2003:175).

Αντίθετα, άλλες αρθρογράφοι όπως η Lombardo (2003:170) διαπιστώνουν ότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις που εισάγονται σχετικά με τις γυναίκες είτε αποτυγχάνουν είτε καταλήγουν σε απρόβλεπτες παρενέργειες, διότι προσπαθούν να ενσωματωθούν σε ένα πατριαρχικό μοντέλο που αντιστεκόμενο μετεξελίσσεται και επιμένουν ότι χρειάζεται μια συνολική, μια ολιστική προσέγγιση των ζητημάτων του φύλου στο βαθμό που αυτά συνδέονται ως συγκοινωνούντα δοχεία. Εξάλλου, η Lombardo (Στο ίδιο:173) παρατηρεί ότι τα εθνικά κράτη συχνά ανθίστανται ως προς την εφαρμογή των αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που σχετίζονται με το φύλο, αποφάσεις που συχνά πέφτουν στο κενό.

Στη 'Συνθήκη για τη θέσπιση του Συντάγματος της Ευρώπης' που υπογράφηκε στη Ρώμη τον Οκτώβριο του 2004 και βρίσκεται στη διαδικασία επικύρωσής της από τα κράτη μέλη προβλέπεται (Άρθρο I-3, §3) ότι η Ένωση "καταπολεμά τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις διακρίσεις και προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών" (Ευρωπαϊκή Ένωση 2005:4). Στο 'Μέρος II' της Συνθήκης (Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, Στο ίδιο:11-14) γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ισότητα γυναικών και ανδρών (Άρθρο II-83), όπου προβλέπεται ότι η «ισότητα γυναικών και ανδρών πρέπει να εξασφαλίζεται σε όλους τους τομείς, μεταξύ άλλων στην απασχόληση, την εργασία και τις αποδοχές. Η αρχή της ισότητας δεν αποκλείει τη διατήρηση ή τη θέσπιση μέτρων που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου» (Στο ίδιο:12).

Πολλές φεμινίστριες και φεμινιστικές οργανώσεις αμφιβάλλουν για την πρόθεση των συντακτών του Ευρωπαϊκού Συντάγματος να προωθήσει αποτελεσματικά την εξάλειψη των έμφυλων διακρίσεων. Κατά την αντίληψή τους, η υποτίμηση του γυναικείου ζητήματος στο συνταγματικό κείμενο εμφανίζεται ήδη στο γεγονός ότι η ισότητα ανδρών και γυναικών συμπεριλαμβάνεται μόνο στους στόχους και όχι στις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Βωβού 2004).

Σήμερα το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διανύει την 6^η κοινοβουλευτική περίοδο (2004-2009) (www.db.europarl.eu.int) στο πλαίσιο της οποίας λειτουργεί η Επιτροπή

Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων, η οποία απαρτίζεται από 60 τακτικά και αναπληρωματικά μέλη, ανάμεσα στα οποία και τρεις ελληνίδες αντιπρόσωποι (Στο ίδιο). Από πλευράς ποσοτικής αύξησης των γυναικείων μελών του Ευρωκοινοβουλίου η μικρότερη αύξηση παρατηρήθηκε τα τελευταία χρόνια μετά τις εκλογές του 1984 (17,3%), ενώ η μεγαλύτερη σημειώθηκε μετά τις εκλογές του 1999 (29,6%) (Στρατηγάκη 2004:24). Στις ευρωπαϊκές εκλογές του Ιουνίου 2004 εκλέχθηκαν 222 γυναίκες επί συνόλου 732 μελών του Ευρωκοινοβουλίου (30,3%) (Στο ίδιο).

(Για την παρουσία των ελληνίδων στην Ευρωβουλή βλ. Παντελίδου-Μαλούτα 2002:216-217 και 2006, Στρατηγάκη 2004).

Ας σημειωθεί ακόμα ότι στην Ελλάδα, το Μάιο του 2004 και ενόψει των ευρωεκλογών δημιουργήθηκε σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο η κίνηση 'Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη' -συμπεριέλαβε στο ψηφοδέλιό της μόνο γυναικείες υποψηφιότητες- με στόχο να ταράξει τα νερά του εφησυχασμού σχετικά με την υποτίμηση όλων των ζητημάτων από τη σκοπιά του φύλου. Στη διακήρυξή τους οι 'Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη' τόνισαν ότι δεν επιθυμούν ν' αποτελέσουν ένα κόμμα ούτε προσπαθούν να υποκαταστήσουν την αυτόνομη φεμινιστική δράση, αλλά συνιστούν μια αντιεξουσιαστική παρέμβαση γυναικών πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο με οράματα κοινωνικών αλλαγών («Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη» 2005, www.gynaikes.gr).

*

5.6 Κρατικός φεμινισμός και έμφυλες δράσεις στη σύγχρονη Ελλάδα

‘Κρατικός φεμινισμός’ (state feminism) ή σπανιότερα ‘θεσμικός φεμινισμός’ (institutional feminism) ονομάστηκε το φαινόμενο της προώθησης γυναικείων πολιτικών στο πλαίσιο των κρατικών διαδικασιών και της πολιτειακής γραφειοκρατίας. Το φαινόμενο προέκυψε από διάφορους παράγοντες, όπως η αυξανόμενη σημασία που άρχισαν να δίνουν ορισμένες κυβερνήσεις στα γυναικεία αιτήματα εξαιτίας της στήριξης που είχαν εκλογικά από γυναίκες ψηφοφόρους, η πίεση που ασκούσαν στα κόμματα οι γυναίκες μέλη τους, η πίεση που άσκησαν προς το κράτος ομάδες φεμινιστριών, καθώς και εξωτερικές πιέσεις που άσκησαν προς τα κράτη μέλη τους ο ΟΗΕ και η Ευρωπαϊκή Ένωση για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών (Blom 2004:261-265).

Κατ’ αυτόν τον τρόπο αρκετές ακτιβίστριες φεμινίστριες αποφάσισαν την τελευταία εικοσαετία να δουλέψουν ενδοκρατικά, ώστε να συμβάλουν στην κατά τη γνώμη τους πιο αποτελεσματική και γρήγορη προώθηση των γυναικείων δράσεων (Connell 2004:128, Gubin, Jacques, Rochefort 2004:426-427). Το φαινόμενο αυτό πήρε μαζικές διαστάσεις στα Σκανδιναβικά κράτη, τον Καναδά και ιδιαίτερα στην Αυστραλία, όπου οι συγκεκριμένες φεμινίστριες ονομάστηκαν ‘femocrats’ (φεμοκράτισσες;) (Blom 2004: 262, Connell 2004:128). Κατά τη δική τους άποψη, η συστηματική κι επίσημα αναγνωρισμένη παρέμβασή τους μέσα στα κρατικά όργανα έχει ωφελήσει το γυναικείο ζήτημα προωθώντας τα γυναικεία συμφέροντα που διαφορετικά θα είχαν μείνει ανεπεξέργαστα (H. Eisenstein 1996). Η αντίληψη αυτή συνδέεται με μια πρόσληψη του κράτους ως ‘κράτους φιλικού προς τις γυναίκες’ σε αντίθεση με την προηγούμενη αντίληψη του -ριζοσπαστικού κυρίως- φεμινισμού ότι το κράτος είναι σεξιστικό και μόνο (Blom 2004:265).

Το φαινόμενο του κρατικού φεμινισμού πήρε τα τελευταία χρόνια σημαντικές διαστάσεις και στην Ελλάδα (Ιγγλέση 1990:15). Η αντίδραση πολλών αυτόνομων φεμινιστριών απέναντι στον κρατικό φεμινισμό στηρίζεται στο σκεπτικό του λανθασμένου τρόπου οικειοποίησης των φεμινιστικών αιτημάτων από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσης που διαθέτει το κράτος (Στο ίδιο:14). Αρκετές φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι ο κρατικός φεμινισμός πνίγει το λόγο των γυναικών και ότι εμφανίζει το κίνημα ως παρωχημένο (Στο ίδιο:15). Άλλες ερευνήτριες έχουν υποστηρίξει ότι όταν τα γυναικεία ζητήματα περνούν στη σφαίρα ευθύνης του κράτους δημιουργούν «περισσότερο κακό παρά καλό στη γυναικεία απελευθέρωση» (Παπαγεωργίου 2004:355) και ότι ο κρατικός φεμινισμός «καλλιέργησε την εσφαλμένη αντίληψη ότι όλα τα προβλήματα των γυναικών είτε κοινωνικά είτε πολιτικά είτε οικονομικά μπορούν να λυθούν μέσω της παρέμβασης του κρατικού μηχανισμού» (Στο ίδιο).

~

Οι υπέρ των γυναικών δράσεις των ελληνικών κυβερνήσεων τα τελευταία πενήντα χρόνια υπήρξαν μετρημένες. Μετά την κατοχή και προς το τέλος του εμφυλίου πολέμου, τον Απρίλιο του 1949, επανενεργοποιήθηκε και διευρύνθηκε με αναγκαστικό νόμο το εκτελεστικό διάταγμα με το οποίο είχαν παραχωρηθεί περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές στις εγγράμματες και άνω των 30 ετών ελληνίδες (10% του γυναικείου πληθυσμού) το Φεβρουάριο του 1930 από την κυβέρνηση Ελευθέριου Βενιζέλου (Αβδελά, Ψαρρά 1985:68, Σαμίου 1989:169 και 2004α:74, Μόσχου-Σακορράφου 1990:230, Αβδελά 2002α:351). Το νομοθετικό διάταγμα 959/1949 διευρυνε το εκλογικό δικαίωμα για τις εκλογές της τοπικής Αυτοδιοίκησης σ'όλες τις ελληνίδες πάνω από 21 ετών, ορίζοντας όμως προσωρινά ως ηλικία εκλογής και εκλογιμότητας τα 25 χρόνια, καθώς και τη μη εκλογιμότητα στη θέση του Δημάρχου μέχρι το 1953 (Μόσχου-Σακορράφου 1990:251, Σαμίου 2004γ:268, Παντελίδου-Μαλούτα 2006). Το ν.δ. του 1949 επικυρώθηκε τελικά από τη Βουλή τον Απρίλιο του 1951, αλλά πολλές ήταν ακόμα και τότε οι αντιρρήσεις που ακούστηκαν από βουλευτές ενάντια στα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών (Σαμίου 1989:170, Παντελίδου-Μαλούτα 2006).

Η παραχώρηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων (και για τις βουλευτικές εκλογές, τα δημοψηφίσματα κλπ.) στις ελληνίδες ψηφίστηκε από το επίσημο ελληνικό κράτος με οριακή πλειοψηφία στα τέλη Μαΐου 1952 και υλοποιήθηκε με το νόμο 2159 της 7^{ης} Ιουνίου 1952, ύστερα από πολλές διαβουλεύσεις κι έντονες πιέσεις ελληνικών και διεθνών γυναικείων οργανώσεων, ξένων κυβερνήσεων και διεθνών οργανισμών (Μωραΐτη 1979:61, Μηνιάτη 1981:13, Σαμίου 1989:170-172 και 2004γ:268-270, Παντελίδου-Μαλούτα 2006). Για πρώτη φορά μετά την κατοχή οι γυναίκες ψήφισαν στις αναπληρωματικές βουλευτικές εκλογές της περιφέρειας Θεσσαλονίκης το 1953, όπου εκλέχθηκε η πρώτη ελληνίδα βουλευτής, η δικηγόρος Ελένη Σκούρα, με τον Ελληνικό Συναγερμό του στρατάρχη Παπάγου (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1965:300, Μηνιάτη 1981:14, Μόσχου-Σακορράφου 1990:233, Παντελίδου-Μαλούτα 2006).

Ας σημειωθεί ότι στη διάρκεια της κατοχής είχε προηγηθεί η απονομή εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες το Μάρτιο του 1944 από την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) που έπαιζε το ρόλο κυβερνητικού οργάνου στην Ελεύθερη Ελλάδα. Χιλιάδες ελληνίδες απέκτησαν τότε το δικαίωμα να ψηφίσουν και να θέσουν υποψηφιότητα στις εκλογές για την ανάδειξη του Εθνικού Συμβουλίου (Βουλή του Βουνού) που έγιναν στις 23 Απριλίου 1944 (Σαμίου 1989:169, Μόσχου-Σακορράφου 1990:246, Βερβενιώτη 1993:188, Χρονάκη 1999:34, Σαμίου 2004β:187). Η ενέργεια αυτή δεν βρήκε όμως άμεση ανταπόκριση μετά την απελευθέρωση, αφού οι εαμικές δυνάμεις καταδιώχθηκαν και παραγκωνίσθηκαν πολιτικά και η ελληνική πολιτική σκηνή καθελώθηκε από τον εμφύλιο σπαραγμό και την μετέπειτα επιφανειακά μόνο δημοκρατική διακυβέρνηση των κεντρικών και δεξιών κομμάτων.

Κατά συνέπεια, η πρώτη συμμετοχή των ελληνίδων σε βουλευτικές εκλογές σ'όλη την επικράτεια έγινε το 1956, οπότε εκλέχθηκαν η Βάσω Θανασέκου με τη Δημοκρατική Ένωση (συνασπισμός δυνάμεων της αριστεράς και του κέντρου) και η Λίνα Τσαλδάρη με την ΕΡΕ (δεξιά παράταξη υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή). Η Τσαλδάρη υπήρξε η πρώτη ελληνίδα που διορίστηκε σε κυβερνητικό σχήμα, αναλαμβάνοντας το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (Χρονάκη-Παπαμίχου 1982:335, Μόσχου-Σακορράφου 1990:255, Παντελίδου-Μαλούτα 2006).

Με νομοθετήματα που σταδιακά ακολούθησαν τις δεκαετίες 1950-1960 καταργήθηκαν κι άλλοι φραγμοί που ίσχυαν ως προς την είσοδο των γυναικών σε δημόσιες θέσεις και αξιώματα (Μωραΐτη 1979:61-62, Μάνεσης χ.χ.β:87, Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 2002α:6). Παρ'όλα αυτά το αστικό δίκαιο, και ιδιαίτερα το οικογενειακό, παρέμεινε αναλοίωτο μέχρι τη δεκαετία του 1980, εγκλωβίζοντας τις γυναίκες μέσα από μια ρητά δηλωμένη ανδρική πρωτοκαθεδρία (Μάνεσης χ.χ.β:87-88, Αγαλλοπούλου 1999:151, Φουρνάρη 2002:214-215, Ρεπούση 2004:135-137, Avdela 2005:119).

Σταθμός στην ελληνική συνταγματική ιστορία θεωρείται η καθιέρωση της ισότητας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών στο Σύνταγμα του 1975 (άρθρο 4, παρ. 2) (*Σύνταγμα της Ελλάδος 1975*, Ρεπούση 2004β:136), καθώς και η καθιέρωση της ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία (άρθρο 22, παρ. 1) (Στο ίδιο, Ρεπούση: το ίδιο).

Κατά τη δεκαετία του 1970, σημαντική χαρακτηρίστηκε διεθνώς η Σύμβαση που προώθησε προς υπογραφή από τις χώρες μέλη του ΟΗΕ με τίτλο 'Διεθνής Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου'. Η Διεθνής Σύμβαση ήρθε να συμπληρώσει την ανάλογη Διακήρυξη του ΟΗΕ του 1967, η οποία ως απλή διακήρυξη είχε πολύ λιγότερο δεσμευτικό χαρακτήρα ως προς την άμεση εφαρμογή της από τα κράτη μέλη («Η Διεθνής Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου» 1980). Οι δεξιές ελληνικές κυβερνήσεις αρνήθηκαν την υπογραφή της Διεθνούς Σύμβασης το χρονικό διάστημα 1979-1981, γεγονός που αφενός προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των γυναικείων οργανώσεων (Στο ίδιο) και αφετέρου έδειξε καθαρά τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε η τότε κυβερνητική παράταξη το γυναικείο ζήτημα (Α. Γ.[ιωτοπούλου] Μ.[αραγκοπούλου] 1980). Η πρωτοβουλία πάρθηκε με την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ: η Ελλάδα υπέγραψε τελικά τη Διεθνή Σύμβαση για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διάκρισης κατά των Γυναικών (CEDAW) το 1982, ενώ το 1983 την επικύρωσε με εσωτερικό νόμο (ν. 1342) (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:9).

Στις 18.2.1983 άρχισε η ισχύς του νόμου 1329/83 με τον οποίο έγινε η αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου (ειδικό κεφάλαιο του Αστικού Κώδικα), που τροποποίησε τον ελληνικό Αστικό Κώδικα προς την κατεύθυνση της εναρμόνισής του με την αρχή της ισότητας των φύλων, όπως όριζε το Σύνταγμα του 1975 (Μάνεσης, χ.χ.β:103-115, Αγαλλοπούλου 1999, www.femnetsalonica.gr/paratiritirio). Ο σύζυγος έπαψε να είναι αρχηγός της οικογένειας και οι σχέσεις μεταξύ συζύγων ορίστηκαν ισότιμες. Με άλλες διατάξεις του Αστικού Κώδικα (άρθρα 57, 59, 281, 662, 932), καθώς και διατάξεις του Ποινικού Κώδικα (άρθρα 337, 343, 361) καθορίστηκαν τα ζητήματα που αφορούν στη σεξουαλική παρενόχληση σε χώρους εργασίας (www.femnetsalonica.gr/paratiritirio). Το 1986 δόθηκε με το νόμο 1649 η δυνατότητα επανάκτησης του πατρικού επωνύμου απ' όσες γυναίκες είχαν παντρευτεί πριν την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου.

Εξάλλου, με το νόμο 1414/84 σχετικά με την 'Εφαρμογή της ισότητας των φύλων στον τομέα των εργασιακών σχέσεων' διασφαλίστηκαν ορισμένα βασικά εργασιακά δικαιώματα για τις γυναίκες στα ελεύθερα επαγγέλματα και στον ιδιωτικό τομέα (Κακλαμανάκη 1984:108).

Επίσης, μέσα από την πίεση του γυναικείου κινήματος και ύστερα από αρκετές καθυστερήσεις και παλινωδίες της πολιτικής εξουσίας ψηφίστηκε τελικά τον Ιούνιο του 1986 το νομοσχέδιο για την αποποινικοποίηση των αμβλώσεων. (Βαρίκα 2000κ:307, Ρεπούση 2004:139-141). Πρόκειται για το νόμο 1609 που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 3 Ιουλίου 1986 με τίτλο «Τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης, προστασία της υγείας της γυναίκας και άλλες διατάξεις», και ο οποίος όριζε ότι η διακοπή της κύησης πρέπει να γίνεται με τη συναίνεση της γυναίκας και πριν τη 12^η εβδομάδα.

Όσο αφορά στην πολιτική συμμετοχή, ύστερα από σχετική πρόταση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας ψηφίστηκε ο νόμος 2839/2000, με το άρθρο 6 του οποίου θεσπίστηκε η κάλυψη θέσεων κατά το 1/3 τουλάχιστον από κάθε φύλο σε όλα τα συλλογικά όργανα λήψης αποφάσεων της Δημόσιας Διοίκησης (υπηρεσιακά και διοικητικά συμβούλια δημόσιων υπηρεσιών, νομικών προσώπων, ΟΤΑ κλπ.) (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:39 και 95). Ακολούθησε η ψήφιση του νόμου 2910/2001 που προβλέπει την κατά το 1/3 (35%) υποχρεωτική συμμετοχή από κάθε φύλο στα ψηφοδέλτια των Νομαρχιακών και Δημοτικών εκλογών (Στο ίδιο:39 και 47). Ας σημειωθεί ότι το ποσοστό των ελληνίδων ψηφοφόρων το 2002 ήταν 52,02%, ενώ το αντίστοιχο ανδρικό ήταν 47,98% (Μ.Σ. 2002), και ότι το ποσοστό των γυναικών που έθεσαν υποψηφιότητα στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του ίδιου έτους ήταν 34,12% έναντι 65,88% των ανδρών (Στο ίδιο).

Στη συνέχεια της πρόσφατης αναθεώρησης του ελληνικού Συντάγματος το 2001, οπότεν με τα άρθρα 4, παρ. 2 και 116, παρ. 2 καταργήθηκαν οι προϋπάρχουσες αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας των φύλων, προβλέπεται ρητά η υποχρέωση της πολιτείας να λαμβάνει ειδικά θετικά μέτρα για την εξάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1998α:91-94 και 2002:22, Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:33). Έτσι, ύστερα και από σχετική γνωμάτευση του Συμβουλίου Επικρατείας κρίθηκε ότι μόνο οι ‘αρνητικές ποσοτώσεις’ είναι αντισυνταγματικές (π.χ. η μέχρι πρόσφατα ισχύουσα σε βάρος των γυναικών ελάχιστη ποσόστωση πρόσληψής τους στα Σώματα Ασφαλείας), ενώ δεν απαγορεύεται η λήψη θετικών μέτρων από την πολιτεία για την αποτελεσματική εφαρμογή της αρχής της ισότητας και “την επίτευξη του μέγιστου δυνατού θετικού αποτελέσματος ως προς την ισότιμη πρόσβαση γυναικών και ανδρών στα δημόσια αξιώματα” (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:29 και 47-48).

Το 2002 ψηφίστηκε ο νόμος 3064 για την αντιμετώπιση της διακίνησης ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση και τον επόμενο χρόνο εκδόθηκε το προεδρικό διάταγμα 233/2003 για την αρωγή στα θύματα αυτής της κατηγορίας (www.femnetsalonica.gr/paratiritirio).

Εξάλλου, το ελληνικό κράτος υπέγραψε στις 10 Δεκεμβρίου 1999 το Προαιρετικό Πρωτόκολλο της Σύμβασης για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών. Στην Ελλάδα το Πρωτόκολλο αυτό επικυρώθηκε το 2001 με τον εσωτερικό νόμο 2952 (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:40).

Σήμερα, η Συμφωνία της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση που εντάσσεται στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 2000-2006 περιλαμβάνει ρητή δέσμευση της χώρας να «υιοθετήσει μια προσέγγιση ενσωμάτωσης της διάστασης της ισότητας των φύλων σε όλα τα πεδία πολιτικής και σε όλα τα σχετικά μέτρα των Επιχειρησιακών

Προγραμμάτων του ΚΠΣ συμπεριλαμβανομένων και των Περιφερειακών Προγραμμάτων» (Στρατηγάκη 2002:9)

~

Στην Ελλάδα ο κρατικός φεμινισμός στοιχειοθετήθηκε με την ίδρυση του Συμβουλίου Ισότητας των δύο Φύλων το Σεπτέμβριο του 1982 από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, σύμφωνα με τις προεκλογικές του εξαγγελίες («Συμβούλιο ισότητας των δύο φύλων» 1982:28). Το Συμβούλιο Ισότητας ιδρύθηκε με το νόμο 1288 (ΦΕΚ 120/Α/1.10.82) και ο ρόλος του ορίστηκε ως γνωμοδοτικός «για την προώθηση και πραγματοποίηση της νομικής και ουσιαστικής εξίσωσης των δύο φύλων» (Στο ίδιο). Το Συμβούλιο Ισότητας λειτούργησε ως αυτοτελής υπηρεσία του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβέρνησης (Στο ίδιο), τα δε μέλη του (εννέα) διορίζονταν και παύονταν από τον Πρωθυπουργό (Κακλαμανάκη 1984:111). Το 1985 το Συμβούλιο Ισότητας αναβαθμίστηκε στη μορφή της σημερινής Γενικής Γραμματείας Ισότητας (ΓΓΙ) (ΚΕΠΕ 1991:47).

Από τις πρώτες ενέργειες υπέρ της ισότητας ήταν η κατάργηση των διακρίσεων που υπήρχαν στο διδακτικό και σπουδαστικό χώρο σχετικά με την εισαγωγή και τη μεικτή φοίτηση αγοριών και κοριτσιών στα ίδια τμήματα (Κακλαμανάκη 1984:109)

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο της ενασχόλησης της κρατικής εξουσίας με τα ζητήματα της έμφυλης ανισότητας των γυναικών πολιτών ιδρύθηκαν τον Ιούλιο του 1983:

- α) οι Νομαρχιακές Επιτροπές Ισότητας στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι τοπικών φορέων και γυναικείων οργανώσεων σε συνεργασία με τη ΓΓΙ
- β) τα Νομαρχιακά Γραφεία Ισότητας, όπου οι (γυναίκες) πολίτες μπορούσαν να απευθύνουν τα παράπονά τους προς το κράτος
- γ) τα Γραφεία Ισότητας στις Επιθεωρήσεις του Υπουργείου Εργασίας (ΚΕΠΕ 1991:47)

Το 1994 ιδρύθηκε το κρατικό Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου εποπτευόμενο από τη Γενική Γραμματεία Ισότητας. Το ΚΕΘΙ εδρεύει στην Αθήνα και διαθέτει συμβουλευτικά κέντρα στις μεγάλες πόλεις της επαρχίας (Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο και Βόλο) (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2000:38-39, και www.kethi.gr).

Στην τριετία 2000-2003 το ΚΕΘΙ υλοποίησε επιμορφωτικά σεμινάρια για νέους δικηγόρους γύρω από ζητήματα συνταγματικής και νομικής ισότητας καθώς και ενδοοικογενειακής βίας (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:43), καθώς και αντίστοιχα σεμινάρια σε επιθεωρητές εργασίας σχετικά με τη νομολογία για την ισότητα αμοιβών στο εθνικό και κοινοτικό δίκαιο, τη διευκόλυνση εργαζόμενων με οικογενειακές υποχρεώσεις, τη σεξουαλική παρενόχληση εργαζόμενων γυναικών. Στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα παρασχέθηκαν δωρεάν νομικές συμβουλές σε όσες γυναίκες απευθύνθηκαν στα κέντρα του ΚΕΘΙ, ενώ υποστηρίχθηκαν δικαστικές υποθέσεις (Στο ίδιο:42-44).

Εξάλλου, το 2000 συστάθηκε με πρωθυπουργική απόφαση (Υ316/14.7.2000) η Διυπουργική Επιτροπή για την Ισότητα των Φύλων με στόχο τον συντονισμό των

δράσεων των υπουργείων και των φορέων του δημόσιου τομέα σχετικά με την ισότητα των φύλων (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:41). Η Διυπουργική Επιτροπή επεξεργάστηκε και κατάρτισε το 'Εθνικό Πρόγραμμα Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2001-2006' (Στο ίδιο). Επιπλέον στο πλαίσιο του νέου Κανονισμού της Βουλής (Άρθρο 43^Α) συστάθηκε τον Ιανουάριο του 2002 η Μόνιμη Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ισότητας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με στόχο την κατοχύρωση της ισότητας των φύλων (Στο ίδιο).

Η στρατηγική παρέμβαση που έχει πρόσφατα επιλέξει η Γενική Γραμματεία Ισότητας στηρίζεται στην πολιτική της ενσωμάτωσης της ισότητας ευκαιριών σε όλα τα όργανα και τις δράσεις της κυβέρνησης (gender mainstreaming) και την ανάληψη ειδικών δράσεων ιδιαίτερα για την καταπολέμηση της ανισότητας στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις, την καταπολέμηση της ενδοοικογενειακής βίας και της εμπορίας (trafficking) γυναικών, την καταπολέμηση των στερεότυπων αντιλήψεων για το ρόλο των δύο φύλων και την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:25-26).

Με βάση αυτούς τους άξονες ψηφίστηκαν νόμοι και αναπτύχθηκαν δράσεις για την αντιμετώπιση της γυναικείας ανεργίας στις πόλεις και στην ύπαιθρο, τη σύγκλιση ρυθμίσεων για άνδρες και γυναίκες σε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης και περίθαλψης, την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και την παροχή αρωγής και προστασίας για τα θύματα του δουλεμπορίου και της σωματεμπορίας γυναικών, τη νομική βοήθεια σε γυναίκες χαμηλού εισοδήματος (ελληνίδες ή μετανάστριες) (Στο ίδιο:14-15).

Σε μη κυβερνητικό επίπεδο, παρά τη γενικότερη ύφεση του φεμινιστικού κινήματος, δραστηριοποιούνται τα τελευταία χρόνια αρκετές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις όπως: το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, το Λύκειο Ελληνίδων, η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων Ελλάδας, η Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, το Ελληνικό τμήμα του Δικτύου Γυναικών Ευρώπης, η ελληνική αντιπροσωπεία του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών, η Ένωση Ελληνίδων Νομικών, η Ένωση Επιστημόνων Γυναικών, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, το Δίκτυο Αιρετών Γυναικών στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, το Φεμινιστικό Δίκτυο Θεσσαλονίκης, το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, το ελληνικό τμήμα της Ομοσπονδίας Γυναικών για την Παγκόσμια Ειρήνη, ο Τομέας για τις Γυναίκες της Διεθνούς Αμνηστίας, η Φεμινιστική Πρωτοβουλία Ενάντια στην Καταναγκαστική Πορνεία Αλλοδαπών Γυναικών, η Πρωτοβουλία Γυναικών Ενάντια στην Κακοποίηση, η Φεμινιστική Πρωτοβουλία για την Παγκόσμια Πορεία των Γυναικών, η Προοδευτική Ένωση Μητέρων, κ.ά. (ΥΠΕΠΘ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Ταμείο, ΕΓΕ 1998). Ορισμένες γυναικείες συλλογικότητες συνεργάζονται σε κυβερνητικά και νομαρχιακά προγράμματα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, ενώ άλλες θεωρούν μια τέτοια προσέγγιση πολιτικά ανεπίτρεπτη και κοινωνικά μη αποτελεσματική (Ρεπούση 2004).

Τελευταία, το ενδιαφέρον ορισμένων κρατικών φορέων και των φεμινιστριών επικεντρώνεται στις διαβουλεύσεις γύρω από το νομοσχέδιο για την ενδοοικογενειακή βία, η κατάθεση του οποίου προς ψήφιση στη Βουλή εκκρεμεί από τον Οκτώβριο του 2002, όταν η Διυπουργική Επιτροπή της Βουλής είχε επεξεργαστεί σχετικό νομοσχέδιο προς συζήτηση (Καραμάνου 2003, www.femnetsalonica.gr/paratiritirio, *Ο 'ιός' της Κυριακής* 15.10.2005).

Εκτός των άλλων, πολλά ζητήματα του κράτους πρόνοιας παραμένουν ανοικτά προς επεξεργασία. Η συνδικαλίστρια Φωτεινή Σιάνου έχει υποστηρίξει την ανάγκη της συμμετοχής εκπροσώπων του γυναικείου κινήματος στον κοινωνικό διάλογο και τόνισε ιδιαίτερα την αναγκαιότητα αλλαγής του σημερινού καθεστώτος κοινωνικής προστασίας του γυναικείου πληθυσμού προς την κατεύθυνση της ενθάρρυνσης των γυναικών να εισέλθουν στην αγορά εργασίας και της εξατομίκευσης των κοινωνικών δικαιωμάτων (Σιάνου 2002:67-69). Η Σιάνου πιστεύει ότι η ‘εξατομίκευση των δικαιωμάτων’ αποτελεί σήμερα τον ακρογωνιαίο λίθο της ισότητας ανάμεσα στους πολίτες ανεξάρτητα από φύλο, καθώς και ο μόνος τρόπος για να εξασφαλιστεί η κοινωνική αλληλεγγύη και συνοχή. Τα κοινωνικά δικαιώματα πρέπει να απορρέουν τόσο από την ίδια την *ιδιότητα του πολίτη* όσο και από την *εργασιακή* του σχέση και όχι από τη σχέση συγγένειας (Στο ίδιο:70). Ένα τέτοιο σύστημα εφαρμόστηκε τα τελευταία χρόνια στη Σουηδία επιφέροντας σημαντική αύξηση του αριθμού των εργαζόμενων γυναικών καθώς και του βαθμού κοινωνικής ανεξαρτησίας τους, παρόλο που δεν έχουν λυθεί ακόμα όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομική εξάρτηση και την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών (Irlinger 2002).

‘*’

6. Επίμετρο

Έχει γίνει σωστά αποδεκτό απ' όσους/όσες υπηρετούν την ιστοριογραφία ότι η ιστορία (ως γίγνεσθαι) δεν επαναλαμβάνεται, αφού ούτε οι ιστορικές συνθήκες είναι ποτέ ίδιες, ούτε τα πολιτικά υποκείμενα, ούτε η ανθρώπινη συνείδηση. Παρ' όλα αυτά οι άνθρωποι προχωρούν συχνά με βάση τις εμπειρίες του συλλογικού παρελθόντος, όσο και του παρόντος, συνδέοντας μ' ένα νήμα το σήμερα με το χθες. Κατά τον ίδιο τρόπο τα ερωτήματα που σχετίζονται με τα φύλα και την πολιτική έχουν ήδη μια ιστορική πορεία, αλλά δεν παύουν να επαναδιατυπώνονται με διαφορετικό τρόπο στις καινούριες συγκυρίες και να παραμένουν ανοικτά: Το υπάρχον πολιτικό σύστημα και το συνημμένο σ' αυτό κομματικό φαινόμενο (Σπουρδαλάκης 1990) θα συνυπολογίσει τα ζητήματα των γυναικών, με ποιο τρόπο και με ποιο απώτερο στόχο; Η πολιτική εξίσωση ανδρών και γυναικών (όλων των ανθρώπινων υποκειμένων) θα γίνει πραγματικότητα, με τι κόστος για ποιους/για ποιες, για ποια κοινωνική, εθνοτική, φυλετική ή άλλη κατηγορία; Θα πραγματοποιηθεί μόνο στη Δύση ή σ'όλο τον κόσμο; Μπορούν άραγε τα διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά κινήματα να συναρθρωθούν με τα ζητήματα που άπτονται του φύλου; Και αντίστροφα, μπορεί το φεμινιστικό κίνημα να αγωνιστεί εξίσου γι' άλλες μορφές ανθρώπινης εκμετάλλευσης; Πόσο έχουν αλλάξει τα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα σε χώρες όπου οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργά στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων; Από μόνη της η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα εξουσίας προοιωνίζει ένα καλύτερο μέλλον για όλους/ες; Τελικά, «σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:203-204) και πώς αντιλαμβανόμαστε το φεμινισμό: ως πολιτικό κίνημα ένταξης και ενσωμάτωσης ή ως κίνημα αλλαγής (M. Evans 2004:169-170);

Ένα ουσιαστικό ερώτημα είναι βέβαια αν στις μέλλουσες πολιτείες θ' αποφευχθεί η ανακύκλωση της κοινωνικής υποτίμησης/εκμετάλλευσης των γυναικών, στο βαθμό που έχει ιστορικά παρατηρηθεί ότι για κάθε νίκη του φεμινιστικού κινήματος έχει υπάρξει στο παρελθόν και μια αντίστοιχη οπισθοδρόμηση (Walby 1990:173). Κι αν μια κάποια ισότητα επιτευχθεί, θα αρθρωθεί μέσα από μία ανεχόμενη τις διαφοροκότητες οικουμενικότητα, ή μέσα από δύο έμφυλες οικουμενικότητες με διαφορετικά καθήκοντα και ρόλους; Είναι τελικά ο δημόσιος (μη οικιακός) χώρος της νεωτερικότητας, τον οποίο οι άρρενες πολίτες έφτιαξαν κατ' εικόνα και καθ'ομοίωσή τους (Spender 1982:4-5) άλλοτε με τη συναίνεση των γυναικών κι άλλοτε ενάντια στη δική τους θέληση, ένας χώρος αταίριαστος/ακατάλληλος για τα μέτρα και τις δυνάμεις των γυναικών; Υπάρχει η δυνατότητα να συμπεριληφθούν όλοι/όλες σε μια πλήρη και ουσιαστική άσκηση της ιδιότητας του πολίτη -και ποια θα ήταν άραγε αυτή;- (Lister 1997α, 1997β, 1999, 2003) ή θα συνεχιστεί η σημερινή κατά πλειοψηφία πρόσδεση των γυναικών στις οικιακές δραστηριότητες, που παραμένοντας έξω από την οικονομία της αγοράς βρίσκονται αντικειμενικά απαξιωμένες (Hartmann 1981);

Από την άλλη, ο πατροπαράδοτος 'υποχρεωτικός αλτρουϊσμός' των γυναικών που απορρέει από τον προκαθορισμένο κοινωνικό τους ρόλο θα μπορούσε άραγε να μετατραπεί σ' έναν οικειοθελή αλτρουϊσμό όλων προς τους/τις συμπολίτες/ίτιδες τους (Land, Rose 1985:92, Παντελίδου-Μαλούτα 1988:191), τη στιγμή μάλιστα που παρατηρείται η επαναφορά μιας πολεμικής κουλτούρας (Kolmar, Bartkowski 2005:531)

σε παγκόσμιο επίπεδο; Ποιες (από τις σημερινές ή άλλες) αξίες θα πρέπει να είναι οικουμενικές και ποιες όχι (Talbot 2005); Πρέπει να σχετίζονται τα φεμινιστικά ιδεώδη με τον ουμανισμό;

Ούτε βέβαια γνωρίζουμε αν και στο μέλλον η γυναικεία και η ανδρική κοινωνική υπόσταση θα παραμείνουν συνδεδεμένες με την οικογένεια (πυρηνική ή μονογονεϊκή, ετεροφυλική ή ομοφυλική)(Silva 1996, Brenner 2000). Ούτε αν η γονεϊκή σχέση θα συνεχίσει ν' αποτελεί συστατικό στοιχείο του 'κοινωνικού συμβολαίου' ή θα εξωθηθεί στη σφαίρα της απόλυτα προσωπικής ελευθερίας. Ούτε αν η μητρότητα, η πατρότητα και κάθε σχέση επιμέλειας ανηλίκων θα σχετισθεί με 'κοινοτικού' (σοσιαλδημοκρατικού, σοσιαλιστικού κ.ά.) τύπου θεωρήσεις ή μ'έναν λιγότερο ή περισσότερο άκρατο φιλελευθερισμό. Ή μήπως θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την υπέρβαση αυτών των διχοτομιών και τη συγκρότηση καινούριων κοινωνικών και θεσμικών πλαισίων (Lister 2003); Θα πρόκειται τελικά για την 'ισότητα των δύο φύλων', την 'ισοτιμία' τους ή την 'ολική κατάργηση του κοινωνικού φύλου' με την ανάδειξη καινούριων μορφών υποκειμενικότητας και πολιτικής συμβίωσης (Παντελίδου-Μαλούτα 2002:157-190); Θα δημιουργηθεί ένα ενιαίο μοντέλο κοινωνικού/πολιτικού ανθρώπου, ή μήπως θα υπάρχει η ουσιαστική ελευθερία να επιλέγουν όλοι/όλες αυτό που τους ταιριάζει;

Το πιο πιθανό είναι ότι η έκβαση αυτών των εξαιρετικά σύνθετων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων θα εξαρτηθεί από τις πολιτικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες «διαφορετικά δρώντα πρόσωπα και διαφορετικά νοήματα θα συγκρουστούν για ν'αποκτήσουν τον έλεγχο» (Σκοτ 1997:319), μέσα σε οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα που ταχύτατα εξελίσσονται και σ' ένα οικοσύστημα που αλόγιστα διαρρηγνύεται. Καθώς η ιστορία συνεχίζεται. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η δημοκρατία προϋποθέτει ένα χώρο συζήτησης/διαβούλευσης, όπου οι κοινωνικές ομάδες θα μπορούν να αναπτύξουν τις ιδέες τους γύρω από την ίδια τη μορφή και την οργάνωση της δημοκρατίας, πριν αυτές θεσμοθετηθούν (Chandhoke 2001:20).

~*~

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Έφη (παρουσίαση, μτφ.)(1979), «Αλεξάντρα Κολλοντάι: Ποιους στόχους έβαλα και τι κατάφερα στη ζωή μου», *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, 1:17-22.
- (1987α), «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα», *Μνήμων*, 11: 234-246.
- (1987β), «Η ισότητα στη δημόσια διοίκηση: Παλιές πρακτικές με νεωτερικό μανδύα», *Δίμη-φemminιστικό περιοδικό*, 2:56-62.
- (1988), «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις», στο Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 193-204.
- (1989α), «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)», *Τα Ιστορικά*, 11: 339-360.
- (1989β), «Για την κρίση», *Δίμη-φemminιστικό περιοδικό*, 4:6-9.
- (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- (1993), «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φemminιστική ιστορία», *Δίμη-φemminιστικό περιοδικό*, 6: 12-30.
- (1993α), «‘Φυσικός προορισμός’ και ο ρόλος του Κράτους: Μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η Ελλάδα του '40. Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα: ΕΣΝΠΓΠ, 125-152.
- (1995), «Γυναίκες και Ιστορία», *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 5:42-44.
- (1996), «Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων το Μεσοπόλεμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικής Επιστήμης*, 8: 83-99.
- (1998), «Αμφισβητούμενα νοήματα: Προστασία και αντίσταση στις εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας, 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, 28/29: 171-202.
- (1999α), «Το ‘δημόσιο’ και το ‘ιδιωτικό’ στη νέα πολιτική ιστορία ή τα μεταβαλλόμενα όρια του πολιτικού», *Μνήμων*, 21: 211-220.
- (1999β), «Φemminιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: Από την ψευδή οικουμενικότητα στη διεκδίκηση της πολιτικής», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 551-558.
- (2002α), «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β1: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940», 337-359.
- (2002β), *‘Δια λόγους τιμής’: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα: Νεφέλη.
- (2004), «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», στο Κιτρομηλίδης, Π. Μ., Σκλαβενίτης, Τ. Ε. (επιμ.), *Δ’ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας (Πρακτικά): Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Β’: 123-137.
- Αβδελά, Έφη, Ψαρρά, Αγγέλικα (1985), *Ο φemminισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα: Γνώση.

- ,(επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αγαλλοπούλου-Ζερβογιάννη, Πηνελόπη (1986), «Προστασία και διευκόλυνση εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις. Κριτική παρουσίαση του ν. 1483/1984», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, 14/15:457-462.
- Αγαλλοπούλου, Πηνελόπη (1999), «Δικαιώματα της γυναίκας στο πλαίσιο της οικογένειας», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 151-159.
- Αγγελής, Βαγγέλης, Δαφέρμος, Ολύμπιος (2005), *Όνειρο ήταν... Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το Πολυτεχνείο με το βλέμμα των πρωτεργατών*, Αθήνα: ΕΔΙΑ-Οδυσσέας.
- Αγκασενσκή, Σουλβιάν (2000), *Πολιτική των φύλων*, Αθήνα: Πόλις.
- Α. Γ.[ιωτοπούλου] Μ.[αραγκοπούλου] (1980), «Κοπεγχάγη: Ισότητα, Αθήνα: Ανισότητα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 6:1.
- Ackers, Louise H. (1999), «Ιδιότητα του πολίτη, κοινωνικό φύλο και εξάρτηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση: γυναίκες και διεθνής μετανάστευση», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 259-276.
- Αθανασάτου, Γιάννα (1987), «Ένα αδίκημα εκσυγχρονίζεται», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 2:23-26.
- (1995), «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο Σπανού, Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 295-307.
- (2004), «Ταυτότητες φύλου και Μεταπολίτευση. Το προσωπικό ήταν πολιτικό», στο Κοντογιώργης, Γ., Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χρυσόχοου, Δ. (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατία. Το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-2004*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Κριτική, τόμ. Β':133-151.
- [υπό έκδοση], «Ταυτότητες φύλου και αναπαραστάσεις. Από τη συγκρότηση των σημείων της αυτονομίας στη μη διχοτομική ταυτότητα», Διεθνές Συνέδριο: 'Εμφυλιο μετασχηματισμοί', 12-15 Μαΐου 2005, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Αθανασίου, Αθηνά (2006), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Νήσος.
- Άκελσπεργκ, Μ., Κάπλαν, Τ., Ουίλλιζ, Λ. (1988), *Οι γυναίκες στην ισπανική επανάσταση*, Αθήνα: Αυτόνομη Γυναικεία Εκδοτική Ομάδα.
- Αλεβίζου, Φώφη, Παπαγιαννάκη, Μαρίνα (1986), «Νομική ισότητα, κοινωνική ανισότητα», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1:65-69.
- Αλεξάντερ, Σάλι (1997), «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830-1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 231-284.
- Αλζόν, Κλωντ (1977), *Η διπλή καταπίεση της γυναίκας. Εξουσία αστική και εξουσία αντρική*, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- (1977α), «Ο σοβιετικός σοσιαλισμός: Ριζικό φάρμακο ή ελιξήριο κομπογιαννίτη;», στο *Η διπλή καταπίεση της γυναίκας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα, 83-94.
- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη (1999), «Εβραίες στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής», στο Παυλίδου, Θ.-Σ., Μπολτς, Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη...*, Αθήνα-Θεσ/νίκη: Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσ/νίκης - Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ - παρατηρητής, 115-130.
- Αναστασίου-Νικηφοράκη, Νίκη (1989), «Το προσωπικό είναι και πολιτικό», *Σύγχρονη Γυναίκα*, 61:12.

Αναστασοπούλου, Μαρία [2002], *Καλλιρρόη Παρρέν. Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας. Η ζωή και το έργο*, Αθήνα: Ηλιοδρόμιον.

Αξιώτη, Μέλπω (1980) [α' έκδ. 1945], «Οι ελληνίδες φρουροί της Ελλάδας», στο *Άπαντα, Γ' τόμος: Χρονικά*, Αθήνα: Κέδρος, 193-263.

Α' Πανελλαδικό Συνέδριο Γυναικών (Ντοκουμέντα από το αρχείο της Ρόζας Ιμβριώτη) (1985), Αθήνα: ΟΓΕ.

Αυδή-Καλκάνη, Ίρις (1989), *Φεμινισμός και εργασία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Νέοι Καιροί.

----- (1992), *Εκείνο το πρωί. Πειραιάς 1892. Η πρώτη απεργία εργατριών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

----- (1997), *Μια αντάρτισσα της Πόλης στην ταραγμένη Αθήνα. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού (1880-1952)*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Βαΐου, Ντίνα, Στρατηγάκη, Μαρία (1989), «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους», *Σύγχρονα Θέματα*, 40.

Βαΐου, Ντίνα, Στρατηγάκη, Μαρία, Χρονάκη, Ζώγια (1991), «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, 45.

Βαρδάλα, Αργυρώ (2004) (αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία), «Η υποχρεωτικότητα του ελάχιστου ποσοστού των γυναικών στις δημοτικές-κοινοτικές εκλογές», Νομικό Τμήμα, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βαρίκα, Ελένη (1987), *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας [επίσης 1996, Αθήνα: Κατάρτι].

----- (1988), «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φυλής'. Γυναικεία περιοδικά στον 19^ο αιώνα», *Διαβάζω*, 198:6-12.

----- (1992), «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 67-80

----- (1995), «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα*, 57:42-58.

----- (1999), «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 508-526.

----- (1999α), «Εννοιολογήσεις του κοινωνικού και του πολιτικού στην ιστορία», *Μνήμων*, 21: 211-220.

----- (2000), *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι.

----- (2000α), «Μητρότητα, πατρότητα, συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 41-56.

----- (2000β), «Παρίας: Μια μεταφορά του αποκλεισμού», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 84-102.

----- (2000γ), «Φυσικό δίκαιο, γυναικεία φύση και ισότητα των φύλων», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 117-137.

----- (2000δ), «'Επειδή λησμόνησε τις αρετές του φύλου της'. Η κριτική του αφηρημένου οικουμενισμού», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 165-188.

- (2000ε), «Το κενό στον καθρέφτη. Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 231-251.
- (2000στ), «Κοινωνικό φύλο, εμπειρία και υποκειμενικότητα. Η διαφωνία Tilly-Scott», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 269-290.
- (2000ζ), «Η εξαίρεση και ο κανόνας», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 252-268 (από κοινού με τη Μ. Riot-Sarcey).
- (2000η), «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 309-351.
- (2000θ), «‘Το προσωπικό είναι πολιτικό’: Οι περιπέτειες μιας ανατρεπτικής υπόσχεσης», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 352-377.
- (2000ι), «Φεμινισμός, νεωτερικότητα, μεταμοντερνισμός», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 378-410.
- (2000κ), «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 293-308.
- (2000λ), «Ο στασιαστικός λόγος της Claire Démar», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 206-227.
- (2000μ), «‘Αι έσχατοι έσονται πρώτοι’. Μια εξέγερση στο πεδίο της ηθικής», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 103-116.
- (15.12.2002), «Η ισάριθμη αντιπροσώπευση στη Γαλλία», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και Πολιτική», 26-27.
- Βαρίκα, Ελένη, Σκλαβενίτη, Κωστούλα (επιμ.) (1981), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών.
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ (2003), «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946. Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις», στο Φλάισερ, Χ. (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο*, Αθήνα: Καστανιώτης, 150-165.
- Βενιοπούλου, Κύρα (1988), «Για τη φεμινιστική μεθοδολογία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68.
- (1998), *Προώθηση πολιτικών ισότητας των δύο φύλων στην αυτοδιοίκηση*, Αθήνα: ΕΕΤΑΑ-ΓΓΙ.
- Βεντούρα, Λίνα (1993), «Μετανάστευση γυναικών: Γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:230-240.
- Βερβενιώτη, Τασούλα (1992), «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην κατοχή και τον εμφύλιο», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. R. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαία 1.
- (1993), «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-1944)», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:180-195.
- (1994), *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- (1998), «Οι υποδειγματικές διμοιρίες ανταρτισσών ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ στη Μακεδονία», στο Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου – Τμήμα Ιστορίας

Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Μακεδονία και Θράκη 1941-1944. Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση*, Θεσ/νίκη: Institut for Balkan Studies.

----- (1999), «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης», *Τα Ιστορικά*, 31:381-418.

----- (2000), «Μακρονήσι: Μαρτύρια και μαρτυρίες γυναικών», *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Αθήνα: φιλίστωρ.

----- (2002), «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο Νικολακόπουλος, Ηλ., Ρήγος, Α., Ψαλλίδας, Γρ. (επιμ.), *Ο Εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 125-142.

----- (2003α), «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο Mazower, Μ. (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 121-138.

----- (2003β), *Διπλό Βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

«Βία-βιασμοί» (αφιέρωμα) (1987), *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 2:4-55.

Βιδάλη, Άννα (1999), *Αραγε εμείς ήμασταν; Απαγορευμένη Ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από τον Ελληνικό Εμφύλιο*, Αθήνα: Εξάντας.

----- (2001), «Δύο ιστορίες γυναικών από τον Ελληνικό Εμφύλιο», στο Ιγγλέση, Χ. (επιμ.), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 101-127.

Bock, Gisela (1993), «Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:55-83.

Βολντιμάν, Ντ., Κλαπίς-Ζιμπέρ, Κρ., Λαγκράβ, Ρ.-Μ., Ντοφέν, Σ., Πεζρά, Π., Περό Μ., Ριπά, Γ., Σμιτ-Παντέλ, Π., Φαρζ, Α., Φρες, Ζ. (1997), «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: Δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 329-370.

Bos, Milja A. C. (1999), «Εμφυλες διαφορές στη συμπεριφορά των ολλανδών πολιτικών», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 334-357.

Bryson, Valerie (2005), *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Βωβού, Σίσσυ (30.05.2004), «Ευρωσύνταγμα και γυναίκες», *Η Εποχή*, 12.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1988), *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Αθήνα: Γ.Γ.Ι.-Ε.Κ.Κ.Ε.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης (1986-87), *Τι έγινε στον τομέα της ισότητας από το 1981 έως σήμερα*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης (1994), *Ισότητα ευκαιριών. Δραστηριότητες δημόσιων και ιδιωτικών φορέων. Επιτομή 1993*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (2000), *4^η και 5^η Εθνική Έκθεση της Ελλάδας για την περίοδο 1994-2000 προς την Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Καταπολέμηση όλων των Διακρίσεων εναντίον των Γυναικών*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας (2002), *Γυναίκες και Αυτοδιοίκηση (ιστορική αναδρομή)*, [Αθήνα]: Γ.Γ.Ι.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, (2005α), *6^η Εθνική Έκθεση της Ελλάδας προς την Επιτροπή του ΟΗΕ*

για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών. Περίοδος 2001-2004, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Γενική Γραμματεία Ισότητας-Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, (2005β), *Τι δικαιούσαι. Πού μπορείς ν' απευθυνθείς*, Αθήνα: Γ.Γ.Ι.-Υ.Ε.Δ.Δ.Α.

Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών (1985), *Οι Νόμοι της Αλλαγής, 1981-1985*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Γιαρένη, Ιωάννα Αρ. (2004), *Γυναίκα και ανθρώπινα δικαιώματα*, Αθήνα: Έλλην.

Γιδαράκου Ισαβέλλα, Δημοπούλου, Ελένη, Σκορδίλη, Σοφία (2005), «Πολιτικές για την ισότητα των φύλων», στο Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2005), *Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης*, Αθήνα: Gutenberg, 41-45.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Αλίκη (1965), «Η Ελληνίδα και η πολιτική», *Νέα Οικονομία*, ΙΘ'4(220): 300-305.

----- (1989), «Ισότητα και στην πολιτική», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 41:21, 25.

----- (1995-96), «Ισότητα: Πρόοδος ή οπισθοδρόμηση;», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 61/62: 1-4.

----- (επιμ.) (1998), *Ισότητα και ανάπτυξη. Η πενήνταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία. Εισηγήσεις Συνεδρίου (11-12 Δεκεμβρίου 1995)*, Αθήνα-Κομοτηνή: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Σάκκουλας.

----- (1998α), «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία», στο Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. (επιμ.), *Ισότητα και ανάπτυξη. Η πενήνταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα-Κομοτηνή: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Σάκκουλας, 57-121.

----- (15.12.2002), «Κατακτώντας την πολιτική ισότητα», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες: «Γυναίκα και πολιτική»*, 20-23.

----- (2002α), «50 χρόνια πολιτικά δικαιώματα για την Ελληνίδα, 1952-2002», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 72:3-11.

----- (2003), «Ο Βασίλης Μποτόπουλος και η ουσιαστικοποίηση της έννοιας της ισότητας των φύλων», Ένωση Δικαστικών Λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Μνήμη Β. Μποτόπουλου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 106-116.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α., Κτιστάκης, Ι. (2003), «Παρατηρήσεις για την ορθή εφαρμογή του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος», στο Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Εκθεση 2002*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 153-160.

Γκασούκα, Μαρία (1998), *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του φύλου. Ζητήματα εξουσίας και ιεραρχίας*, Αθήνα: χ. εκδ.

----- (6.2.1994), «Φεμινισμός και Αριστερά: Μια τραυματική εμπειρία», *Η Αυγή*.

Γκοντελιέ, Μωρίς (1995), «Οι γυναίκες και η πολιτική εξουσία. Η άποψη ενός ανθρωπολόγου», στο Duby, G., Perrot, M. (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία. Πρακτικά Συμποσίου (13-14 Νοεμβρίου 1992)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 109-122.

Γκριτζώνας, Κώστας (2001), *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Αθήνα: φιλίστωρ.

Γούλιαρου, Θεodώρα, Καυκά, Μαίρη (1987), «Γυναικεία συμμαχία ή τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι;», *Κατίνα-φεμινιστικό περιοδικό*, 2:16-20.

Γουντ, Μύρνα, Μακάφν, Κάθν, Μπένστον, Μάργκαρετ κ.ά. (1975), *Το γυναικείο κίνημα*, Αθήνα: Κύτταρο.

«Γυναίκα και πολιτική: 50 χρόνια γυναικείας ψήφου» (αφιέρωμα) (15.12.2002), *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, 2-32.

«Γυναίκα και στρατός» (1984), *Ανοιχτό Παράθυρο*, 26:7-25.

«Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη: Να ταράξουμε τα νερά της πολιτικής και της αριστεράς» (30.5.2004), *Η Εποχή*, 6-7.

«Γυναίκες και ΚΚΕ εσωτ.–Οι δυσκολίες μιας συνάντησης» (1984), *Η Αριστερά σήμερα*, [συζήτηση, συντονίστρια: Μ. Στρατηγάκη].
«Γυναίκες και Πολιτική» (αφιέρωμα) (1989), *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 41: 11-28.

Dahl, Robert (2001), *Περί δημοκρατίας*, Αθήνα: Ψυχογιός.

Δαλιάνη, Μαντώ, Mazower, Mark (2003), «Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», στο Mazower, Μ. (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, 105-119.

Δαμανάκη, Μαρία (1995), *Το θηλυκό πρόσωπο της εξουσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Δαμουλιάνου, Χριστίνα (15.12.2002), «50 χρόνια μετά...», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες: «Γυναίκα και πολιτική»*, 30-32.

Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Βασιλική (επιμ.) (1998), *Γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη. Διαστάσεις δημοκρατίας και ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών*, Θεσ/νίκη: Βάνιας.

Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Βασιλική (1999), 2 «'Εμείς φταίμε': Ο 'λόγος' των σχέσεων των φύλων στο πλαίσιο της προβληματικής για την ιδιότητα του πολίτη», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 313-333.

Delphy, Christine (1986), «Οι φίλοι μας κι εμείς: Τα αόρατα θεμέλια ψευδοφεμινιστικών διακηρύξεων», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1:104-132.

----- (1999), «'Κατ'εξαιρέσιν': Η παραβίαση του κοινού δικαίου ως θεμέλιο της σφαίρας του ιδιωτικού», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 425-458.

----- (2004), «Οι φεμινιστικοί αγώνες κι η πατριαρχική αντεπίθεση», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία-Le Monde Diplomatique*, 354: 39, 42.

«Διακήρυξη: 4^η Παγκόσμια Διάσκεψη του ΟΗΕ για τις Γυναίκες» (1995/1996), *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 61/62: 30-32.

Δόβα, Ελευθερία Π. (1979), «Η Ελληνίδα από την πτώση του Βυζαντίου μέχρι σήμερα», στο *Σύγχρονοι προβληματισμοί του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών.

Δουλκέρη, Τέσσα (1992), *Ισότητα των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.

----- (1995), «Ισες ευκαιρίες των δύο φύλων στην αγορά εργασίας», στο Σπανού, Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 309-314.

Δουμάνη-Χρηστέα, Μ. (1989), *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Αθήνα: Κέδρος.

Δρετάκης, Μανώλης (1991), *Η ανατομία της Βουλής 1974-1990*, Αθήνα: Gutenberg.

Duby, Georges, Perrot, Michelle (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία. Πρακτικά Συμποσίου (13-14 Νοεμβρίου 1992)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ε. Α.[βδελά] (1993), «Η Διεθνής Ομοσπονδία για την Έρευνα στην Ιστορία των Γυναικών», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:299-300.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας (1984), *Φεμινισμός-Σοσιαλισμός. Πορεία για μια κοινωνική απελευθέρωση*, Αθήνα: ΕΓΕ.

“Εκτρωση” (αφιέρωμα) (1979), *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, 1:23-55.

Ελεφάντης, Άγγελος (1998), «Τι έγινε μ' εκείνες τις γυναίκες;», στο Ασδραχάς, Σ., Ελεφάντης, Α., Ηλιού, Φ., *‘Των αφανών’. Τρεις ομιλίες για το βιβλίο της Παγώνας Στεφάνου*, Αθήνα: Θεμέλιο, 13-19.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων-Τμήμα Ίσων Ευκαιριών (1992), «Τελική έκθεση από την διάσκεψη και τη σύνοδο κορυφής της Αθήνας ‘Οι γυναίκες στην εξουσία’», Αθήνα [δακτυλόγραφο].

Ευρωπαϊκή Βάση Δεδομένων-Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων (2001), *Γυναίκες στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων. Γεγονότα και αριθμοί 2000*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για θέματα Ισότητας.

Ευρωπαϊκή Ένωση (2005), *Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, και: www.europe4me.gr.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1996, 1997, 1998, 1999, 2000), *Ίσες ευκαιρίες για τις γυναίκες και τους άνδρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ετήσια Έκθεση*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1999), *Πράξεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Ισότητα ευκαιριών μεταξύ γυναικών και ανδρών*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000), *Προς μια στρατηγική πλαίσιο για την ισότητα των φύλων (2001-2005)*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για θέματα Ισότητας.

Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών/Ελληνικό Τμήμα, *Εθνικισμός, ρατσισμός, κοινωνικό φύλο. Διήμερη συνάντηση γυναικών*, [Αθήνα]11-12 Νοεμβρίου 1994, Θεσ/νίκη: Παρατηρητής, 103-109.

Evans, Mary (2004), *Φύλο και κοινωνική θεωρία*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ζακοπούλου, Ε., Παναγιωτοπούλου, Ρόη (1988), *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Μέρος Β', Αθήνα: ΕΚΚΕ-ΓΓΓ.

Ζαούσης, Αλέξανδρος Λ. (2004), *Λέλα Καραγιάννη. Η Μπουμπουλίνα της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα: Ωκεανίδα.

«Η Διεθνής Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου» (1980), *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 6:13.

«Η Ελληνίδα στην πολιτική» (αφιέρωμα) (1982), *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 15:2-11.

«Η κατάσταση των γυναικών στη χώρα κατά τη δεκαετία 1984-1994»: www.kethi.gr/greek/ethniki/participation.

Ηλιοπούλου-Στράγγα, Τζούλια (1989), «Ποσοστιαία συμμετοχή των γυναικών στα εκλογικά ψηφοδέλτια. Συνταγματικά ζητήματα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 41: 24-28.

Θανασέκου, Βάσω Γ. (1956), *Η θέση της γυναίκας και ο ρόλος της στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας μας*, Αθήνα: χ.εκδ.

Gaspard, Françoise (1995), «Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: Γένεση μιας έννοιας, γέννηση ενός κινήματος», *Σύγχρονα Θέματα*, 57: 32-41.

Gianformaggio, Letizia (1999), «Ισότητα, διαφορά και εξουσίες», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 527-536.

Gouges, Olympe de [1791] (1981), «Τα δικαιώματα της γυναίκας», στο Βαρίκα, Ε., Σκλαβενίτη, Κ. (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 27-43.

Gould, Carole (1984), «Το γυναικείο ζήτημα: Φιλοσοφία της απελευθέρωσης και απελευθέρωση της φιλοσοφίας», *Υπατία*, 1:21-55.

Ιγγλέση, Χρύση (1990), *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Οδυσσέας.

----- (επιμ.) (2001), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*, Αθήνα: Οδυσσέας.

----- (2001α), «Μέθοδοι και υποκειμενικότητες», στο *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 15-98.

Ιμβριώτη, Ρόζα (2001), «Τα σημερινά κορίτσια οι αυριανές γυναίκες», στο Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών και Φύλων της Ε.Π.Ο.Ν. (Π.Ε.Α.Φ.Ε.) (2001), *Η Ρόζα της εκπαίδευσης, της επανάστασης*, Αθήνα: Εντός-Π.Ε.Α.Φ.Ε., 55-60.

Irlinger, Irma (2002), «Κοινωνική πολιτική και ισότητα των φύλων», στο Κοινοβουλευτική Ομάδα του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΚΟΕΣΚ), *Κοινωνική ασφάλιση και ισότητα των φύλων*, Αθήνα: ΚΟΕΣΚ, 113-121.

Ivekonić, Rada (1999), «Γυναίκες, ιδιότητα του πολίτη και δημοκρατία», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 293-309.

James, Susan (1995/1996), «Καλοί και καλύτεροι πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη και η γυναικεία ανεξαρτησία», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:130-152.

Κακλαμανάκη, Ρούλα (1984), *Η θέση της ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Νίκη (1991), «Ανισότητες και αμφισβητήσεις στην πρόσβαση των Ελληνίδων σε ηγετικές θέσεις», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 46:13-19.

----- (1997), *Υποαντιπροσώπηση γυναικών και δημοκρατία*, Αθήνα: Σάκκουλας.

----- (1999), «Υποαντιπροσώπηση των γυναικών και δημοκρατία: Η συνταγματικότητα των ποσοστώσεων» στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 461-477.

Κάννερ, Έφη (2001), «Λόγοι περί γυναικών στην ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908)», *Τα Ιστορικά*, 35:299-334.

Καντσά Βενετία (1995/1996), «*Η Λάβρυς*. Συνοπτική παρουσίαση ενός ελληνικού λεσβιακού περιοδικού», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:73-95.

Κάπερλατ, Σουζάνε, Χέρμπεργκ, Χάικε (1999α), «Ιατρικά πειράματα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Ράβενσμπρουκ», στο Παυλίδου, Θ.-Σ., Μπολτς, Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη...*, Αθήνα-Θεσ/νίκη: Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσ/νίκης - Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ - παρατηρητής, 101-108.

Κάπερλατ, Σουζάνε, Χέρμπεργκ, Χάικε (1999β), «Καταναγκαστική εκπόρνευση των γυναικών στη διάρκεια του εθνικοσοσιαλισμού: οίκοι ανοχής στα στρατόπεδα συγκέντρωσης», στο Παυλίδου, Θ.-Σ., Μπολτς, Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη...*, Αθήνα-Θεσ/νίκη, Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσ/νίκης - Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ - παρατηρητής, 109-114.

Κάπολα, Άντα (2001), «Το αρχείο της Πανελλαδικής Ένωσης Γυναικών», *Αρχειοτάξιο*, 3:105-108.

Καραμάνου, Άννα (31.8.2003), «Καμιά ανοχή στη βία κατά γυναικών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*.

Καρρά, Μαρία (1994), *Εμείς οι απέξω. ΠΕΟΠΕΦ 1948-1954. Μια μικρή εποποιία*, Αθήνα: Κωσταράκης.

Κασιμάτη, Κούλα, Κουμάντος, Γεώργιος, Κραβαρίτου, Γιώτα κ.ά. (1982), *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Καυτανζόγλου, Ρωξάνη, Πετρονώτη, Μαρίνα (επιμ.) (2000), *Όρια και περιθώρια, εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα: ΕΚΚΕ

- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) (2001) [αδημοσίευτη μελέτη], «Το γυναικείο δυναμικό της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Γυναίκες αιρετές σε όλη την Ελλάδα. Η θέση των αιρετών γυναικών στη δευτεροβάθμια αυτοδιοίκηση, περίοδος 1998-2002», Αθήνα: Πληροφόρηση - Επιμόρφωση - Τοπική Ανάπτυξη.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) (1991), *Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-1992: Ισότητα των δύο φύλων*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κερβαντούε, Αν ντε, Μοσύ-Λαβώ, Ζανίν (2000), *Οι γυναίκες δεν είναι σαν τους άλλους*, Αθήνα: Πόλις.
- Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (1979), *Σύγχρονοι προβληματισμοί του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών.
- Κίνηση 'Η Γυναίκα στην Αντίσταση' (1982), *Γυναίκες στην Αντίσταση. Μαρτυρίες*, Αθήνα: Κίνηση 'Η Γυναίκα στην Αντίσταση'.
- «Κ.Κ.Ε.: Οι γυναίκες μπροστά στο 15^ο Συνέδριο» (31.3.1996), *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*.
- Κοκκινίδου, Αυγή (1997), «Ο λόγος του 'Άλλου'. Φεμινισμός και μεταμοντερνισμός», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 9:222-237.
- Κοκκόλα, Αγγέλα (1998), *Πολιτικές για την ισότητα. Mainstreaming*, Αθήνα: Κοινοβουλευτική Ομάδα ΠΑ.ΣΟ.Κ. στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.
- Κονδύλη, Μαριάννα, Ψαρρά, Αγγέλικα (1989), «Πολιτική, φύλο, γυναικεία πολιτική», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4:13-18.
- Κοντοθανάση, Άννα (2005), «Ευρωπαϊκό πρόγραμμα Gradus για την πρόσβαση των γυναικών στα κέντρα λήψης των αποφάσεων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 78:47-49.
- Κορασίδου, Μαρία, Σαμίου, Δήμητρα (1988) [βιβλιοπαρουσίαση], «Γυναίκες, εκπαίδευση, φεμινιστική συνείδηση το 19^ο αιώνα», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 3:54-58.
- Κορασίδου, Μαρία (1993), «Η υλική και ηθική 'αναμόρφωση' των φτωχών γυναικών. Οχυρό κατά της 'βίας' και της 'αγριότητας' των απόκληρων της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:145-157.
- (1995), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- (2002), *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: τυπωθήτω-Δαρδανός.
- Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, Σοφία (1985), *Οι διεθνείς συμβάσεις εργασίας στην ελληνική έννομη τάξη. Σύμβαση 100 και ισότητα αμοιβών ανδρών και γυναικών*, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Κραβαρίτου, Γιώτα (1996), *Φύλο και δίκαιο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κυριακίδου, Μαρία (1996), «Δύο διαφορετικές προσεγγίσεις της αντιστασιακής δράσης των Ελληνίδων», *Ίστωρ*, 9:179-187.
- (2001), «Ο φεμινιστικός τύπος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Μια απόπειρα προσέγγισης», *Ίστωρ*, 12:67-105.
- Κωτσοβέλου, Βίκυ, Ρεπούση, Μαρία (1988), «Φεμινιστικά έντυπα 1978-1985. Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω*, 198: 53-60.
- (1989), «Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4:19-24.
- Lalami-Fatès, Fériel (1999), «Η στρατηγική του κινήματος των γυναικών της Αλγερίας και του Μαρόκου στο πλαίσιο των βουλευτικών εκλογών», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 358-365.

Λαμπροπούλου, Δήμητρα (1999), *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις υποκειμενικότητας πολιτικών κρατουμένων*, Αθήνα: Νεφέλη.

Laqueur, Thomas (2003), *Κατασκευάζοντας το φύλο*, Αθήνα: Πολύτροπον.

Leijenaar, Monique - Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1997), *Πώς να προωθηθεί η ισορροπία των δύο φύλων στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Lenk, Kurt (1990), *Πολιτική Κοινωνιολογία. Δομές και μορφές ενσωμάτωσης της κοινωνίας*, Θεσ/νίκη: παρατηρητής.

Λεοντίδου, Ευτυχία (1992), «Μια γυναικεία ομάδα χωρίς όνομα μέσα στα χρόνια της δικτατορίας», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. R. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαία 1, 64-66.

Λεπτοκαρίδης, Στέργιος Π. (2003), *Η πρώτη ελληνίδα βουλευτής. Ο θηλυκός επαναστάτης*, Αθήνα: Ζήτη.

Lister, Ruth (1999), «Ιδιότητα του πολίτη, δρώντα υποκείμενα και δικαιώματα: Φεμινιστικές προοπτικές», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 369-393.

Μαγγιώρου, Μαρία (1985), «Ο λειτουργισμός στην πολιτική θεωρία και οι επιπτώσεις του στη γυναικεία καταπίεση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 57:3-23.

Μακάφου, Κάθυ, Γουντ, Μύρνα (1975α), «Ψωμί και τριαντάφυλλα», στο Γουντ, Μ., Μακάφου, Κ., κ.ά., *Το γυναικείο κίνημα*, Αθήνα: Κύτταρο, 11-33.

«Η μακρά πορεία της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία-Le Monde Diplomatique*, «Το νέο πρόσωπο του κόσμου», 2:16-17.

Μάκφερσον, Κ.[ρόφορντ] Μπ.[ράου] (1995, 2001), *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Αθήνα: Γνώση.

Μάνεσης, Αριστόβουλος Ι. (χ.χ.α) [198;], «Δίκαιο και πολιτική», στο Του ίδιου, *Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική*, Θεσ/νίκη: παρατηρητής, 9-28.

----- (χ.χ.β) [198;], «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών», στο Του ίδιου, *Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική*, Θεσ/νίκη: παρατηρητής, 81-117.

Μαραντζίδης, Νίκος (1996), «Πολιτικό κόμμα και κοινωνικά κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8: 100-120.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λάουρα (1998), «Μονογονεϊκές οικογένειες: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής. Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε.», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 95:185-208

----- (επιμ.) (2002), *Οικογένειες και κράτος πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και προκλήσεις τον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Gutenberg.

Μαργαρίτης, Γιώργος (2001), «Οι γυναίκες του Δημοκρατικού Στρατού», *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 2: 252-255.

Μαρκουλιδάκη, Άννα, Μιχοπούλου, Άννα (επιμ.) (1988), *Μία βιβλιογραφία για τη γυναίκα και το γυναικείο ζήτημα: 2000 περίπου τίτλοι ελληνόγλωσσων βιβλίων*, Αθήνα: Το βιβλιοπωλείο των γυναικών.

Marshall, Thomas H., Bottomore, Tom (2001), *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Gutenberg.

Μαχαίρα, Ελένη (1987), *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου. Φωτογραφές*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Μηνιάτη, Αγγελική (1981), «Ιστορία της γυναικείας ψήφου στη χώρα μας», *Ο Αγώνας της γυναίκας*, 12:13-14.

Μίτσελ, Τζούλιετ (1975α), *Η εποχή της γυναίκας. Το κίνημα: ιστορία και προοπτικές*, Αθήνα: Πύλη.

- (1975β), «Γυναίκες: Μια επανάσταση που 'χει αρχίσει αιώνες τώρα», στο Γουντ, Μ., Μακάφου, Κ., Μπένστον, Μ. κ.ά., *Το γυναικείο κίνημα*, Αθήνα: Κύτταρο, 85-127.
- Μιχοπούλου, Άννα (1993), «Carole Pateman: *The Sexual Contract*. Βιβλιοκριτική», *Κοινωνία και Φύση*, 4: 185-190.
- (1995), «Ευρωπαϊκοί εθνικισμοί και φεμινισμός: Λεπτές ισορροπίες», στο Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών-Ελληνικό Τμήμα, *Εθνικισμός, ρατσισμός, κοινωνικό φύλο. Διήμερη συνάντηση γυναικών*, [Αθήνα] 11-12 Νοεμβρίου 1994, Θεσ/νίκη: Παρατηρητής, 103-109.
- (1995/1996), «Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα*, για το γυναικείο ζήτημα (1979-1981)», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:30-72.
- Μόσχου-Σακορράφου, Σάσα (1970), «Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα», *Ιστορία*, 30:48-53.
- (1990), *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα: χ. εκδ.
- Μπαλή, Γιάννα, Τζιοβάρας Γρηγόρης (1998α), «69 γυναίκες σε 45 χρόνια!», *Βουλή και Ευρωβουλή*, 4:10-14.
- (1998β), «Ελένη Σκούρα: Η πρώτη ελληνίδα βουλευτής», *Βουλή και Ευρωβουλή*, 4:18-19.
- Μπάρι, Κάθλιν (1986), «Ο διεθνής φεμινισμός», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1: 84-89.
- Μπέσιλα-Μακρίδη, Ελισάβετ (1994/1995), «Είναι επιτακτική η προσαρμογή του άρθρου 31 του Συντάγματος στην αρχή της ισότητας των φύλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 59/60: 17-18, 20.
- Μποκ, Γκιζέλα (1997), «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: Όψεις μιας διεθνούς συζήτησης», στο Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 411-450.
- Μπουρντιέ, Πιέρ (1999), *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα: Στάχυ.
- Μπούσχοτεν, Ρίκη Βαν (1997), *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- (1998), *Περασάμε πολλές μπόρες κορίτσι μου...*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπουτζουβή, Αλέκα (1987), «Στατιστική των ηθών ή στατιστική των βιαστών», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 2:15-19.
- (1990), «Περί 'τακτοποιήσεως' των πολιτών: Οι φάκελοι της Αύρας και του Σπύρου Θεοδωρόπουλου», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 5:22-34.
- (1993), «Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας. Διαμάντω Τσιάκα-Γριτζώνα», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:196-229.
- (1995/1996), «Το ανθρώπινο χρέος έχει φύλο; Η περίπτωση της Ευαγγελίας Σαμαρά», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:217-237.
- (2003) (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), «Αύρα Θεοδωροπούλου: Δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910-1922», Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- (2004), «Γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις 1909-1922», *Τα Νέα-Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 6:283-292 [και αυτοτελώς: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- Μπωβουάρ, Σιμόν ντε (1979), *Το δεύτερο φύλο*, Αθήνα: Γλάρος.
- Μ. Σ. (11.10.2002), «Πώς διαμορφώνεται το εκλογικό σώμα. Βάπτισμα... κάλπης για 425.166 νέους ψηφοφόρους», *Ελευθεροτυπία*.
- Μωραϊτή, Μαρία (1979), «Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα στην περίοδο 1940-1967», στο Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, *Σύγχρονοι προβληματισμοί του γυναικείου*

κινήματος (Σεμινάριο 12-16 Φεβρουαρίου 1979), Αθήνα: Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, 46-76.

Νικολαΐδου, Μάγδα (1978), *Η γυναίκα στην Ελλάδα. Δουλειά και χειραφέτηση*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω (1988), *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Αθήνα: ΕΚΚΕ/ΓΓΓ.

Νικολακόπουλος, Ηλίας (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης.

----- (2002), «Ευρωεκλογές: ελληνική εμπειρία», στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: 20 χρόνια συμμετοχής*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 242-245.

Ντιέτζ, Μαίρη (1995), «Ιδιότητα του πολίτη με φεμινιστικό πρόσωπο. Το πρόβλημα με τη μητρική σκέψη», *Ο Πολίτης*, 14:22-29 και 15:40-44.

Nussbaum, Martha C. (2005), *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, Αθήνα: Scripta.

Ξηραδάκη, Κούλα (1988), *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα: Γλάρος.

----- (1994), *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897*, Αθήνα: Φιλippότης.

«Οικογενειακή ψήφος (vote familial)» (2004), *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή-Bruxelles: Σάκκουλας, 24:1393-1394.

Ο 'ιός' της Κυριακής (15.10.2005), «Το νομοσχέδιο-φάντασμα», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 54.

Ο 'ιός' της Κυριακής (27.11.2005), «Στρατός και σεξουαλική δουλειά στον πόλεμο», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 53-55.

Ο 'ιός' της Κυριακής (5.3.2006), «Η γυναικεία ημέρα του Εμφυλίου», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 53-55.

Παναγιωτοπούλου, Ρόη (1989), «Απασχόληση και πολιτική συμπεριφορά των γυναικών: μερικές προκαταρκτικές σκέψεις», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4: 55-61.

----- (1994), «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: Σκέψεις και επισημάνσεις για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα», στο Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 287-328.

Πανελλαδική Ένωση Δημοκρατικών Γυναικών (1996), *Για να θριαμβεύσει η ζωή*, χ.τ.: χ.εκδ.

Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών και Φίλων της ΕΠΟΝ (ΠΕΑΦΕ) (2001), *Η Ρόζα της εκπαίδευσης, της επανάστασης*, Αθήνα: Εκδόσεις 'Εντός'- ΠΕΑΦΕ.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω (1987), «Γυναίκες και πολιτική/γυναίκες και πολιτική επιστήμη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 65:3-22.

----- (1988), «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο Μαλούτας, Θ., Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, 183-220.

----- (1989), «Οι Ελληνίδες και η ψήφος: Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 73:3-38.

----- (1989α), «Οικουμενική κυβέρνηση χωρίς γυναίκες», *Επιχειρήματα*, 12:11-12.

----- (1989β), «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή 'ισότητα' υπέρ της πολιτικής;», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4:25-28.

- (1990), «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75^α:18-57.
- (1990α), «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Το φύλο της Αριστεράς και της Δεξιάς», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα: Θεμέλιο, 97-120.
- (1992), *Γυναίκες και πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα: Gutenberg.
- (1993), *Πολιτική συμπεριφορά*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- (1995/1996), «Για τον φεμινισμό της κρίσης», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:101-119.
- (1996), «Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία», στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Ηλ., Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, 338-362.
- (1996α), «Πρόλογος: Κοινωνικά κινήματα και κοινωνικές επιστήμες», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8:7-15.
- (1996β), «Φεμινιστικό κίνημα, φεμινιστική θεωρία και ιδιότητα του πολίτη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8:154-180.
- (1999), «Αναζητώντας το φύλο του πολίτη. Έμφυλη οικουμενικότητα και πολλαπλότητα των φύλων», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 537-547.
- (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- (15.12.2002α), «50 χρόνια γυναικείας ψήφου», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και πολιτική», 17-19.
- (15.12.2002β), «Δημοκρατία και σχέσεις των δύο φύλων», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και πολιτική», 28-29.
- (2003), «Συγκρούσεις μεταξύ γυναικών: Γιατί όχι; Ουσιακρατικές προϋδεάσεις και γυναικείες πολιτικές αντιπαραθέσεις», στο Βλαχούτσικου Χρ. (επιμ.), *Όταν γυναίκες έχουν διαφορές. Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Μέδουσα/Σέλας Εκδοτική, 164-181.
- (2006), *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Παπαγαρουφάλη, Ελένη (1995/1996), «Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών. Ένα (δι-)ερευνητικό ταξίδι στο παρελθόν του ελληνικού γυναικείου κινήματος», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:15-29.
- Παπαγεωργίου, Γιώτα (1992), *Γυναίκες στην πολιτική*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- (1998), «Η φεμινιστική κριτική της παραδοσιακής επιστημονικής έρευνας και η εναλλακτική πρότασή της», στο της ίδιας (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*, Αθήνα: τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- (2004), *Ηγεμονία και φεμινισμός*, Αθήνα: τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Παπαγιαννάκη, Μαρίνα (1979), «Ισονομία: μια ψευδαίσθηση», *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, 2:94-96.
- (1986), «Άγνοια νόμου δεν δικαιολογείται», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1:62-64.
- Παπαγιαννάκη, Μαρίνα, Φραγκουδάκη, Άννα (1988), «Ποια πολιτική για το φεμινισμό;», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 3: 9-11.
- (1989), «Μήπως το 'δικό μας δωμάτιο' έχει ένα μπαλκονάκι που βλέπει στο γκρεμό;», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4:10-12.

- Παπαδημητρίου, Γιώργος (1982), «Το Σύνταγμα και η ισονομία αντρών και γυναικών», στο Κασιμάτη, Κ., Κουμάντος, Γ., Κραβαρίτου, Γ. κ.ά., *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα: Οδυσσέας, 65-78.
- Παπαδοπούλου, Κούλα (1975), *Αγώνες και νίκες της ελληνίδας*, Αθήνα: Πύλη.
- Παπανικολάου, Θύμιος (επιμ.) (1982), *Η σοσιαλιστική επανάσταση και ο αγώνας για την απελευθέρωση των γυναικών*, Αθήνα: Θεωρία.
- Παπαπέτρου, Ελένη (1988), «Σημείο σύγκλισης αλλά και... δυναμική απαίτηση», *Σύγχρονη Γυναίκα*, 60:12-14.
- Παπαρήγα, Αλέκα (1975), *Για την απελευθέρωση της γυναίκας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Παπαρήγα-Κωσταβάρα, Καίτη (1988), «Ο σεξισμός της δικαιοσύνης στη χώρα μας», *Κατίνα-φεμινιστικό περιοδικό*, 3:7-10.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (1997), «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις», *Μνήμων*, 19: 201-210.
- ΠΑΣΟΚ: Τομέας Γυναικών (1996), *Σοσιαλιστική Διεθνής Γυναικών: Η στρατηγική των ποσοτώσεων για τις γυναίκες-η προώθηση της ισότητας των φύλων*, Αθήνα: χ.εκδ.
- Παυλίδου, Θεοδοσία-Σούλα, Μπόλτς, Ρούντιγκερ (επιμ.) (1999), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη... Ο ρόλος των γυναικών στη γερμανική και ελληνική αντίσταση ενάντια στον εθνικοσοσιαλισμό και τη γερμανική κατοχή*, Αθήνα-Θεσ/νίκη, Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσ/νίκης - Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ - παρατηρητής.
- Πεκκιόλι, Ούγκο (συνέντευξη) (1979), «Η γυναίκα μέσα στο ΙΚΚ», στο Ραβαγιόλι, Κ., *Το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 163-180.
- Πεμπενάζ, Γιοργκούν (1986), *Το γυναικείο ζήτημα και οι δυσκολίες του φεμινιστικού κινήματος στην Τουρκία*, Αθήνα: Επαναστάτες Μαρξιστές.
- Περρό, Μισέλ (1986), «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1:77-83.
- Πορτάλιου, Ελένη (30.5.2004), «Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη?. Σαν έτοιμες από καιρό», *Η Εποχή*, 9.
- Πρεβεδούρου, Ευγενία (2003), «Κοινοτικό δίκαιο και πρόσβαση των γυναικών στις ένοπλες δυνάμεις», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή-Bruxelles: Σάκκουλας, 19:889-934.
- Ραβαγιόλι, Κάρλα (1979), *Το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Rendall, Jane (1999), «Διεκδικώντας την ιδιότητα του πολίτη: γυναίκες και δικαίωμα ψήφου στη Βρετανία, π. 1860-1890», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 73-89.
- Ρεπούση, Μαρία (1984), «Η γυναικεία απελευθέρωση και το όραμα του σοσιαλισμού», *Διαβάζω*, 93:45-47.
- (1988), «Φεμινισμός-Πολιτική: πορείες αποκλίνουσες, παράλληλες ή συγκλίνουσες;», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 3:12-15.
- (1989), «Και στη Γαλλική Επανάσταση τα φύλα ήταν δύο», στο Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, *Γαλλική Επανάσταση και Σύγχρονη Κριτική Σκέψη*, Αθήνα: Ηράκλειτος, 35-51.
- (1995), «Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, το φύλο της πολιτικής, οι αποκλεισμοί της δημοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 57: 28-31.
- (1996), «Το δεύτερο φύλο στην αριστερά. Ντοκουμέντα και μνήμες από τη φεμινιστική παρέμβαση στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου, 1974-1978», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8:121-153.

- (1998), «Ο λόγος για τα δικαιώματα των γυναικών», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 21-27.
- (19.12.1999), «Κινήματα και διεκδικήσεις γυναικών, 1975-1985», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα».
- (15.12.2002), «Η γυναικεία ψήφος οδεύει προς την κάλπη», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, «Γυναίκα και πολιτική», 14-16.
- (2004α), «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Τα Νέα-Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 5:187-196 [και αυτοτελώς: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- (2004β), «Ο χώρος των γυναικών. Πολιτικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις και ομάδες», *Τα Νέα-Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 10:121-144 [και αυτοτελώς: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- Rich, Adrienne (1983), *Γέννημα γυναίκας*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Ριζάκη, Ειρήνη (1993), “Αγγελία σύστασης Λέσχης Κυριών (Αθήνα 1888): Μια απόπειρα διεξόδου των γυναικών στο δημόσιο χώρο”, *Δίη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:166-179.
- Ροζανβαλλόν, Πιέρ (1995), «Η ιστορία της γυναικείας ψήφου. Στοχασμός πάνω στη γαλλική ιδιαιτερότητα», στο Duby, G., Perrot, M. (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία. Πρακτικά Συμποσίου (13-14 Νοεμβρίου 1992)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 87-93.
- Rondholz, Eberhard (1989), «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής», στο *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ., 242-247.
- Ρουμπόθαμ, Σίλα (1974), *Η συνείδηση της γυναίκας μέσα στον ανδρικό κόσμο*, Αθήνα: Κύτταρο.
- Ρουμπόθαμ, Σίλα, Σίγκαλ, Λυν, Γουέινραϊτ, Χίλαρυ (1983), *Πέρα από τον κατακερματισμό. Φεμινισμός και η οικοδόμηση του σοσιαλισμού*, Αθήνα: Θεωρία.
- Ρουαγιάλ, Σεγκολέν (1997), *Αλήθειες μιας γυναίκας. Εμπειρίες και οράματα μιας υπουργού της Γαλλικής Σοσιαλιστικής Κυβέρνησης*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Σακκά, Γαλάτεια (1989), «35%. Ο αγώνας συνεχίζεται», *Σύγχρονη Γυναίκα*, 61:16-17.
- Σαλίμπα, Ζιζή (2002), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- Σαμίου, Δήμητρα (1986), «Ιστορία των γυναικών: Η διεθνής συνάντηση στο Άμστερνταμ», *Δίη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1:72-76.
- (1988), «Η διεκδίκηση της ισότητας: Τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», *Διαβάζω*, 198:23-36.
- (1989), «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων*, 12:161-172.
- (1989α), «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο, 1919-1952», *Δίη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4: 29-35.
- (1992), «Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1860-1960» στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. R. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαία 1, 57-63.
- (15.12.2002), «Στις απαρχές της ισοπολιτείας», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και πολιτική», 2-5.
- (6.3.2003), «Οι αγγλίδες σουφραζέτες», *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά*, 20-26.

- (2004α), «Οι Ελληνίδες 1922-1940. Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», *Τα Νέα-Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7: 65-76 [και αυτοτελώς: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- (2004β), «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή: Πόλεμος και ανατροπές», *Τα Νέα-Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8:179-188 [και αυτοτελώς: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- (2004γ), «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο: Πολιτικοί αγώνες και ισότητα», *Τα Νέα-Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8:261-270 [και αυτοτελώς: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- (2005), «Η ψήφος των γυναικών», *Τα Νέα-Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, 21:298-299 [και αυτοτελώς: Βερέμης, Θ., Νικολακόπουλος, Ηλ. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- (2006), «Βιογραφικά σημειώματα ελληνίδων βουλευτών και ευρωβουλευτών», στο Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Σιάνου, Φωτεινή (2002), «Κοινωνική προστασία και δικαιώματα των γυναικών», στο Κοινοβουλευτική Ομάδα του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΚΟΕΣΚ), *Κοινωνική ασφάλιση και ισότητα των φύλων*, Αθήνα: ΚΟΕΣΚ, 67-72.
- Σ.[κλαβενίτη], Κ.[ωστούλα] (1981), «Mary Wollstonecraft (1759-1797)», στο Βαρίκα, Ε., Σκλαβενίτη, Κ. (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 45-55.
- (1981), «Margaret Fuller (1810-1850)», στο Βαρίκα, Ε., Σκλαβενίτη, Κ. (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 141-150.
- Σκλαβενίτη, Κωστούλα (1988), «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, 198:13-22.
- Σκοτ, Τζόουν Ουόλακ (1997), «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. 285-327.
- Soldani, Simonetta (1999), «Το φύλο της ιδιότητας του πολίτη στην προφασιστική Ιταλία: πρόβλημα μόνο γυναικείων δικαιωμάτων;», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 44-63.
- Σοροπτιμιστική Ένωση Ελλάδος (2002), «50 χρόνια πολιτικά δικαιώματα στην ελληνίδα 1952-2002», Αθήνα [δακτυλόγραφο].
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης, 1990, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Εξάντας (κεφ. 10-III: «Η φεμινιστική πρόκληση»).
- Στασινοπούλου, Όλγα (1990, 1992, 2004), *Κράτος πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Gutenberg (κεφ. 10: «Η φεμινιστική προσέγγιση. Κοινωνική αναπαραγωγή και ανισότητα των δύο φύλων»).
- (2001), «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο Marshall, T. H., Bottomore, T., *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Gutenberg, 9-25.
- Στεργίου, Αγγελική Θ. (1982), *Οδοιπορικό της γυναίκας*, Θεσ/νίκη: χ. εκδ.
- Στρατηγάκη, Μαρία (1988), «Γυναίκες στα συνδικάτα: Πόσες αντέχουν στον διμέτωπο αγώνα;», *Το Κάπα*, 28:20-21.
- (2002), «Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας», στο *Επετηρίδα Εργασίας*, Αθήνα: Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος-Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1-15.
- (15.12.2002), «Για να αποφασίζουν και οι Ευρωπαίες», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και Πολιτική», 24-25.

----- (2003), «Πολιτικές για την ισότητα των φύλων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συμπτώσεις και αντιφάσεις στην πορεία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», στο Παναγιωτοπούλου, Ρ., Κονιόρδος, Σ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 175-188.

----- (2004), «Ευρωπαϊκά», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 77: 24-25.

----- (επιμ.) (2005), *Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης*, Αθήνα: Gutenberg.

Σύλλογος Πολιτικών Εξορίστων Γυναικών/Στεφανίδου-Καρανικόλα, Ελένη (επιμ.) (2006), *Στρατόπεδα Γυναικών. Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αϊ-Στράτης, 1948-1954*, Αθήνα: Αλφειός.

«Συμβούλιο Ισότητας των δύο φύλων» (1982), *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 15:28-29.

Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων - Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης (1982), *Οικογενειακό Δίκαιο*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων - Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης [1985], *Τι έγινε για την ισότητα των δύο φύλων. 1981-1985*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας-Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1998), *Εργασία, συνδικαλισμός και ισότητα των φύλων*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Συνοδινός, Χάρης Π. (2002), «Αρχή της ισότητας των δύο φύλων και Κοινοτικό Δίκαιο», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή-Bruxelles: Σάκκουλας, 14:541-580.

Σωτηρέλης, Γιώργος Χ. (1991), *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, Αθήνα: Θεμέλιο [Μέρος Δεύτερο, κεφ. 1.3: 211-219, «Το 'βουλευτικόν άκυρον' των γυναικών»].

Σωτηροπούλου, Μαρία, Νικολαράκου-Μαυρομιχάλη, Ουρανία, Κατρά, Καλλιόπη (1999), «Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας στην αρχή της ισότητας (έτους 1998)», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή-Bruxelles: Σάκκουλας, 4:963-968.

«Τι είναι το Παρατηρητήριο»: www.femnetsalonica.gr/paratiritirio.

Τομαρά-Σιδέρη, Μ. (1991), «Θεσμικός εκσυγχρονισμός και κοινωνική δυναμική: η θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 46/47:64-69.

Τεπέρογλου, Ευτυχία, Ψαρά, Μαρία (χ.χ.) [αδημοσίευτη μελέτη], «Γυναίκες και πολιτική. Μελέτη Επισκόπησης», Αθήνα: ΚΕΘΙ.

Τζιοβάρης, Γρηγόρης (1996), *Κυβερνήσεις 1833-1996. Τα Υπουργεία μας*, Αθήνα: Το Ποντίκι.

Τζιοβάρης, Γρηγόρης, Χιώτης, Βασίλης (2004), *Ο πολιτικός χάρτης της Μεταπολίτευσης 1974-2004*, Αθήνα: Λιβάνης.

Τουλάτου, Δήμητρα (1992), «Το Βιβλιοπωλείο των Γυναικών ή 'το μικρό είναι πολύτιμο'», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαία 1, 93-95.

ΥΠΕΠΘ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Ταμείο - ΕΓΕ (1998), *Οδηγός τράπεζας πληροφοριών γυναικείων θεμάτων: Πρόγραμμα 'Σαπφώ'*, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ - Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.

Valiulis, Maryann Gialanella (1999), «Ιδιότητα του πολίτη με έμφυλη διάσταση: σχέση γυναικών και κράτους στην ελεύθερη Ιρλανδία, 1922-1937», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 108-119.

Villanova, Mercedes (2000), *Οι αόρατες πλειοψηφίες. Εργατική εκμετάλλευση, επανάσταση και καταστολή*, Αθήνα: Κατάρτι.

Vogel-Polsky, Éliane (1999), «Οι γυναίκες, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και η συνθήκη του Μάαστριχτ», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 478-507.

Φαίρστούουν, Σούλαμιθ (1983), *Η διαλεκτική του σεξ. Ο φάκελος της φεμινιστικής επανάστασης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.

Φαράκος, Αγαμέμνων (επιμ.) (1980), *Αγνή Ρουσοπούλου, 1901-1977*, Αθήνα: χ. εκδ.

«Φεμινισμός και οικολογία» (1993), *Κοινωνία και Φύση*, 4 (Μάιος-Αύγουστος).

«Φεμινισμός-Πολιτική Α΄» (1988), *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 3:4-31.

«Φεμινισμός-Πολιτική Β΄» (1989), *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4:4-35.

Φουρνάρη, Ελένη (1993), «Μια συλλογική απόπειρα γενικής ιστορίας των γυναικών. Το εκδοτικό εγχείρημα: βασικές μεθοδολογικές αφηγήσεις», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6:241-264.

----- (1999), «Περί μορφώσεως 'χρηστών μητέρων' και εκπαίδευσής 'μελλόντων πολιτών': έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα», Πρακτικά Δημερίδας, *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία, 19^{ος}-20^{ος} αιώνες. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Αθήνα: Σχολή Επιστημών Αγωγής - Επιτροπή Ερευνών ΔΠΘ - ΕΛΙΑ, 73-120.

----- (2002), «'Επί τίνι λόγω αποστειρεί αυτήν ψήφου;' Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 24: 179-226.

Φραγκουδάκη, Άννα (1982), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα: Κέδρος.

----- (1986), «Η Σιμόν ντε Μπωβουάρ και το Δεύτερο Φύλο», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1:45-47.

----- (1987), «Ένα κακούργημα αλλοιώτικο από τ' άλλα», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 2:49-50.

----- (1995/1996), «Τα προβλήματα και οι αντιφάσεις της επιστήμης των γυναικών», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 8:120-129.

«Φύλο και πολιτικά δικαιώματα» (αφιέρωμα) (1995), *Σύγχρονα Θέματα*, 57:28-58.

Χέρμπεργκ, Χάικε, Κάπερλατ, Σουζάνε (1999), «Δίωξη και αντίσταση των γυναικών στον εθνικοσοσιαλισμό», στο Παυλίδου, Θ.-Σ., Μπολτς, Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη...*, Αθήνα-Θεσ/νίκη: Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσ/νίκης - Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ - παρατηρητής, 13-21.

Χρονάκη-Παπαμίχου, Ζώγια (1982), «Το γυναικείο κίνημα», στο *Ελλάδα, Ιστορία, Πολιτισμός*, 7:322-341, Αθήνα: Μαλλιάρης-Παιδεία.

Χρονάκη, Ζώγια (1982), «Οι γυναίκες σήμερα», στο Κασσιμάτη, Κ., Κουμάντος, Γ. κ.ά., *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα: Οδυσσεύς, 111-123.

----- (1986), «Η σχέση της γυναίκας με την πολιτική», *Αρχαιολογία*, 21:66-67.

----- (1999), «Συνταγματική ισότητα και γυναικεία ταυτότητα», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 417-423.

----- (1999α), «Οι ελληνίδες στην Αντίσταση 1941-1944», στο Παυλίδου, Θ.-Σ., Μπολτς, Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη...*, Αθήνα-Θεσ/νίκη: Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσ/νίκης - Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ - παρατηρητής, 29-34.

----- (15.12.2002), «Ο αγώνας της Ελληνίδας για πολιτικά δικαιώματα», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και Πολιτική», 6-9.

----- (6.3.2003), «Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία- Ιστορικά*, 38-46.

Ψαρρά, Αγγέλικα (1979α), «Μία στιγμιαία συνάντηση φεμινισμού και σοσιαλισμού: Η Hubertine Auclert στο Συνέδριο της Μασσαλίας», *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, 1: 9-16.

----- (1979β), «Γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αιώνα», *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, 2: 3-13.

----- (1986α), «Από δήμαρχος κλητήρας (δημώδες)», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 1: 54-57.

----- (1986β), «Τα δικαιώματα της γυναίκας στο συρτάρι», *Σχολιαστής*, 36.

----- (1987), «Οι ρέγγες, οι ιδέες τους και η συμπαράταξη», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 2: 62-66.

----- (1988α), «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: 'Αστικός' και 'σοσιαλιστικός' φεμινισμός στην δεκαετία του '20», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 3: 38-45.

----- (1988β), «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, 198: 29-36.

----- (1988γ), «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», στο Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 67-82.

----- (1990), «Από μάνα σε κόρη. Απαισιόδοξο σχόλιο για τις γυναίκες, τα κόμματα, την πολιτική», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 5: 37-40.

----- (1993), «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 6: 31-54.

----- (1994), «8 Μαρτίου: Σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου», *Δίμη-φεμινιστικό περιοδικό*, 7: 210-224.

----- (1999), «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στο Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα: Νεφέλη, 90-108.

----- (1999α), «Επίμετρο: Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η 'συνετή' ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», στο Παρρέν, Κ., *Η χειραφετημένη*, Αθήνα: Εκάτη, 407-486.

----- (15.12.2002), «Το ανέφικτο 'ξεσκλάβωμα'», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*: «Γυναίκα και πολιτική», 10-13.

----- (2003), «Μια μέρα στα ΑΣΚΙ: Η 8 του Μάρτη, οι κομμουνίστριες και η πολιτική», *Αρχειοτάξιο*, 5, Αθήνα: Θεμέλιο.

----- (2003α), «Γυναίκες στο κνήγι της ηδονής και της ψήφου: Οι φεμινίστριες στον κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου», στο Βλαχούστικου, Χρ. (επιμ.), *Όταν γυναίκες έχουν διαφορές. Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Μέδουσα, 182-218.

www.kethi.gr/greek/apofaseis

www.kethi.gr/greek/ethniki/participation

~

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abadan-Unat, Nermin (1981), "Women in government as policy-makers and bureaucrats: The Turkish case", στο Rendel, M. (ed.), *Women, Power and Political Systems*, London: Croom Helm.
- (1991), "The impact of legal and educational reforms on Turkish women", στο Keddie, N. R., Baron, B. (eds), *Women in Middle Eastern History. Shifting Boundaries in Sex and Gender*, N. Haven-London: Yale University Press, 177-194.
- Abrams, Fran (2003), *Freedom's Cause: The Lives of the Suffragettes*, London: Profile Books.
- Accampo, Elinor A., Fuchs, Rachel G., Stewart, Mary L. (eds) (1995), *Gender and the Politics of Social Reform in France, 1870-1914*, Baltimore-London: The John Hopkins University Press.
- Ackelsberg, Martha A. (1991), *Free Women of Spain: Anarchism and the Struggle for the Emancipation of Women*, Indiana University Press.
- Acker, Joan (1989), "The problem with patriarchy", *Sociology*, 23/2: 235-240.
- (1992), "Gendered institutions: From sex roles to gendered institutions", *Contemporary Sociology*, 21: 565-569.
- Ackerly, Brooke A. (2000), *Political Theory and Feminist Social Criticism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ackerly, Brooke A., Okin, Susan M. (1999), "Feminist social criticism and the international movement for Women's Rights as Human Rights", στο Shapiro, I., Hacker-Cordón, C. (eds), *Democracy's Edge*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Adams, Parveen, Cowie, Elizabeth (eds) (1990), *The Woman in Question: MLF*, Cambridge Mass.: The MIT Press.
- Afary, Janet (1989), "Comment: Some reflections on third world feminist historiography", *Journal of Women's History*, 1/2: 147-152.
- Agger, Ben (1993), *Gender, Culture and Power. Toward a Feminist Postmodern Critical Theory*, Westport-London: Praeger.
- Akkerman, Tjitske, Stuurman, Siep (eds) (1998), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History: From the Middle Ages to the Present*, London-N.York: Routledge.

- Alberti, Johanna (1989), *Beyond Freedom: Feminists in War and Peace, 1914-28*, N.York: St. Martin's Press.
- (2000), "A symbol and a key': The suffrage movement in Britain, 1918-1928", στο Purvis, J., Holton, S. (eds), *Votes for Women*, London-N.York: Routledge, 267-290.
- Albistur, Maité, Armogathe, Daniel (1977), *Histoire du féminisme français du moyen Âge à nos jours*, Paris: des femmes.
- (1978), *Le grief des femmes. Anthologie de textes féministes du moyen Âge à 1948*, Paris: Éditions Hier et Demain.
- Ali, Suki, Coate, Kelly, Goro, Wangui Wa (eds) (2000), *Global Feminist Politics. Identities in a Changing World*, London-N.York: Routledge.
- Allwood, Gill, Khursheed, Waida (2000), *Women and Politics in France 1958-2000*, N.York-London: Routledge.
- Alvarez, Sonia E. (1990), *Engendering Democracy in Brazil: Women's Movements in Transition Politics*, Princeton: Princeton University Press.
- Amar, Micheline (ed.) (1999), *Le piège de la parité: Arguments pour un débat*, Paris: Hachette.
- Amnesty International (1995), *Human Rights are Women's Rights*, London: Amnesty International.
- Amy, Douglas J. (1993), *Real Choices/New Voices: The Case for Proportional Representation Elections in the United States*, N.York: Columbia University Press.
- Anastassopoulou, Maria (1997), "Feminist awareness and Greek women writers at the turn of the Century: The case of Kallirroë Parren and Alexandra Papadopoulou", στο Carabott, P. (ed.), *Greek Society in the Making, 1863-1913*, Hampshire: Variorum Ashgate Publishing, 161-175.
- Andersen, John, Siim, Birte (eds) (2004), *The Politics of Inclusion and Empowerment: Gender, Class and Citizenship*, Basingstoke-N.York: Palgrave.
- Andersen, Jørgen G., Guillard, Anne-Marie, Jensen, Per H., Pfau-Effinger, Birgit (eds) (2005), *The New Face of Welfare*, Bristol: Policy Press.
- Anderson, Bonnie S. (2000), *Joyous Greetings: The First International Women's Movement, 1830-1860*, Oxford: Oxford University Press.
- Andrew, Caroline, Tremblay, Manon (1996), *Femmes et représentation politique au Québec et au Canada*, Montréal: Éditions du remue-ménage.
- Anthias, Floya (1992), *Ethnicity, Class, Gender and Migration: Greek Cypriots in Britain*, Alderhot: Hants Avery.
- Anthias, Floya, Yuval-Davis, Nira (1993), *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class, and the Antiracist Struggle*, London: Routledge.
- Antrobus, Peggy (2004), *The Global Women's Movement: Origins, Issues and Strategies*, London: Zed.
- Applewhite, Harriet B., Levy, Darline G. (eds) (1990), *Women and Politics in the Age of the Democratic Revolution*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Arneil, Barbara L. (1999), *Politics and Feminism*, Oxford: Blackwell.
- Arnot, Madeleine, Araujo, Helena, Deliyianni-Kouimtzi, Kiki, Ivinson, Gabrielle (2000), "Changing femininity, changing concepts of citizenship in public and private spheres", *The European Journal of Women's Studies*, 7/2: 149-168.
- Arnot, Madeleine, Dillabough, Jo-Anne (eds) (2000), *Challenging Democracy. International Perspectives on Gender, Education and Citizenship*, London-N.York: Routledge.
- Ashworth, Georgina (1992), *When Will Democracy Include Women?*, London: Change.

- Atkinson, Dorothy, Dallin, Alexander, Lapidus, Gail W. (eds) (1977), *Women in Russia*, Stanford: Stanford University Press.
- Auslander, Leora, Zancarini-Fournel, Michelle, (eds) (1995), *Différence des sexes et protection sociale, XIXe-XXe siècles*, Paris: Presses Universitaires de Paris 8.
- Avdela, Efi (1995), “‘To the most weak and needy’: Women’s protective labor legislation in Greece”, στο Wikander, U., Kessler-Harris, A., Lewis, J. (eds), *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, the United States and Australia, 1890-1920*, Urbana: University of Illinois Press, 290-317.
- Avdela, Efi (1998), “Quand classe et genre s’opposent: Le cas de l’historiographie grecque contemporaine”, στο Sohn, A.-M., Thélamon, Fr. (επιμ.), *L’histoire sans les femmes est-elle possible?*, Paris: Perrin, 25-32.
- (2003), “L’histoire des femmes au sein de l’historiographie grecque contemporaine”, στο Bock, G., Cova, A. (επιμ.), *Écrire l’histoire des femmes en Europe du Sud, XIXe-XXe siècles/Writing Women’s History in Southern Europe, 19th-20th Centuries*, Hoeiras: Celta Editora, 81-96.
- (2005), “Between duties and rights: Gender and citizenship in Greece, 1864-1952”, στο Birtek, F., Dragonas, Th. (eds) (2005), *Nation and State in Modern Greece and Turkey*, N.York-London: Routledge, 117-143.
- Avdela, Efi, Papayannaki, Marina (1984), “Nouvelles de Grèce. ‘L’égalité’ contre le féminisme”, *Nouvelles Questions Féministes*, 6/7: 201-208.
- Avdela, Efi, Psarra, Angelika (2000), “Engendering ‘Greekness’: Women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth-century Greece”, *Historia*, 5: 109-121.
- Babkina, A. M. (2004), *Affirmative Action: An Annotated Bibliography*, N.York: Nova Science Publishers.
- Bacchi, Carol Lee (1983), *Liberation Deferred? The Ideas of the English-Canadian Suffragists, 1877-1918*, Toronto-Buffalo: University of Toronto Press.
- (1990), *Same Difference: Feminism and Sexual Difference*, London-Sydney: Allen & Unwin.
- (1996), *The Politics of Affirmative Action: Women, Equality and Category Politics*, London-Thousand Oaks: Sage.
- (1999), *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems*, London: Sage.
- Badinter, Élisabeth (1999), «La parité est une régression», στο Amar, M. (ed.), *Le piège de la parité*, Paris: Hachette.
- Badran, Margot (1995), *Feminists, Islam, and Nation. Gender and the Making of Modern Egypt*, Princeton: Princeton University Press.
- Baker, Jean H. (ed.) (2002), *Votes for Women. The Struggle for Suffrage Revisited*, N.York: Oxford University Press.
- Ballmer-Cao, Th. H., Mottier, V., Sgier, V. (2000), *Genre et politique: Débats et perspectives*, Paris: Gallimard.
- Banaszak, Lee Ann (1996), *Why Movements Succeed or Fail: Opportunity, Culture, and the Struggle for Woman Suffrage*, Princeton: Princeton University Press.
- Bang, Henrik, Jensen, Per H., Pfau-Effinger, Birgit (2000), “Gender and European welfare states: Context, structure and agency”, στο Duncan, S., Pfau-Effinger, B. (eds), *Gender, Economy and Culture in the European Union*, N.York-London: Routledge.
- Banks, Olive (1981, 1988), *Faces of Feminism: A Study of Feminism as a Social Movement*, N.York-Oxford: Blackwell.

- (1985), *The Biographical Dictionary of British Feminists*, Brighton: Harvester Press.
- (1993), *The Politics of British Feminism, 1918-1970*, Aldershot: Edward Elgar.
- Bard, Christine (1995), *Les filles de Marianne. Histoire des féminismes, 1914-1940*, Paris: Fayard.
- (ed.) (1999), *Un siècle d'antiféminisme*, Paris: Fayard.
- (2001), *Les femmes dans la société française au XXe siècle*, Paris: Armand Colin.
- Bard, Christine, Baudelot, Christine, Mossuz-Lavau, Janine (eds) (2004), *Quand les femmes s'en mêlent: Genre et pouvoir*, Paris: Éditions de la Martinière.
- Barkley Brown, Elsa (1992), “‘What has happened here?’: The politics of difference in women’s history and feminist politics”, *Feminist Studies*, 18/2:295-312.
- Barr, Marleen, Smith, Nicholas D. (eds) (1993), *Women and Utopia: Critical Interpretations*, N.York-London: University Press of America.
- Barrett, Michèle (1987), “Marxist-feminism and the work of Karl Marx”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York: N.York University Press, 44-61.
- (1988), *Women’s Oppression Today: The Marxist-Feminist Encounter*, London: Verso.
- Barrett, Michèle, McIntosh, Mary (1982), *The Antisocial Family*, London: Verso.
- Barrett, Michèle, Phillips, Anne (1992), *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates*, Stanford: Stanford University Press.
- Bartélémy, Martine (2000), *Associations: Un nouvel âge de la participation?*, Paris: Presses de Sciences Politiques.
- Bartkowski, Frances (1989), *Feminist Utopias*, Lincoln: University of Nebraska Press.
- Basch, Françoise (1997), “Les droits des femmes et le suffrage aux États-Unis 1848-1920”, στο Fauré, Ch. (ed.), *Encyclopédie politique et historique des femmes*, Paris: PUF, 505-533.
- Bashevkin, Sylvia (ed.) (1985), *Women and Politics in Western Europe*, London: F. Cass.
- Basnett, S. (1986), *Feminist Experiences: The Women’s Movement in Four Cultures*, London: Allen & Unwin.
- Basu, Amrita (1995), *The Challenge of Local Feminisms: Women’s Movements in Global Perspective*, Boulder: Westview.
- Bataille, Philippe, Gaspard, Françoise (1999), *Comment les femmes changent le politique et pourquoi les hommes résistent*, Paris: La Découverte.
- Baudoux, Claudine, Zaidman, Claude (ed.) (1992), *Egalité entre les sexes. Mixité et démocratie*, Paris: L’Harmattan.
- Beckwith, Karen (1981), “Women and parliamentary politics in Italy, 1946-1979”, στο Penniman, H. R. (ed.), *Italy at the Polls, 1979*, Washington: American Enterprise Institute, 230-253.
- Belenky, Mary Field, Bond, Lynn A. (1997), *A Tradition That Has No Name: Nurturing the Development of People, Families and Communities*, N.York: Basic.
- Bell, Susan Groag, Offen, Karen M. (eds) (1983), *Women, the Family and Freedom. The Debate in Documents*, Stanford: Stanford University Press.
- Benani, Souad (1995), “Le voile et la citoyenneté”, στο Riot-Sarcey, M. (ed.), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé, 211-220.
- Beneria, Lourdes (2003), *Gender, Development and Globalization*, London: Routledge.
- Benhabib, Seyla, Cornell, Drucilla (eds) (1987, 1994), *Feminism as Critique: On the Politics of Gender*, Cambridge: Polity, και Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Benhabib, Seyla, Butler, Judith, Cornell, Drucilla, Fraser, Nancy (1995), *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, N.York-London: Routledge.
- Benhabib, Seyla (ed.) (1996), *Democracy and Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Benjamin, Anne M. (1991), *A History of the Anti-Suffrage Movement in the United States from 1895 to 1920: Women Against Equality*, Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press.
- Bennett, Judith M. (1993), "Women's history: A study in continuity and change", *Women's History Review*, 2/2:173-184.
- Bereni, Laure, Lépinard, Éléonore (2004), "«Les femmes ne sont pas une catégorie»: Les stratégies de légitimation de la parité en France", *Revue française de science politique*, 54/1: 71-98.
- Berg, Barbara J. (1978), *The Remembered Gate: Origins of American Feminism. The Woman and the City 1800-1860*, Oxford: Oxford University Press.
- Berkeley, Kathleen C. (1999), *The Women's Liberation Movement in America*, Westport-London: Greenwood.
- Berkin, Carol E., Lovett, Clara M. (1980), *Women, War, and Revolution*, N.York: Holmes & Meier.
- Berkovitch, Nitza (2002), *From Motherhood to Citizenship: Women's Rights and International Organizations*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Berlant, Lauren (1997), *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*, Duke University Press.
- Berry, Mary Frances (1986), *Why ERA Failed: Politics, Women's Rights, and the Amending Process of the Constitution*, Bloomington: Indiana University Press.
- Bethune, Sabine de (ed.) (1992), *Panorama: Statistical Data Concerning the Participation of Women in Political and Public Decision-Making*, Brussels: Commission of the European Communities.
- Bhavani, Kum-Kum (ed.) (2001), *Feminism and 'Race'*, Oxford: Oxford University Press.
- Bidelman, Patrick K. (1982), *Pariahs Stand Up! The Founding of the Liberal Feminist Movement in France, 1858-1989*, Westport: Greenwood.
- Bihl, Alain, Pfefferkorn, Roland (1996), *Hommes/Femmes. L'introuvable égalité: école, travail, couple, espace public*, Paris: Les Éditions de l'Atelier.
- Bird, Karen (2001), «Liberté, Égalité, Fraternité, Parité... and Diversité? The difficult ethnic difference in the French parity debate», *Contemporary French Civilization*, 25/2.
- Black, Naomi (1989), *Social Feminism*, Ithaca-London: Cornell University Press.
- Blakeley, Georgina, Bryson Valerie (eds) (2002), *Contemporary Political Concepts: Critical Introduction*, London: Pluto.
- ,----- (eds) (2005), *Class and Other Four-Letter Words: Classic Concepts of the Left*, London: Pluto.
- Blom, Ida, Hagemann, Karen, Hall, Katherine (eds) (2000), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford-N.York: Berg.
- Blom, Ida (2004), "Les féminismes et l'État: Une perspective nordique", στο Gubin, E., Jacques, C., Rochefort F. et al. (2004), *Le siècle des féminismes*, Paris: Les Éditions de l'Atelier/Éditions Ouvrières, 253-268.
- Bochel, Catherine, Briggs, Jacqui (2000), "Do women make a difference?", *Politics*, 20/2.

- Bock, Gisela (2002), "Pauvreté féminine, droits des mères et États-Providence", στο Thébaud, Fr. (ed.), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Perrin, 515-554.
- Bock, Gisela, James, Susan (eds) (1992), *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, London: Routledge.
- Bolt, Christine (2000), "The ideas of British suffragism", στο Purvis, J., Holton, S. S. (eds), *Votes for Women*, London-N.York: Routledge, 34-56.
- Bono, Paola, Kemp, Sandra (eds) (1991), *Italian Feminist Thought: A Reader*, Oxford UK - Cambridge Mass.: Blackwell.
- Booth, Christine, Bennett, Cinnamon (2000), "Gender mainstreaming in the European Union: Towards a new conception and practice of equal opportunities?", *The European Journal of Women's Studies*, 9/4: 430-446.
- Borchorst, Anette, Siim, Birte (2002), "The women-friendly welfare states re-visited", στο "Challenges to gender equality in the Nordic welfare states" (NORA), *Nordic Journal of Women's Studies*, 10/2:90-98.
- Borossa, Julia (1995), "Psychoanalysis, history, politics", *Gender and History*, 7/2:327-330.
- Bosch, Mineke, Kloosterman, Annemarie (eds) (1990), *Politics and Friendship: Letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942*, Columbus: Ohio State University Press.
- Bouchier, David (1983), *The Feminist Challenge: The Movement for Women's Liberation in Britain and the USA*, London: Macmillan.
- Boulding, Elise (1982), "The role of women in peace research", στο *Unesco Yearbook on Peace and Conflict Studies*, Paris: UNESCO, 24-35.
- Boutzouvi, Aleka (2006), "Theodoropoulou, Avra", στο de Haan, F., Daskalova, K., Loutfi, A. (eds), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Budapest-N.York: Central European University Press.
- Box-Steffensmeier, Janet M., De Boef, Susanna, Lin, Tse-Min (2004), «The dynamics of the partisan gender gap», *American Political Science Review*, 98/3:515-528.
- Boxer, Marilyn J., Quataert, Jean H. (eds) (1978), *Socialist Women. European Socialist Feminism in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, N.York: Elsevier.
- (1999), *Connecting Spheres: European Women in a Globalizing World, 1500 to the Present*, Oxford: Oxford University Press.
- Braden, Maria (1996), *Women Politicians and the Media*, Kentucky: Kentucky University Press.
- Bradshaw, Jan (ed.) (1982), *The Women's Liberation Movement: Europe and North America*, Elmsford-N.York: Pergamon.
- Braidotti, Rossi et al. (1993), *Women, the Environment and Sustainable Development: Towards a Theoretical Synthesis*, London: Zed.
- Breitenbach, Esther, Mackay, Fiona (2001), *Women and Contemporary Scottish Politics: an Anthology*, Edinburgh: Polygon.
- Brennan, Teresa, Pateman, Carole (1979), "Mere auxiliaries to the Commonwealth: Women and the origins of liberalism", *Political Studies*, 27:183-200.
- Brenner, Johanna (2000), *Women and the Politics of Class*, N.York: Monthly Review Press.
- Brenner, Johanna, Laslett, Barbara (1991), "Gender, social reproduction and women's self-organization: Considering the US Welfare State", *Gender and Society*, 5/3.

- Brenner, Johanna, Ramas, Maria (1984), "Rethinking women's oppression", *New Left Review*, 144:33-71.
- ,----- (1990), *Rethinking Women's Oppression*, Oxford: Blackwell.
- Bridenthal, Renate, Koonz, Claudia (eds) (1977), *Becoming Visible. Women in European History*, Boston-London: Houghton Mifflin.
- Brinker-Gabler, Gisela (1983), "The women's movement in German Empire", στο Drewitz, I. (ed.), *The German Women's Movement. The Social Role of Women in the 19th Century and the Emancipation Movement in Germany*, Bonn: Hohwacht, 53-83.
- Briskin, Linda, Eliasson, Mona (eds) (1999), *Women's Organizing and Public Policy in Canada and Sweden*, Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Bronfen, Elisabeth, Kavka, Misha (eds) (2001), *Feminist Consequences. Theory for the New Century*, N.York: Columbia University Press.
- Brown, Alice et al. (2002), "Women and constitutional change in Scotland and Northern Ireland", *Parliamentary Affairs*, 55/1: 71-84.
- Brown, Wendy (1988), *Manhood and Politics: A Feminist Reading in Political Theory*, Totowa: Rowman & Littlefield.
- Brush, Lisa D. (2003), *Gender and Governance*, Walnut Creek: Alta-Mira.
- Bryson, Valerie (1992), *Feminist Political Thought: An Introduction*, London-Basingstoke: Macmillan.
- (1995), "Adjusting the lenses: Feminist analyses and marxism at the end of the twentieth century", *Contemporary Politics*, 1/1.
- (1999α), *Feminist Debates: Issues of Theory and Political Practice*, Basingstoke: Macmillan, και London: Palgrave-Macmillan.
- (1999β), "'Patriarchy': A concept too useful to lose", *Contemporary Politics*, 5/4.
- (2000), "Men and sex equality", *Politics*, 20/1.
- (2001), "Feminism and common sense", στο Bull, A., Diamond, H., Marsh, R. (eds), *Feminism and Women's Movements in Contemporary Europe*, London: Macmillan.
- (2004), "Marxism and feminism: Can the 'unhappy marriage' be saved?", *Journal of Political Ideologies*.
- Bubeck, Diemut (1995α), *Care, Gender and Justice*, Oxford: Clarendon.
- (1995β), *A Feminist Approach to Citizenship*, Florence: European University Institute.
- Buckley, Mary, Anderson, Malcolm (1988), *Women, Equality and Europe*, London: Macmillan.
- Buechler, Steven M. (1990), *Women's Movements in the United States: Woman Suffrage, Equal Rights, and Beyond*, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Buhle, Mari Jo (1981), *Women and American Socialism 1870-1920*, Urbana-London: University of Illinois Press.
- Buhle, Mari Jo, Buhle, Paul (eds) (1979), *The Concise History of Woman Suffrage: Selections from the Classic Work of Stanton, Anthony, Gage and Harper*, Urbana-London: University of Illinois Press.
- Bulbeck, Chilla (1988), *One World Women's Movement*, London: Pluto.
- (1998), *Re-orienting Western Feminisms: Women's Diversity in a Post-colonial World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bull, Anna, Diamond, Hanna, Marsh, Rosalind (eds.) (2000), *Feminisms and Women's Movements in Contemporary Europe*, N.York: St. Martin's Press.
- Bunch, Charlotte (1990), "Women's rights as human rights: Towards a re-vision of human rights", *Human Rights Quarterly*, 12/4: 486-498.

- Bunch, Charlotte, Dolkart, Jane, Fisher-Manick, Beverly et al. (eds) (1981), *Building Feminist Theory: Essays from Quest*, London: Longman.
- Bunch, Charlotte, Nancy, M. (eds) (1982), *Class and Feminism*, Baltimore: Diana Press.
- Burguières, Mary K. (1990), "Feminist approaches to peace", *Millennium*, 19/1: 1-18.
- Burrell, Barbara C. (1999), "The presence and influence of women in local U.S. party organizations: What does it matter?", στο Yesilada, B. A. (ed.), *Comparative Political Parties and Party Elites: Essays in Honor of Samuel J. Eldersveld*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Busby, Nicole (2003), "Sex equality in political candidature: Supply and demand factors and the role of law", *Modern Law Review*, 66/2: 245-260.
- Burton, Antoinette (1991), "The feminist quest for identity: British suffragism and 'global sisterhood', 1900-1915", *Journal of Women's History*, 3:46-81.
- Butler, Judith (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London: Routledge.
- (1992), "Contingent foundations: Feminism and the question of 'postmodernism'", στο Butler, J., Scott, J. W. (eds), *Feminists Theorize the Political*, London-N.York: Routledge, 3-21.
- (1998), "Sex and gender in Simone de Beauvoir's *Second Sex*", στο Fallaize, E. (ed.), *Simone de Beauvoir: A Critical Reader*, London-N.York: Routledge.
- (2004), *Undoing Gender*, N.York: Routledge.
- Butler, Judith, Scott, Joan Wallach (eds) (1992), *Feminists Theorize the Political*, London-N.York: Routledge.
- Bystydzienski, Jim M. (1992), *Women Transforming Politics: Worldwide Strategies for Empowerment*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.
- Cacoullos, Ann R. (1996), *Women in the Political Culture of Greece*, Athens: Athens University Press.
- Caine, Barbara (1982), "Feminism, suffrage and the nineteenth-century English women's movement", *Women's Studies International Forum*, 5/6, 537-550.
- (1993), *Victorian Feminists*, Oxford-N.York: Oxford University Press.
- (1997), *English Feminism 1780-1980*, Oxford: Oxford University Press.
- Caine, Barbara, Sluga, Glenda (2000), *Gendering European History 1780-1920*, N.York: Leicester University Press.
- Calloni, Marina (ed.) (2003), "Feminism, politics, theories and science. Which new link?", *The European Journal of Women's Studies*, 10/1: 87-103.
- Camhi, Jane Jerome (1994), *Women against Women: American Anti-Suffragism, 1880-1920*, Brooklyn: Carlson.
- Campbell, Beatrix (1987), *Iron Ladies: Why Women Vote Tory?*, London: Virago.
- Campbell, Kate (ed.) (1992), *Critical Feminism*, Milton Keynes: Open University Press.
- Campus, Eliza (1978), *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucharest.
- Card, Claudia (ed.) (1999), *On Feminist Ethics and Politics*, Lawrence: University Press of Kansas.
- (1999α), "Groping through gray zones", στο *On Feminist Ethics and Politics*, Lawrence: University Press of Kansas, 3-26.
- Carden, Maren Lockwood (1974), *The New Feminist Movement*, N.York: The Russell Sage Foundation.
- Carroll, Berenice (1972), *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays*, Urbana: University of Illinois Press.

- Carr, Wendell Robert (1990), "Introduction", στο Mill, J. St., *The Subjection of Women*, The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press.
- Carroll, Susan J. (ed.) (2001), *The Impact of Women in Public Office*, Bloomington: Indiana University Press.
- (2003), *Women and American Politics*, N.York: Oxford University Press.
- Carroll, Susan J., Jenkins Krista (2001), "Unrealized opportunity?: Term limits and the representation of women in state legislatures", *Women and Politics*, 23:1-30.
- Carter, April (1988), *The Politics of Women's Rights*, London-N.York: Longman.
- Carver, Terrell (1985), "Engels' feminism", *History of Political Thought*, 6.
- Carver, Terrell, Mottier, Véronique (eds) (1998), *Politics of Sexuality: Identity, Gender, Citizenship*, London-N.York: Routledge.
- Castro, Ginette (1990), *American Feminism: A Contemporary History*, N.York: N.York University Press.
- Cataldo Neuburger, Luisella de, Valentini, Tiziana (1996), *Women and Terrorism*, Basingstoke-London: Macmillan.
- Caul, Miki (1999), "Women's representation in parliament: The role of political parties", *Party Politics*, 5/1: 79-98.
- (2001), "Political parties and the adoption of candidate gender quotas: A cross-national analysis", *The Journal of Politics*, 63/4: 1214-1229.
- Cavanon, Marion, Smith, Peter (2001), *Representing the People: Democracy and Diversity*, London: Local Government Association.
- Center for Women in Politics and Public Policy (2004), *Women in New England Politics. A Profile and Handbook for Action (26-27 October 2003 Political Summit)*, Boston: University of Massachusetts.
- Chandhoke, Neera (2001), "The 'civil' and the 'political' in civil society", *Democratization*, 8/2: 1-24.
- Chaperon, Sylvie (2000), *Les années Beauvoir, 1945-1970*, Paris: Fayard.
- Chapman, Jenny (1993), *Politics, Feminism and the Reformation of Gender*, N.York: Routledge.
- Charles, Nickie, Hintjens, Helen (eds) (1997), *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, London: Routledge.
- Charvet, John (1982), *Feminism*, London-Melbourne-Toronto: J. M. Dent & Sons.
- Childs, Sarah (2002), "Hitting the target: Are Labour women MPs 'acting for' women?", *Parliamentary Affairs*, 55/1: 143-153.
- Chow, Esther, Wilkinson, Doris, Zinn, Maxine B. (eds) (1996), *Race, Class and Gender: Common Bonds, Different Voices*, London: Sage.
- Christie, Nancy (2000), *Engendering the State, Family, Work and Welfare in Canada*, Toronto: University of Toronto Press.
- Clark, Linda L. (2000), *The Rise of Professional Women in France. Gender and Public Administration since 1830*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Clogg, Richard (1987), *Parties and Elections in Greece: The Search for Legitimacy*, Durham: Duke University Press.
- Cockburn, Cynthia (1984), "Trade unions and the radicalizing of socialist feminism", *Feminist Review*, 16.
- (1991), *In the Way of Women: Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*, Basingstoke: Mackmillan.
- (1995), "Strategies for gender democracy: Women and the European social dialogue", *Social Europe*, Supplement 4, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- (1996), "Strategies for gender democracy: Strengthening the representation of trade union women in the European social dialogue", *The European Journal of Women's Studies*, 3/1:7-26.
- Cocks, Joan (1989), *The Oppositional Imagination: Feminism, Critique and Political Theory*, N.York: Routledge.
- Code, Lorraine (ed.) (2004), *Encyclopedia of Feminist Theory*, London-N.York: Routledge.
- Cohen, Cathy J., Tronto, Joan C., Jones, Kathleen B. (eds) (1997), *Women Transforming Politics: An Alternative Reader*, N.York: N.York University Press.
- Cohen, Yolande, Thébaud, Françoise (eds) (1998), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Lyon: Programme Rhône-Alpes, Recherches en Sciences Humaines-Centre Jacques Cartier.
- Collin, Françoise (1995), "L'urne est-elle funéraire?", στο Riot-Sarcey, M. (ed.), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé, 45-75.
- (1999α), *Le différend des sexes, de Platon à la parité*, Paris: Pleins Feux.
- (1999β), *Je partirais d' un mot: Le champ symbolique*, Paris: Fus Art.
- (2000), *L' imagination politique des femmes*, Paris: L' Harmattan.
- (2002), "La question des femmes en philosophie", στο Thébaud, Fr. (ed.), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Perrin, 361-401.
- Collin, Françoise, Pisier, Evelyne, Varikas, Eleni (2000), *Les femmes de Platon à Derrida. Anthologie critique*, Paris: Plon.
- Collins, Patricia Hill (1989), "The social construction of black feminist thought", *Signs*, 14/4.
- (1990), *Black Feminist Thought*, London-Sydney-Wellington: Unwin Hyman.
- Commaille, Jacques (1993), *Les stratégies des femmes. Travail, famille et politique*, Paris: La Découverte.
- Commission of the European Communities (1996), *Communication on Incorporating Equal Opportunities for Women and Men into All Community Policies and Activities*, COM 67 final, 21.2.96.
- Committee for Equality between Women and Men and Standing Conference of Local and Regional Authorities of Europe (1987), *Proceedings of the Conference on Women in Local and Regional Life: Equal Participation by Women in Policy-making at local and regional level, Athens (Greece) 10-12 September 1986*, Strasbourg: Council of Europe.
- Connell, Robert W. (1987), *Gender and Power*, Cambridge: Polity.
- (2004), *Gender*, Oxford-Malden: Polity-Blackwell
- Connolly, Clara (1993), "Culture or citizenship", *Feminist Review*, 44: 104-111.
- Conway, John, Bourque, Susan, Scott, Joan W. (eds) (1989), *Learning about Women: Gender, Power and Politics*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Conway, M. M., Steuernagel G. A., Ahern, D. W. (1997), *Women and Political Participation*, London: CQ Press.
- Cook, Rebecca (1994), *Human Rights of Women. National and International Perspectives*, Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Cooke, Bill, Kothari, Uma (eds) (2001), *Participation: The New Tyranny?*, London: Zed.
- Cooke, Miriam, Woollacott, Angela (eds) (1993), *Gendering War Talk*, Princeton: Princeton University Press.
- Coole, Diana H. (1988), *Women in Political Theory: From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*, Brighton: Wheatsheaf, και (1993) Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- (1997), "Feminism without nostalgia", *Radical Philosophy*, 83.

- (2000), "Threads and plaits or an unfinished project? Feminism(s) through the twentieth century", *Journal of Political Ideologies*, 5/1.
- Coote, Anna, Patullo, Polly (1990), *Power and Prejudice: Women and Politics*, London: Weidenfeld & Nicolson.
- Coote, Anna (2000), *New Gender Agenda: Why Women Still Want More*, London: Institute for Public Policy Research.
- Corrin, Chris (1999), *Feminist Perspective on Politics*, London: Longman.
- (ed.) (1996), *Women in a Violent World: Feminist Analyses and Resistance Across Europe*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Costin, Lela B. (1982), "Feminism, pacifism, internationalism and the 1915 International Congress of Women", *Women's Studies International Forum*, 5: 301-315.
- Cott, Nancy F. (1984), "A re-evaluation of the National Women's Party, 1919-1930", *The Journal of American History*, 71: 43-68.
- (1987), *The Grounding of Modern Feminism*, N. Haven-London: Yale University Press.
- (1989), "What's in a name? The limits of 'social feminism'; Or, expanding the vocabulary of women's history", *The Journal of American History*, 76/3: 809-829.
- Council of Europe (2000), *Positive Action in the Field Equality between Women and Men*, Strasbourg: Council of Europe-EGSPA.
- Courtois, Luc, Rosart, Françoise, Pirotte, Jean (1989), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)*, Louvain-la-Neuve - Bruxelles: Academia-Crédit Communal de Belgique.
- Courtois, Luc, Pirotte, Jean, Rosart, Françoise (eds) (1992), *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Bruxelles - Louvain-La-Neuve: College Erasme.
- Courvoisier, Claude, Charlot, Patrick (2003), *Actualité politique et juridique de l'égalité*, Dijon: Éditions Universitaires de Dijon.
- Cova, Anne (1997), *Maternité et droits des femmes en France, XIXe et XXe siècles*, Paris: Anthropos-Économica.
- (2000), *Au service de l'Église, de la patrie et de la famille. Femmes catholiques et maternité sous la IIIe République*, Paris: L' Harmattan.
- Cram, Laura (1994), "Women's political participation in Greece since the fall of the colonels", *Democratization*, 1-2.
- Craske, Nikki (1999), *Women and Politics in Latin America*, Cambridge: Polity.
- Crawford, Elisabeth (1999), *The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide*, London: Routledge
- Crips, Liliane, Cullin, Michel, Gabriel, Nicole, Taubert, Fritz (eds) (1994), *Nationalismes, féminismes, exclusions. Mélanges en l'honneur de Rita Thalmann*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Cudd, Ann E., Andreasen, Robin O. (eds) (2005), *Feminist Theory. A Philosophical Anthology*, Malden-Oxford: Blackwell.
- Currel, M. (1974), *Political Woman*, London: Croom Helm.
- Dahlerup, Drude (ed.) (1986), *The New Women's Movement: Feminism and Political Power in Europe and the USA*, London-Beverly Hills: Sage.
- Dahlerup, Drude (1988), "From a small to a large minority: Women in Scandinavian politics", *Scandinavian Political Studies*, 11/4: 275-298.
- (1998), "Using quotas to increase women's political representation", στο Karam, A., *Women in Parliament: Beyond the Numbers*, Stockholm: International IDEA.

- Dale, Jennifer, Foster, Peggy (1986), *Feminists and State Welfare*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Daley, Caroline, Nolan, Melanie (eds) (1994), *Suffrage and Beyond: International Feminist Perspectives*, N.York: N.York University Press.
- Dalla Costa, Mariarosa, James, Selma (1973), *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol: Falling Wall Press.
- Daly, Mary (1978), *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*, Boston: Beacon, και (1979) London: Women's Press.
- (1984), *Pure Lust: Elemental Feminist Philosophy*, London: Women's Press.
- (2000), *The Gender Division of Welfare. The Impact of the British and German Welfare States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- D'Amico, Francine, Beckman, Peter R. (1995), *Women in World Politics: An Introduction*, Westport: Bergin & Garvey.
- Daskalova, Krassimira (1999), "Bulgarian women in movements, laws, discourses (1840s-1940s)", *Bulgarian Historical Review*, 27/1-2: 184-200.
- (2002), "Women, nationalism and nation-state in Bulgaria (1800-1940s)", στο Jovanović, M., Naumović, S. (eds), *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Belgrade-Graz: Stampa, 15-37.
- (2004), "The women's movement in Bulgaria in a life story", *Women's History Review*, 13/1:91-103.
- Daskalova, Krassimira, Gavrilova, Raina (2001), *Limits of Citizenship: European Women between Tradition and Modernity*, Sophia: LIK.
- Davey, Kevin (1997), "White feathers and wounded men: Female patriotism and the memory of the Great War", *Journal of British Studies*, 36: 178-206.
- Davion, Victoria (1990), "Pacifism and care", *Hypatia*, 5.
- Davis, Angela (1982), *Women, Race and Class*, N.York: Random House.
- (1990), *Women, Culture and Politics*, London: Women's Press.
- Dean, Jodi (ed.) (1997), *Feminism and the New Democracy. Resiting the Political*, London-Thousand Oaks-N. Delhi: Sage.
- Deckard, Barbara Sinclair (1983), *The Women's Movement: Political, Socioeconomic and Psychological Issues*, N.York: Harper & Row.
- Delphy, Christine (1970), "L'ennemi principal", *Partisans*: "Libération des femmes année 0".
- (1974), "Mariage et divorce: L'impasse double face", *Les Temps Modernes* (ειδικό τεύχος).
- (1977), *The Main Enemy*, London: Women's Research and Resources Centre.
- (1981α), "Women's liberation in France: The tenth year", *Feminist Issues*, 1/2:103-112.
- (1981β), "For a materialist feminism", *Feminist Studies*, 2.
- (1982), "Un féminisme matérialiste est possible", *Nouvelles Questions Féministes*, 4:51-86.
- (1984α), "Les femmes et l'État", *Nouvelles Questions Féministes*, 6/7:5-19.
- (1984β), *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*, London: Hutchinson.
- (1987), "Protofeminism and antifeminism", στο Moi, T. (ed.), *French Feminist Thought. A Reader*, Cambridge-Oxford: Blackwell, 80-109.
- (1991), "Les origines du mouvement de libération des femmes en France", *Nouvelles Questions Féministes*, 16/17/18: 137-148.

- (1993α), “Rethinking sex and gender”, *Women’s Studies International Forum*, 16: 1-9.
- (1993β), “Le backlash en France”, *Nouvelles Questions Féministes*, 15/2: 1-7.
- (1994), “Changing women in a changing Europe: Is ‘difference’ the future for feminism?”, *Women’s Studies International Forum*, 17/2-3: 187-201.
- (1995), “Egalité, équivalence et équité : La position de l’ État français au regard du droit international”, *Nouvelles Questions Féministes*, 16/1: 5-58.
- (1998), *L’ ennemi principal 1: Économie politique du patriarcat*, Paris: Syllepse.
- (2001), *L’ ennemi principal 2: Penser le genre*, Paris: Syllepse.
- Delphy, Christine, de Lesseps, Emmanuël, Mathieu, Nicole-Claude et al. (1997), “Variations sur des thèmes communs”, *Questions Féministes*, 1: 3-19.
- Delphy, Christine, Chaperon, Sylvie (eds) (2002), *Le cinquantenaire du ‘Deuxième sexe’*, Paris: Syllepse.
- Denoyelle, Bruno (1998), “Des corps en élections. Au rebours des universaux de la citoyenneté. Les premiers votes des femmes (1945-1946)”, *Genèses*, 31:76-98.
- De Pisan, Annie, Tristan, Anne (1977), *Histoires de MLF*, Paris: Calmann-Lévy.
- Deudon, Catherine (2003), *Un mouvement à soi. Images du mouvement des femmes, 1970-2001*, Paris: Syllepse.
- Dhavernas, Odile (1978), *Droits des femmes, pouvoir des hommes*, Paris: Seuil.
- (1988), “L’ inscription des femmes dans le droit: Enjeux et perspectives”, *Le féminisme et ses enjeux*, Paris: Centre fédéral FEN-Edilig.
- Diamond, Irene (1977), *Sex Roles in the State House*, N. Haven: Yale University Press, και London: Croom Helm.
- Diamond, Irene, Hartsock, Nancy (1981), “Beyond interests in politics”, *American Political Science Review*, 75/3:717-721
- Dietz, Mary (1985), “Citizenship with a feminist face. The problem with maternal thinking”, *Political Theory*, 13/1: 19-37.
- (1991), “Hannah Arendt and feminist politics”, στο Shanley, M. L., Pateman, C. (eds), *Feminist Interpretations and Political Theory*, Cambridge: Polity.
- (1998), “Context is all: Feminism and the theories of citizenship”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press, 378-400.
- Dimitroulias, Catherine Sophie (2000), “Rapport national grec”, στο *Femmes et pouvoir en Europe Meridionale en l’ an 2000*, Paris: Association des Femmes de l’Europe Meridionale.
- Di Stefano, Christine (1991), *Configurations of Masculinity: A Feminist Perspective on Modern Political Theory*, Ithaca-London: Cornell University Press.
- Dixon-Mueller, Ruth (1993), *Population Policy and Women’s Rights. Transforming Reproductive Choice*, Westport: Praeger.
- Dobrowolsky, Alexandra (2000), *The Politics of Pragmatism: Women, Representation and Constitutionalism in Canada*, N.York: Oxford University Press.
- Douzou, Laurent (1995), “La Résistance, une affaire d’hommes?”, στο Rouquet, Fr., Voldman D. (eds), “Idéités féminines et violences politiques (1936-1946)”, *Cahiers de l’ IHTP*, 31.
- Dowd, Nancy E., Jacobs, Michelle S. (2003), *Feminist Legal Theory: An Antiessentialist Reader*, N.York: N.York University Press.
- Drewitz, Ingeborg (ed.) (1983), *The German Women’s Movement. The Social Role of Women in the 19th Century and the Emancipation Movement in Germany*, Bonn: Hohwacht.

- Dubisch, J. (1986), *Gender and power in rural Greece*, Princeton: Princeton University Press.
- Dubesset, Mathilde (2004), “De la citoyenneté à la parité”, στο Gubin, E., Jaques, C., Rochefort, F. et al., *Le siècle des féminismes*, Paris: Les Éditions de l’Atelier/Éditions Ouvrières, 269-282.
- DuBois, Ellen Carol (1978), *Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women’s Movement in America, 1848-1869*, Ithaca: Cornell University Press.
- (1979), “The nineteenth-century woman suffrage movement and the analysis of women’s oppression”, στο Eisenstein, Z. (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, N.York-London: Monthly Review Press.
- (1987), “The radicalism of the woman suffrage movement: Notes toward the reconstruction of nineteenth-century feminism”, Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York: N.York University Press, 127-138.
- (1990), “Working women, class relations, and suffrage militance: Harriet Stanton Blatch and the New York woman suffrage movement, 1894-1909”, στο DuBois, E. C., Ruiz, V. (eds), *Unequal Sisters: A Multi-cultural Reader in US Women’s History*, London-N.York: Routledge.
- (1991), “Woman suffrage and the Left: An international socialist-feminist perspective”, *New Left Review*, 186:20-45.
- (1997), *Harriet Stanton Blatch and the Winning of Woman Suffrage*, N. Haven: Yale University Press.
- (1998), *Woman Suffrage and Women’s Rights*, N.York: N.York University Press.
- DuBois, Ellen Carol, Ruiz, Vicki (eds) (1990), *Unequal Sisters: A Multi-cultural Reader in US Women’s History*, London-N.York: Routledge.
- Duchen, Claire (1986), *Feminism in France, from May 68 to Mitterand*, London: Routledge & Kegan Paul.
- (1994), *Women’s Rights and Women’s Lives in France 1944-1968*, London: Routledge.
- Dumont, Micheline, Toupin, Louise (2003), *La pensée féministe au Québec. Anthologie 1900-1985*, Montréal: Éditions du remue-mémage.
- Duncan, Simon (1995), “Theorizing European gender systems”, *Journal of European Social Policy*, 5/4:263-284.
- (1996), “Obstacles to a successful equal opportunities policy in the European Union”, *The European Journal of Women’s Studies*, 3/4:399-422.
- Duncan, Simon, Pfau-Effinger, B. (eds) (2000), *Gender, Economy and Culture in the European Union*, N.York-London: Routledge.
- Du Roy, Albert & Nicole (1994), *Citoyennes! Il y a 50 ans le vote des femmes*, Paris: Flammarion.
- Dworkin, Andrea (1982), *Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics*, London: Women’s Press.
- (1983), *Right-Wing Women: The Politics of Domesticated Females*, London: Women’s Press.
- Echols, Alice (1989), *Daring to Be Bad: Radical Feminism in America, 1967-1975*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Edmondson, Linda (1984), *Feminism in Russia, 1900-1917*, Stanford: Stanford University Press.
- Eisenstein, Hester (1984), *Contemporary Feminist Thought*, London-Sidney: Allen & Unwin.

- (1996), *Inside Agitators: Australian Femocrats and the State*, London-Sydney: Allen & Unwin.
- Eisenstein, Zillah (ed.) (1979), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, N.York-London: Monthly Review Press.
- (1981), *The Radical Future of Liberal Feminism*, N.York-London: Longman.
- (1982), “The sexual politics of the New Right: Understanding the ‘crisis of liberation’ for the 1980’s”, *Signs*, 7/3.
- (1984), *Feminism and Sexual Equality: Crisis in Liberal America*, N.York: Monthly Review Press.
- (1987α), “Elizabeth Cady Stanton: Radical-feminist analysis and liberal-feminist strategy”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York: N.York University Press, 77-102.
- (1987β), “Liberalism, feminism and the Reagan state: The neoconservative assault on (sexual) equality”, στο Miliband, R., Saville, J., Panitch, L. (eds), *Socialist Register, 1987. Conservatism in Britain and America: Rhetoric and Reality*, London: Merlin.
- (1991), “Privatizing the state: Reproductive rights, affirmative action and the problem of democracy”, *Frontiers. A Journal of Women’s Studies*, XII/1: 98-125.
- (1993), “Eastern European male democracies: A problem of unequal equality”, στο Funk, N., Mueller, M. (eds), *Gender Politics and Post-Communism*, N.York: Routledge.
- (1994), *The Color of Gender: Re-Imaging Democracy*, Berkeley: University of California Press.
- (1997), “Women’s publics and the search for new democracies”, *Feminist Review*, 57: 140-167.
- (2004), *Feminisms Against Empire*, London: Zed.
- Elam, Diane (1994), *Feminism and Deconstruction*, London: Routledge.
- Elam, Diane, Weigman, Robyn (eds) (1995), *Feminism Beside Itself*, London: Routledge.
- Ellina, Chrystalla A. (2003), *Promoting Women’s Rights: The Politics of Gender in the European Union*, N.York-London: Routledge.
- Elshtain, Jean Bethke, (1981), *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Princeton: Princeton University Press, και Oxford: M. Robertson.
- (1982α), “Antigone’s daughters”, *Democracy*, 2/2:46-59.
- (1982β), “On beautiful souls, just warriors, and feminist consciousness”, *Women’s Studies International Forum*, 5/3-4:341-348.
- (ed.) (1982γ), *The Family in Political Thought*, Brighton: Harvester.
- (1985), “Reflections on war and political discourse”, *Political Theory*, 13/1: 39-57.
- (1987), *Women and War*, N.York: Basic.
- (ed.) (1990), *Power Trips and Other Journeys: Essays in Feminism as Civic Discourse*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Engel, Barbara (1977), “Women as revolutionaries: The case of the Russian populists”, στο Bridenthal, R., Koonz, C. (eds), *Becoming Visible. Women in European History*, Boston-London: Houghton Mifflin, 346-369.
- Englander, Susan (1992), *Class Conflict and Class Coalition in the California Woman Suffrage Movement, 1907-1912*, San Francisco: Mellen Research University Press.
- Enloe, Cynthia (1988), *Does Khaki Become You?: The Militarization of Women’s Lives*, Boston: South End Press, και London: Pandora.

- (1989), *Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, Berkeley: University of California Press, και (1990) London: Pandora.
- (1993), *The Morning After: Sexual Politics at the End of the Cold War*, Berkeley-London: University of California Press.
- (2000), *The Curious Feminist: Searching for Women in a New Age of Empire*, Berkeley: University of California Press.
- Epstein, Cynthia F., Coser, Rose L. (eds) (1981), *Access to Power: Cross National Studies of Women and Elites*, London: Allen & Unwin.
- Equal Opportunities Commission (2002), *Women and Men in Britain: Public and Political Life*, Manchester: Equal Opportunities Commission.
- European Women's Lobby (1996), *Position on the Communication from the Commission: Incorporating Equal Opportunities for Women and Men into All Community Policies and Activities*, Brussels: European Women's Lobby.
- Eustance, Claire, John, Angela V. (1997), *The Men's Share?: Masculinities, Male Support and Women's Suffrage in Great Britain 1890-1920*, London: Routledge.
- Evans, Geoffrey (1993), "Is gender on the new agenda?: A comparative analysis of the politicization of inequality between men and women", *The European Journal of Political Research*, 24/2: 135-158.
- Evans, Judith, Hills, Jill, Hunt, Karen et al. (1986), *Feminism and Political Theory*, London: Sage.
- Evans, Judith (1986α), "Feminism and political theory", στο Evans, J., Hills, J., Hunt, K. et al., *Feminism and Political Theory*, London: Sage, 1-16.
- (1986β), "Feminist theory and political analysis", στο Evans, J., Hills, J., Hunt, K. et al., *Feminism and Political Theory*, London: Sage, 103-119.
- (1996), *Feminist Theory Today: An Introduction to Second-Wave Feminism*, London-Thousand Oaks: Sage.
- (1996α), "Introduction", στο *Feminist Theory Today: An Introduction to Second-Wave Feminism*, London-Thousand Oaks: Sage, 1-12.
- Evans, Mary (ed.) (1994), *The Woman Question*, London: Sage.
- (1996), *Simone de Beauvoir*, London: Sage.
- (1997), *Introducing Contemporary Feminist Thought*, Cambridge: Polity.
- Evans, Richard J. (1976), *The Feminist Movement in Germany 1894-1933*, London: Croom Helm.
- (1977, 1979), *The Feminists. Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australasia 1840-1920*, London: Croom Helm.
- (1980), "German Social Democracy and women's suffrage 1891-1918", *Journal of Contemporary History*, 15/3: 533-557.
- (1987), *Comrades and Sisters. Feminism, Socialism and Pacifism in Europe 1870-1945*, Brighton, Sussex: Wheatsheaf, και N.York: St. Martin's Press.
- Evans, Sarah (1980), *Personal Politics. The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left*, N.York: Vintage.
- Fabre, Clarisse (ed.) (2001), *Les femmes et la politique: Du droit de vote à la parité*, Paris: Le Monde/ Edition J'ai Lu (Librio).
- Faerber-Husemann, Renate (1983), "The political equality of women in the Weimar Republic and discrimination against them under the nazi regime", στο Drewitz, I. (ed.), *The German Women's Movement. The Social Role of Women in the 19th Century and the Emancipation Movement in Germany*, Bonn: Hohwacht, 85-94.

- Faludi, Susan (1991), *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, N.York: Crown.
- Farnham, Christine (ed.) (1987), *The Impact of Feminist Research on the Academy*, Indianapolis: Indiana University Press.
- Fassin, Éric, Guionnet, Christine (eds) (2002), «La parité en pratiques», *Politix*, 15/60.
- Fauré, Christine (1985), *La démocratie sans les femmes. Essai sur le libéralisme en France*, Paris: PUF.
- (ed.) (1997), *Encyclopédie politique et historique des femmes: Europe, Amérique du Nord*, Paris: PUF.
- Fayet-Scribe, Sylvie (1990), *Associations féminines et catholicisme*, Paris: Éditions Ouvrières.
- “Feminism and globalisation” (ειδικό τεύχος) (1999), *Women’s Studies International Forum*, 22/4.
- “Femmes en politique” (1997), *Pouvoirs*, 82, Paris: Seuil.
- Les femmes européennes et la citoyenneté: Dans la conduite des choses de l’État et dans la direction des Entreprises (Actes du colloque du 19 mars 1996)* (1996), Paris: Assemblée Nationale-Édition Arborus.
- Fenstermaker, Sarah, West, Candace (eds) (2002), *Doing Gender, Doing Difference: Inequality, Power, and Institutional Change*, N.York: Routledge.
- Feree-Marx, Myra, Martin, Patricia Yancey (eds) (1995), *Feminist Organizations: Harvest of the New Women’s Movement*, Philadelphia: Temple University Press.
- Feree-Marx, Myra, Lorber, Judith, Hess, Beth B. (1999), *Revisioning Gender*, Thousand Oaks: Sage.
- Firestone, Shulamith (1970), *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, N.York: Bantam.
- Flammang, Janet (1997), *Women’s Political Voice: How Women are Transforming the Practice and Study of Politics*, Philadelphia: Temple University Press.
- Flanz, Gisbert H. (ed.) (1983), *Women’s Rights and Political Participation in Europe*, N.York: Transnational Publishers.
- Flax, Jane (1981), “Do feminists need marxism?”, στο Bunch, C., Dolkart, J. et al. (eds), *Building Feminist Theory: Essays from Quest*, London: Longman.
- (1987), “Postmodernism and gender relations in feminist theory”, *Signs*, 12/4:621-643.
- (1990), *Thinking Fragments. Psychoanalysis, Feminism and Postmodernism in the Contemporary West*, Berkeley: University of California Press.
- (1992α), “Beyond equality: gender, justice and difference”, στο Bock, G., James, S. (eds), *Beyond equality and difference*, London: Routledge, 193-210.
- (1992β), “The end of innocence”, στο Butler, J., Scott, J. W. (eds), *Feminists Theorize the Political*, London-N.York: Routledge, 445-463.
- (1993), *Disputed Subjects*, London: Routledge.
- Fletcher, Ian Christopher, Mayhall, Laura E. N., Levine, Philippa (eds) (2000), *Women’s Suffrage in the British Empire: Citizenship, Nation, and Race*, London: Routledge.
- Flexner, Eleanor (1959), *Century of Struggle. The Woman’s Rights Movement in the United States*, Cambridge-London: Harvard University Press, και αναθ. έκδοση (1982), Cambridge-London: Harvard University Press.
- Folbre, Nancy (1984), “The pauperization of motherhood: Patriarchy and public policy in the United States”, *Review of Radical Political Economy*, 16/4.
- Footitt, Hilary (2002), *Women, Europe and the New Languages of Politics*, London: Continuum.

- Fournaraki, Eleni, Psarra, Angelika (2006), "Parren, Callirhoe", στο de Haan, F., Daskalova, K., Loutfi, A. (eds), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Budapest-N.York: Central European University Press.
- Fourtouni, Eleni (1986), *Greek Women in Resistance. Journals-Oral Histories*, N. Haven: Thelphini.
- (1991), *Feminism Without Illusions: A Critique of Individualism*, Chapel Hill-London: University of North Carolina Press.
- Fox, Richard Logan (1996), *Gender Dynamics in Congressional Elections*, Thousand Oaks: Sage.
- Fraisse, Geneviève (1992), *La raison des femmes*, Paris: Plon.
- (1998), *Les femmes et leur histoire*, Paris: Gallimard.
- (2000), *Les deux gouvernements: la famille et la cité*, Paris: Gallimard.
- (2001), *La controverse des sexes*, Paris: PUF.
- Fraisse, Geneviève, Perrot, Michelle (eds) (1991), *Histoire des femmes en Occident. Le XIXe siècle*, Paris: Plon, και (2002) Paris: Perrin.
- , ----- (eds) (1993, 1998), *A History of Women in the West: Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge-London: Harvard University Press.
- Frances, Hilary (2000), "Dare to be free: The Women's Freedom League and its legacy", στο Purvis, J., Holton, S. S. (eds), *Votes for Women*, London-N.York: Routledge, 181-202.
- Fraser, Nancy (1987), "Women, welfare and the politics of need interpretation", *Hypatia*, 2/1: 103-121.
- (1989), "Talking about needs: Interpretative contests as political conflicts in welfare-state societies", *Ethics*, 99: 291-313.
- (1992), "Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy", στο Calhoun, C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge: The MIT Press.
- (1995), "False antithesis", στο Benhabib, S., Butler, J., Cornell, D., Fraser N., *Feminist Contentions*, London: Routledge, 68-79.
- (1996), "Equality, difference and radical democracy: The United States feminist debates revisited", στο Trend, D. (ed.), *Radical Democracy: Identity, Citizenship and the State*, London: Routledge, 197-208.
- (1997), *Justice Interruptus. Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition*, N.York-London: Routledge.
- Fraser, Nancy, Nicholson, Linda (eds) (1989), *Feminism and Postmodernism*, London: Routledge.
- Freedman, Estelle B. (2002), *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women*, N.York: Balentine.
- Freedman, Jane (2002), "Women in the European Parliament", *Parliamentary Affairs*, 55/1: 179-188.
- Freeman, Jo (1975), *The Politics of Women's Liberation*, N.York-London: Longman.
- (2000), *A Room at a Time: How Women Entered Party Politics*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- "French feminist theory", *Signs*, 7/1 (ειδικό τεύχος).
- Friedan, Betty (1963), *The Feminine Mystique*, N.York: Dell Publishing.
- (1976), *It Changed my Life: Writings on the Women's Movement*, N.York: Random House.
- (1981), *The Second Stage*, N.York: Summit.

- Friedman, Marilyn (2003), *Autonomy, Gender, Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Fröhlich, Ute B. (1983), “The old and the new women’s movements in the Federal Republic of Germany”, στο Drewitz, I. (ed.), *The German Women’s Movement. The Social Role of Women in the 19th Century and the Emancipation Movement in Germany*, Bonn: Hohwacht, 105-120.
- Frug, Mary Jo (1992), “Commentary: A postmodern feminist legal manifesto (an unfinished draft)”, *Harvard Law Review*, 105/N/5.
- Funk, Nanette, Mueller, Magda (eds) (1993), *Gender Politics and Post-Communism*, N.York: Routledge.
- Fuss, Diana (1989), *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*, London: Routledge.
- Gaard, Creta (ed.) (1993), *Ecofeminism: Women, Animals, and Nature*, Philadelphia: Temple University Press.
- Gadant, Monique (ed.) (1986), *Women of the Mediterranean*, London: Zed.
- Gagnier, Regenia (1990), “Feminist postmodernism: The end of feminism or the ends of theory?”, στο Rhode, D. L. (ed.), *Theoretical Perspectives on Sexual Difference*, N.Haven: Yale University Press.
- Gal, Susan, Kligman, Gail (eds) (2000), *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton: Princeton University Press.
- Galster, Ingrid (2001), “Fifty years after Simone de Beauvoir’s *The Second Sex*, what is the situation of French feminism? A conversation with the French historian Michelle Perrot”, *The European Journal of Women’s Studies*, 8/2: 243-252.
- Gamble, Sarah (ed.) (1999), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, London-N.York: Routledge.
- Garcia, Marco Aurelio (2000), “The gender of militancy: Notes on the possibilities of a different history of political action”, στο Davidoff, L., McClelland, K., Varikas, E. (eds), *Gender and History: Retrospect and Prospect*, London: Blackwell.
- Garcia-Ramon, Maria, Monk, Janice (eds) (1996). *Women in the European Union: The Politics of Work and Family Life*, London: Routledge.
- Gardiner, Frances (ed.), *Sex Equality Policy in Western Europe*, N.York-London: Routledge.
- Garner, Les (1984), *Stepping Stones to Women’s Liberty. Feminist Ideas in the Women’s Suffrage Movement, 1900-1918*, London: Heinemann, και Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press.
- Gaspard, Françoise (1994α), “La parité: de la différence à l’égalité”, *Nouvelles Questions Féministes*, 15/4: 29-44.
- (1994β), “Un parlement paritaire se réunit pour la première fois”, *Parité-Infos*, 5 (février).
- (1995α), “Des partis et des femmes”, στο Riot-Sarcey, M. (ed.), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé, 221-241.
- (1995β), “Parité: Quelles stratégies politiques?”, *Projets féministes*, 4-5: 221-237.
- (ed.) (1997), *Les femmes dans la prise de décision en France et en Europe*, Paris: L’Harmattan.
- (1998), “La parité: Principe ou stratégie?”, *Le Monde diplomatique*, 26-27.
- (1999), “De la parité comme révélateur de l’inégalité», *Cultures en mouvement*, 14.
- (2002α), “Femmes politiques? Un regard européen”, *Comprendre*, 3: 21-32.

- (2002β), “Des élections municipales sous le signe de la parité», *French Politics, Culture and Society*, 20/1.
- Gaspard, Françoise, Servan-Schreiber, Claude, Le Gall, Anne (1992), *Au pouvoir citoyennes! Liberté, Egalité, Parité*, Paris: Seuil.
- Gaultier-Kurhan, Caroline (ed.) (2003), *Femmes, patrimoine et démocratie dans l’espace francophone*, Paris: Maisonneuve et Larose.
- Gelb, Joyce (1989), *Feminism and Politics: A Comparative Perspective*, Berkeley: University of California Press.
- Gelb, Joyce, Polley, Marian Lief (1996), *Women and Public Policies*, Princeton: Princeton University Press.
- “Gender, nationalisms and national identities” (αφιέρωμα) (1993), *Gender and History*, 5/2.
- Génisson, Catherine, France-Premier ministre (2003), *Parité entre les femmes et les hommes. Une avancée décisive pour la démocratie: rapport au Premier Ministre*, Paris: Documentation française.
- Genovese, Michael A. (ed.) (1993), *Women as National Leaders*, Newbury Park-London-N. Delhi: Sage.
- Gerhard, Ute (1997), “Feminism and the law: Towards a feminist and contextualized concept”, *Gender and Citizenship: ‘Equality revisited’*, 3.
- (2004), “Concepts et controverses”, στο Gubin, É., Jaques, C., Rochefort, F. et al., *Le siècle des féminismes*, Paris: Les Éditions de l’Atelier/Éditions Ouvrières, 47-63.
- Gertzog, Irwin N. (1984), *Congressional Women: Their Recruitment, Treatment and Behavior*, N.York: Praeger.
- Giannaklis, Ioannis (2001) (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία), “Female participation in the National Assembly: Approaches to the female under-representation in Greece”, M.A in Comparative Politics, Department of Politics, University of York.
- Giddings, Paula (1984), *When and Where I Enter: The Impact of Black Women on Race and Sex in America*, N.York: W. Morrow and Co.
- Gidlow, Liette (2004), *The Big Vote: Gender, Citizenship, and the Politics of Exclusion, 1890s-1920s*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Giles, Wenona, Hyndman, Jennifer (eds) (2004), *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Gilligan, Carol (1982), *In a Different Voice: Psychological Theory and Women’s Development*, Cambridge: Harvard University Press.
- Gingras, Anne-Marie, Maillé, Chantal, Tardy, Evelyne (1989), *Sexe et militantisme*, Montréal: Éditions du CIDIHCA.
- Giraud, Isabelle, Jensen, Jane (2001), “Constitutionalizing equal access: High hopes, dashed hopes?”, στο Klausen, J., Maier, C. (eds), *Has Liberalism failed Women?*, N.York: Palgrave.
- Giry, A. (1980), “Les femmes et la politique en Grèce”, στο Souriau, Ch. et al. (eds), *Femmes et politique autour de la Méditerranée*, Paris: L’Harmattan.
- Githens, Marianne, Norris, Pippa, Lovenduski, Joni (eds) (1994), *Different Roles, Different Voices. Women and Politics in the United States and Europe*, N.York: Harper Collins.
- Glenn, Evelyn Nakano (2002), *Unequal Freedom. How Race and Gender Shaped American Citizenship and Labor*, Cambridge: Harvard University Press.
- Gluck, Berger, Patai, Daphne (eds) (1991), *Women’s Words: The Feminist Practice of Oral History*, N.York-London: Routledge.

- Goldman, Wendy Z. (1993), *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life 1917-1936*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goloso, Grigori V. (2001), "Political parties, electoral systems and women's representation in the regional legislative Assemblies of Russia 1995-1998", *Party Politics*, 7/1: 45-68.
- González, Victoria, Kampwirth, Karen (eds) (2001), *Radical Women in Latin America. Left and Right*, University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Goodnow, Jaqueline, Pateman, Carole (eds) (1985), *Women, Social Science and Public Policy*, Sydney: Allen & Unwin.
- Goot, Murray, Reid, Elisabeth (1975), *Women and Voting Studies: Mindless Matrons of Sexist Scientism?*, London: Sage.
- Gordon, Ann D., Collier-Thomas, B. et al. (eds) (1997), *African American Women and the Vote, 1837-1965*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Gordon, Linda (1990α), *Woman's Body, Woman's Right. Birth Control in America*, Harmondsworth: Penguin.
- (ed.) (1990β), *Women, the State and Welfare*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Gotell, Lise, Brodie, Janine (1991), "Women and parties: More than an issue of numbers", στο Thorburn, H., *Party Politics in Canada*, Toronto: Prentice Hall, 53-67.
- Gotovitch, José, Morelli, Anne (eds) (2000), *Militantisme et militants*, Bruxelles: EVO.
- , ----- (eds) (2003), *Les solidarités internationales. Histoire et perspectives*, Bruxelles: Labor.
- Gould, Carole (1988), *Rethinking Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, Sara Hunter (1996), *Woman Suffrage and the New Democracy*, N. Haven: Yale University Press.
- Grand, Alexander de (1976), "Women under Italian fascism", *Historical Journal*, 19/4: 947-968.
- Grant, Judith (1993), *Fundamental Feminism: Contesting the Core Concepts of Feminist Theory*, N.York-London: Routledge.
- Grazia, Victoria de (1992), *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945*, Berkeley: University of California Press.
- Green, Elna C. (1997), *Southern Strategies: Southern Women and the Woman Suffrage Question*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Green, Karen (1995), *The Woman of Reason: Feminism, Humanism and Political Thought*, Cambridge: Polity.
- Greenberg, Anna (1998), *Deconstructing the Gender Gap*, Cambridge: Harvard University Press.
- (2004), "Mind the gender gap: Why Democrats are losing women at an alarming rate?", *The American Prospect*, 15/12.
- Grewal, Inderpal (1999), "'Women's rights as human rights': Feminist practices, global feminism, and human rights regimes in transnationality", *Citizenship Studies*, 3/3: 337-354.
- Griffin, Gabriele, Braidotti, Rosi (eds) (2002), *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*, London: Zed.
- Griffiths, Morwenna, Whitford, Margaret (eds) (1988), *Feminist Perspectives in Philosophy*, London: Macmillan.
- Grimshaw, Patricia (1972), *Women's Suffrage in New Zealand*, Auckland: Auckland University Press.

- Grimshaw, Patricia, Holmes, Katie, Lake, Marilyn (eds) (2000), *Women's Rights and Human Rights: International Historical Perspectives*, N.York: Palgrave.
- Grofman, Bernard, Lijphart, Arend (eds) (1986), *Electoral Laws and Their Political Consequences*, N.York: Agathon Press.
- Gruber, Helmut, Graves, Pamela (eds) (1998), *Women and Socialism, Socialism and Women. Europe between the Two World Wars*, N.York-Oxford: Berghahn.
- Gruber, Martin (1968), *Women in American Politics: An Assessment and Source-Book*, Oshkosh: Academia Press.
- Gubin, Éliane (1997), "Les femmes et la citoyenneté politique en Belgique. L'histoire d'un malentendu", *Sextant: "Citoyenneté"*, 7:163-187.
- Gubin, Éliane, Van Molle, Leen (1998), *Femmes et politique en Belgique*, Bruxelles: Éditions Racine.
- Gubin, Éliane, Jacques, Catherine, Marissal, Claudine (1998), "Une citoyenneté différée? Le suffrage féminin en Belgique, 1830-1940", στο Cohen, Y., Thébaud, Fr. (eds), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Lyon: PPSH-Centre J. Cartier, 85-114.
- Gubin, Éliane, Jacques, Catherine, Rochefort, Florence et al. (2004), *Le siècle des féminismes*, Paris: Les Éditions de l'Atelier/Éditions Ouvrières.
- Gueraiche, William (1999), *Les Femmes et la République. Essai sur la répartition du pouvoir de 1943 à 1979*, Paris: Les Éditions de l'Atelier.
- Gullickson, Gay L. (1989), "Review essay: Feminists and suffragists. The british and french experiences", *Feminist Studies*, 15/3:591-602.
- Gunew, Sneza (ed.) (1990), *Feminist Knowledge: Critique and Construct*, London: Routledge.
- Haan, Franscisca de, Daskalova, Krassimira, Loutfi, Anna (eds) (2006), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Budapest-N.York: Central European University Press.
- Haase-Dubose, Daniele, John, Mary E., Marini, Marcelle et al. (eds) (2002), *French Feminism. An Indian Anthology*, London-Thousand Oaks: Sage. [Στα γαλλικά (2003), *Enjeux contemporains du féminisme indien*, Paris: Maison des Sciences de l'Homme.]
- Haavio-Mannila, Elina et al. (eds) (1985), *Unfinished Democracy: Women in Nordic Politics*, N.York-Oxford: Pergamon.
- Hagemann, Karen (1993), "Men's demonstrations and women's protest: Gender in collective action in the urban working-class milieu during the Weiman Republic", *Gender and History*, 5/1:101-119.
- Halimi, Gisèle (1997), *La Nouvelle Cause des femmes*, Paris: Seuil.
- Halkias, Alexandra (1997), "Money, god and race: The politics of reproduction and the nation in modern Greece", *The European Journal of Women's Studies*, 10/2:211-232.
- (2004), *The Empty Cradle of Democracy: Sex, Abortion, and Nationalism in Modern Greece*, Durham-London: Duke University Press.
- Hall, Catherine, McClelland, Keith, Rendall, Jane (2000), *Defining the Victorian Nation. Class, Race, Gender, and the Reform Act of 1867*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hammer, Rhonda (2002), *Antifeminism and Family Terrorism*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Honeycutt, Karen (1979), "Socialism and feminism in Imperial Germany", *Signs*, 5/1:30-41

- Hantrais, Linda (ed.) (1999), *Gendered Policies in Europe: Reconciling Employment and Family Life*, London: Macmillan.
- Haraway, Donna (1985), "A manifesto for Cyborgs: Science, technology and socialist feminism in the 1980's", *Socialist Review*, 80.
- (1988), "Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective", *Feminist Studies*, 14/3:575-599.
- (1990), "Manifesto for Cyborgs", στο Fraser, N., Nicholson, L. (eds), *Feminism and Postmodernism*, London: Routledge.
- (1991), *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, London: Free Association Books.
- (1997),
Modest_Witness@Second_Millennium.FemaleMan©_Meets_OncoMouse™: Feminism and Technoscience, N.York-London: Routledge.
- (2003), *The Haraway Reader*, N.York: Routledge.
- Harding, Sandra (1986), *The Science Question in Feminism*, Ithaca: Cornell University Press.
- (ed.) (1987), *Feminism and Methodology*, Bloomington: Indiana University Press.
- (1991), *Whose Science? Whose Knowledge?: Thinking from Women's Lives*, Milton Keynes-London: Open University Press.
- (1993), *The 'Racial' Economy of Science: Toward a Democratic Future*, Bloomington: Indiana University Press.
- (1998), *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies*, Bloomington: Indiana University Press.
- (ed.) (2004), *The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies*, N.York: Routledge.
- (2006), *Science and Social Inequality: Feminists and Postcolonial Issues*, Urbana: University of Illinois Press.
- Harrison, Brian (1978), *Separate Spheres: The Opposition to Women's Suffrage in Britain*, London: Croom Helm.
- (1982), "Violence and the suffragettes, 1904-1914", στο *Peaceable Kingdom, Stability and Change in Modern Britain*, Oxford: Oxford University Press.
- Harrison, Brigid (2003), *Women in American Politics. An Introduction*, Belmont: Wadsworth.
- Harrison, Cynthia (1988), *On Account of Sex: The Politics of Women's Issues, 1945-1968*, Berkeley: University of California Press.
- Hart, Janet (1990α), "Women in the Greek Resistance: National crisis and political transformation", *International Labor and Working-Class History*, 38:46-62.
- (1990β), "Women in Greek society", στο Martin, E., Sarafis, M. (eds), *Background to Contemporary Greece*, London: Merlin, 95-121.
- (1996), *New Voices in the Nation: Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Ithaca-London: Cornell University Press.
- Hartmann, Heidi (1976), "Capitalism, patriarchy and job segregation by sex", *Signs*, 1:137-170.
- (1979), "The unhappy marriage of marxism and feminism. Towards a more progressive union", *Capital and Class*, 8:1-33.
- (1981), "The family as the locus of gender, class and political struggle. The example of housework", *Signs*, 6/3.
- (1988), "Unnecessary losses: Costs to Americans of the lack of family and medical leave", Institute for Women's Policy Research.

- Hartmann, Susan M. (1989), *From Margin to Mainstream: American Women and Politics since 1960*, Philadelphia: Temple University Press.
- Hartsock, Nancy (1998), *The Feminist Standpoint Revisited and Other Essays*, Boulder-Oxford: Westview.
- Harvey, Anna L. (1998), *Votes without Leverage: Women in American Electoral Politics, 1920-1970*, N.York: Cambridge University Press.
- Haug, Frigga (1995), "The quota demand and feminist politics", *New Left Review*, 209: 136-145.
- (1999), "On the necessity of conceiving the utopian in a feminist fashion", στο Panitch, L., Leys, C. (eds), *Necessary and Unnecessary Utopias*, N. Woodbridge: Merlin Press, 53-66.
- Hause, Steven C. (2004), "Suffrage et représentation politique des femmes (1920-1944)", στο Gubin, E., Jaques, C., Rochefort, F. et al., *Le siècle des féminismes*, Paris: Les Éditions de l'Atelier/Éditions Ouvrières, 179-193.
- Hause, Steven C., Kenney, Anne R. (1981), "The development of the Catholic women's suffrage movement in France, 1896-1922", *Catholic Historical Review*, 67/1: 11-30.
- ,----- (1984), *Women's Suffrage and Social Politics in the French Third Republic*, Princeton: Princeton University Press.
- Hausman, Melissa, Sauer, Birgit (eds) (2004), *Gendering the State in the Age of Globalization. Women's Movements and State Feminisms in Post-Industrial Democracies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Heinen, Jacqueline (1992), "Polish democracy is a masculine democracy", *Women's Studies International Forum*, 15/1: 129-138.
- Heinen, Jacqueline, Del Re, Alisa (eds) (1996), *Quelle citoyenneté pour les femmes? La crise des États-providence et de la représentation politique en Europe*, Paris: L' Harmattan.
- Hekman, Susan J. (1999), *The Future of Differences. Truth and Method in Feminist Theory*, Cambridge-Oxford-Malden: Polity.
- Held, Virginia (1993), *Feminist Morality: Transforming Culture, Society and Politics*, Chicago-London: University of Chicago Press.
- (ed.) (1995), *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*, Boulder: Westview.
- (1999), "Liberalism and the ethics of care", στο Card, C. (ed.), *On Feminist Ethics and Politics*, Lawrence: University Press of Kansas, 288-309.
- Hellsten, Sirkku K., Holli, Anne Maria, Daskalova, Krassimira (2005), *Women's Citizenship and Political Rights*, London: Palgrave Macmillan.
- Hening, Ruth, Hening, Simon (2001), *Women and Political Power: Europe since 1945*, London-N.York: Routledge.
- Hennessy, Rosemary, Ingraham, Chrys (eds) (1997), *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women's Lives*, N.York: Routledge.
- Hernes, Helga Maria (1987), *Welfare State and Woman Power: Essays in State Feminism*, Oslo: Norwegian University Press.
- (1988), "The welfare state citizenship of Scandinavian women", στο Jones, K. B., Jónasdóttir, A. G., *The Political Interests of Gender: Developing Theory and Research with a Feminist Face*, London: Sage, 187-213.
- Hesse-Biber, Sharlene, Gilmartin, Christina, Lydenberg, Robin (eds) (1999), *Feminist Approaches to Theory and Methodology*, N.York-Oxford: Oxford University Press.
- High-Pippert, Angela, Comer, John (1998), "Female empowerment: The influence of women representing women", *Women and Politics*, 19/4: 53-66.

- Higonnet, Margaret, Jenson, Jane, Michel, Sonya, Collins, Margaret (eds) (1987), *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, N. Haven-London: Yale University Press.
- Hill, Bridget (1993), "Women's history: A study in change, continuity or standing still?", *Women's History Review*, 2/1:5-22.
- Hirata, Helena, Kergoat, Danièle, Riot-Sarcey, Michèle, Varikas, Eleni (1994), "Parité ou mixité?", *Politis-La Revue*, 6:117-118 [αναδημοσιεύεται στο Amar, M. (ed.) (1999), *Le piège de la parité: Arguments pour un débat*, Paris: Hachette, 11-14].
- Hirata, Helena, Laborie, Françoise, Le Doaré, Hélène et al. (eds) (2000), *Dictionnaire critique du féminisme*, Paris: PUF.
- Hirschman, Nancy, Di Stefano, Christine (eds) (1996), *Revisioning the Political: Feminist Reconstructions of Traditional Concepts in Political Theory*, Boulder: Westview.
- Hirsh, Marianne, Fox Keller, Evelyn (eds) (1990), *Conflicts in Feminism*, N.York-London: Routledge.
- Hobson, Barbara (ed.) (2000), *Gender and Citizenship in Transition*, N.York: Routledge.
- Hobson, Barbara, Lewis, Jane, Siim, Birte (eds) (2002), *Contested Concepts in Gender and Social Politics*, Cheltenham: Routledge.
- Hofer, Dalia, Weitzman, Leonore J. (eds) (1998), *Women in the Holocaust*, N. Haven: Yale University Press.
- Hoff, Joan (1991), *Law, Gender, and Injustice: A Legal History of U.S. Women*, N.York: N.York University Press.
- (1994), "Gender as a postmodern category of paralysis", *Women's History Review*, 3:149-168.
- Hollis, Patricia (1987), *Ladies Elect: Women in English Local Government, 1865-1914*, Oxford: Clarendon.
- Holmstrom, Nancy (ed.) (2002), *The Socialist Feminist Project*, N.York: Monthly Review Press.
- Holton, Sandra Stanley (1996), *Suffrage Days. Stories from the Women's Suffrage Movement*, London-N.York: Routledge.
- (2000), "The making of suffrage history", στο Purvis, J., Holton, S. S. (eds) (2000), *Votes for Women*, London-N.York: Routledge, 13-33.
- Honig, Bonnie (1992), "Towards an agonistic feminism: Hannah Arendt and the politics of identity", στο Butler, J., Scott, J. W. (eds), *Feminists Theorize the Political*, London: Routledge, 215-236.
- Hook-Demarle, Marie-Claire (ed.) (1995), *Femmes, Nations, Europe*, Paris: CERIC, Publications de l'Université 7-Denis Diderot.
- hooks, bell (1981), *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*, Boston: South End Press, και (1982) London: Pluto.
- (1984), *Feminist Theory. From Margin to Center*, Boston: South End Press.
- (1987), "Feminism: A movement to end sexist oppression", στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York: N.York University Press, 62-76.
- (1989), *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*, Boston: South End Press.
- (1990), *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics*, Boston: South End Press.
- (1992), *Black Looks: Race and Representation*, Boston: South End Press.
- (2000), *Feminism Is for Everybody: Passionate Politics*, Cambridge: South End Press.

- Horowitz, Daniel (1998), *Betty Friedan and the Making of 'The Feminine Mystique': The American Left, the Cold War, and Modern Feminism (Culture, Politics, and the Cold War)*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hoskyns, Catherine (1996), *Integrating Gender. Women, Law and Politics in the European Union*, London: Verso.
- Howard, Judith A., Allen, Carolyn (eds) (2000), *Feminisms at a Millennium*, Chicago: University of Chicago Press.
- Howard, Keith (1995), *True Stories of the Korean Comfort Women*, London: Cassel.
- Htum, Mala (2003), *Democracy, Dictatorship and Gender Rights in Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Huard, Raymond (1991), *Le suffrage universel en France 1848-1946*, Paris: Aubier.
- Hubert, Agnès (1998), *L'Europe et les femmes. Identités en mouvement*, Rennes: Apogée.
- (2001), "From equal pay to parity democracy: The rocky ride of women's policy in the European Union", Klausen, J., Maier, Ch. (eds), *Has Liberalism Failed Women? Assuring Equal Representation in Europe and the United States*, N.York: Palgrave, 143-164.
- Hubert, Agnès, Stratigaki, Maria (2000), "Visions européennes: genres et démocratie", *Pour: Femmes, hommes construire l'égalité*, 168:207-214.
- Hufton, Olwen H. (1992), *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution*, Toronto: University of Toronto Press.
- Humm, Maggie (1992), *Feminisms: A Reader*, Hertfordshire: Wheatsheaf.
- (1995), *The Dictionary of Feminist Theory*, Prentice Hall: H. Hempstead.
- Hunt, Karen (1986), "Crossing the river of fire: The socialist construction of women's politicization", στο Evans, J., Hills, J., Hunt, K. et al., *Feminism and Political Theory*, London: Sage, 47-65.
- Hurtado, Aida (1996), *The Color of Privilege: Three Blasphemies on Race and Feminism*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hurwitz, Edith F. (1977), "The international sisterhood", στο Bridenthal, R., Koonz, Cl. (eds), *Becoming Visible. Women in European History*, Boston-London: Houghton Mifflin, 325-345.
- Hussain, Neelam, Mumtaz, Samiya, Saigol, Rubina (eds) (1997), *Engendering the Nation-State*, Lahore: Simorgh Women's Resource and Publication Centre.
- Inglehart, Ronald, Norris, Pippa (2000), "The developmental theory of the gender gap: Women's and men's voting behavior in global perspective", *International Political Science Review*, 21/4: 441-462.
- Institut National de la Statistique et des Études Économiques-France (2004), *Femmes et hommes: Regards sur la parité*, Paris: INSEE.
- Inter-Parliamentary Union (1997α), *Towards Partnership between Men and Women in Politics*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- (1997β), *Democracy Still in the Making: Men and Women in Politics: A World Comparative Study*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- (1998), *Women in Politics – World Bibliography*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- (1999α), *Women in Politics – World Bibliography*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- (1999β), *Participation of Women in Public Life*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- (2000α), *Women's Insight*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.

----- (2000β), *Participation of Women in Political Life*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.

Irigaray, Luce (1987), “Égales à qui?”, *Critique*, 480:420-437.

----- (1994), “Citoyenne et élue: Un pouvoir différent?”, στο Halimi, G. (ed.), *Femmes, moitié du pouvoir: Plaidoyer pour une démocratie paritaire*, Paris: Gallimard, 100-108.

----- (2000), *Democracy Begins between Two*, London: The Athlone Press.

Isenberg, Nancy (1998), *Sex and Citizenship in Antebellum America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Isin, Engin F., Wood, Patricia K. (1999), *Citizenship and Identity*, Thousand Oaks-London: Sage.

Isin, Engin F., Turner, B. S. (2003), *Handbook of Citizenship Studies*, Thousand Oaks-London: Sage.

Iveković, Rada (1995), “Le pouvoir nationaliste et les femmes”, στο Riot-Sarcey, M. (ed.), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé, 203-209.

----- (1997), *Le sexe de la philosophie: Essai sur Jean-François Lyotard et le féminin*, Paris: L’Harmattan.

Jablonsky, Thomas J. (1994), *The Home, Heaven, and Mother Party: Female Anti-Suffragists in the United States, 1868-1920*, Brooklyn: Carlson.

Jacques, Catherine (2004), “Construire un réseau international: L’exemple du Conseil International des Femmes (CIF)”, στο Gubin, E., Jaques, C., Rochefort, F. et al., *Le siècle des féminismes*, Paris: Les Éditions de l’Atelier/Éditions Ouvrières, 127-141.

Jacquette, Jane (ed.) (1974), *Women in Politics*, N.York: Wiley.

----- (1991), *The Women’s Movement in Latin America: Participation and Democracy*, Boulder: Westview.

----- (2001), “Women and democracy: Regional differences and contrasting views”, *Journal of Democracy*, 12/3: 111-123.

Jacquette, Jane, Wolchik, Sharon (eds) (1998), *Women and Democracy: Latin America and Central and Eastern Europe*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

Jaggard, Alison M. (1983), *Feminist Politics and Human Nature*, Brighton: Harvester.

Jaggard, Alison M., Bordo, Susan R. (eds) (1989), *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Jaggard, Alison M., Rothenberg, Paula S. (eds) (1984), *Feminist Frameworks: Alternative Theoretical Accounts of the Relations between Men and Women*, N.York: McGraw-Hill Ryerson.

Jaggard, Alison M., Young, Iris M. (eds) (1998), *A Companion to Feminist Philosophy*, Malden-Oxford: Blackwell.

Jensen, Pamela Grande (ed.) (1996), *Finding a New Feminism: Rethinking the Woman Question for Liberal Democracy*, N.York: Rowman & Littlefield.

Jenson, Jane (1985), “Struggling for identity: The women’s movement and the state in Western Europe”, *West European Politics*, 8/4: 5-18.

Jenson, Jane, Sineau, Mariette (1995), *Mitterrand et les Françaises: Un rendez-vous manqué*, Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Joannou, Maroula, Purvis, June (eds) (1998), *The Women’s Suffrage Movement: New Feminist Perspectives*, Manchester: Manchester University Press.

Joeres, Ruth-Ellen, Laslett, Barbara (eds) (1996), *The Second Signs Reader: Feminist Scholarship 1983-1996*, Chicago: University of Chicago Press.

Johnes, Lynne (ed.) (1983), *Keeping the Peace: A Women’s Peace Handbook*, London: The Women’s Press.

Johnson, Pauline (1994), *Feminism as Radical Humanism*, St. Leonards: Allen & Unwin.

Jónasdóttir, Anna G. (1988), “On the concept of interest, women’s interests and the limitations of interest theory”, στο Jones, K. B., Jónasdóttir, A. G., *The Political Interests of Gender: Developing Theory and Research with a Feminist Face*, London-Newbury Park: Sage, 160-186.

Jones, Kathleen B. (1990), “Citizenship in a woman friendly polity”, *Signs*, 15/4: 781-812.

----- (1993), *Compassionate Authority: Democracy and the Representation of Women*, N.York: Routledge.

Jones, Kathleen B., Jónasdóttir, Anna G. (1988), *The Political Interests of Gender: Developing Theory and Research with a Feminist Face*, London-Newbury Park: Sage.

Jost, Hans Ulrich, Pavillon, Monique, Valloton, François (1994), *La politique des droits. Citoyenneté et construction des genres aux 19e et 20e siècles*, Paris: Kimé.

Kahn, Kim Fridkin (1996), *The Political Consequences of Being a Woman: How Stereotypes Influence the Conduct and Consequences of Political Campaigns*, N.York: Columbia University Press.

Kandel, Liliane (ed.) (1997), *Féminismes et nazisme*, Paris: CEDREF, Publications de l’Université Paris 7-Denis Diderot.

Kandiyoti, Deniz (1989), “Women and the Turkish state: Political actors or symbolic pawns?”, στο (eds), Yuval-Davis, N., Anthias, F. (eds), *Woman-Nation-State*, London: Macmillan, και N.York: St. Martin’s Press, 126-149.

Kanter, Hannah, Lefanu, Sarah, Shah, Shaila, Spedding, Carole (eds) (1984), *Sweeping Statements: Writings from the Women’s Liberation Movement 1981-83*, London: Women’s Press.

Kaplan, Gisela (1992), *Contemporary Western European Feminism*, London: Allen & Unwin.

Kaplan, Marion (1979), *The Jewish Feminist Movement in Germany. The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938*, Westport: Greenwood.

Kaplan, Temma (1977), “Other scenarios: Women and Spanish anarchism”, στο Bridenthal, R., Koonz, Cl. (eds), *Becoming Visible. Women in European History*, Boston-London: Houghton Mifflin, 400-421.

----- (1982), “Female consciousness and collective action: The case of Barcelona, 1910-1918”, *Signs*, 7/3:545-566.

----- (1997), *Crazy for Democracy: Women in Grassroots Movements*, N.York: Routledge.

Käppeli, Anne-Marie (2002), “Scènes féministes”, στο Fraise, G., Perrot, M. (eds), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Perrin, 575-613.

Karam, Azza, *Women in Parliament: Beyond the Numbers*, Stockholm: International IDEA.

Katzenstein, Mary Fainsod (1984), “Feminism and the meaning of the vote”, *Signs*, 10/1: 4-26.

Katzenstein, Mary F., Mueller, Carol M. (1987), *The Women’s Movements of the United States and Western Europe: Consciousness, Political Opportunity, and Public Policy*, Philadelphia: Temple University Press.

Kauffman, Linda S. (1989), *Feminism and Institutions*, Oxford: Blackwell.

----- (1993), *American Feminist Thought at Century’s End: A Reader*, Cambridge: Blackwell.

- Kealey, Linda (1998), *Enlisting Women for the Cause: Women, Labour and the Left in Canada, 1890-1920*, Toronto: University of Toronto Press.
- Keck, Margaret, Sikkink, Kathryn (1998), *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca: Cornell University Press.
- Kelber, Mim et al. (1994), *Women and Government: New Ways to Political Power*, Westport: Praeger.
- Kelly, Joan (1984), *Women, History and Theory*, Chicago-London: University of Chicago Press.
- Kelly, Petra (1985), *Fighting for Hope*, Boston: South End Press.
- Kelly, Rita Mae, Bayes, Jane, Young, Brigitte (eds) (2001), *Gender, Globalization and Democratization*, N.York: Rowman & Littlefield.
- Kennedy, Ellen, Mendus, Susan (eds) (1987), *Women in Western Political Philosophy: Kant to Nietzsche*, Brighton: Wheatsheaf, και N.York: St. Martin's Press.
- Kenney, Sally J. (1996), "New research on gendered political institutions", *Political Research Quarterly*, 49: 445-466.
- (2001), "Where are the women in public policy cases?", *Women's Policy Journal of Harvard*, 1:87-98.
- (2003), "Where is gender in agenda setting?", *Women and Politics*, 25/1-2:179-207.
- (ed.) (2005), *Women and Politics*, Washington: American Political Science Association.
- Kenney, Sally, Kinsella, Helen (eds) (1997), *Politics and Feminist Standpoint Theories*, Haworth.
- Kent, Susan Kingsley (1987), *Sex and Suffrage in Britain, 1860-1914*, Princeton: Princeton University Press.
- (1988), "The politics of sexual difference: World War I and the demise of British feminism", *Journal of British Studies*, 27: 232-253.
- (1993), *Making Peace: The Reconstruction of Gender in Interwar Britain*, Princeton: Princeton University Press.
- (1999), *Gender and Power in Britain, 1640-1990*, London: Routledge.
- (2004), "Worlds of feminism", στο Smith, B. G. (ed.), *Women's History in Global Perspective*, Urbana-Chicago: University of Illinois Press, vol. 1: 275-312.
- Kenworthy, Lane, Malami, Melissa (1999), "Gender inequality in political representation: A worldwide comparative analysis", *Social Forces*, 78/1: 235-269.
- Kerber, Linda K., Kessler-Harris, Alice, Sklar, Kathryn Kish (eds) (1995), *U.S. History as Women's History. New Feminist Essays*, Chapel Hill-London: The University of North Carolina Press.
- Kerber, Linda K. (1980), *Women of the Republic. Intellect and Ideology in Revolutionary America*, Chapel Hill: University of North California Press.
- (1999), *No Constitutional Right to Be Ladies: Women and the Obligations of Citizenship*, N.York: Hill & Wang.
- Kern, Kathi (2001), *Mrs Stanton's Bible*, Ithaca-London: Cornell University Press.
- Kesby, Mike (2005), "Rethorizing empowerment-through-participation as a performance in space: Beyond tyranny to transformation", *Signs*, 30/4: 2037-2065.
- Kessler-Harris, Alice (2001), *In Pursuit of Equity: Women, Men, and the Quest for Economic Citizenship in 20th Century America*, N.York: Oxford University Press.
- (2002), "What is gender history now?", στο Cannadine, D. (επιμ.), *What Is History Now?*, N.York: Palgrave-Macmillan, 95-112.

- Kim, Seung-Kyung, McCann, Carole R. (eds) (2002), *Feminist Theory Reader: Local and Global Perspectives*, N.York: Routledge.
- King, Ynestra (1981), "Feminism and the revolt against nature", *Heresies*, 13.
- (1989), "The ecology of feminism and the feminism of ecology", στο Plant, J. (ed.), *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*, Philadelphia: New Society Publishers.
- (1990), *What is Ecofeminism?*, N.York: Ecofeminist Resources.
- King, Ynestra, Harris, Adrienne (eds) (1989), *Rocking the Ship of State: Toward a Feminist Peace Politics*, Boulder: Westview.
- Kitromilides, Paschalis M. (1983), "The Enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion", *Journal of Modern Greek Studies*, 1/1: 39-61.
- Klausen, Jytte, Maier, Charles S. (eds) (2001), *Has Liberalism Failed Women?: Parity, Quotas, and Political Representation*, N.York: St. Martin's Press.
- Klein, Ethel (1984), *Gender Politics: From Consciousness to Mass Politics*, Cambridge: Harvard University Press.
- Kleinberg, Jay S. (ed.) (1988), *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society*, Oxford-N.York-Hamburg-Paris: Berg-UNESCO.
- Klejman, Laurence, Rochefort, Florence (1980), *L'égalité en marche. Le féminisme sous la Troisième République*, Paris: Presses FNSP-Des Femmes.
- Knibielher, Yvonne (1997), *La révolution maternelle depuis 1945. Femmes, maternité, citoyenneté*, Paris: Perrin.
- (ed.) (2001), *Maternité: affaire privé, affaire publique*, Paris: Fayard.
- Kofman, Eleonore, Phizacklea, Annie et al. (2001), *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare, and Politics*, London: Routledge.
- Koggel, Christine M. (1992), "Affirmative action and the idea of equality", στο Cragg, W. (ed.), *Moral Issues*, Toronto: McGraw-Hill Ryerson.
- (1998α), *Perspectives on Equality. Constructing a Relational Theory*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- (1998β), "Feminist theory and the affirmative action debate", στο Koggel, C. M., *Perspectives on Equality. Constructing a Relational Theory*, Lanham: Rowman & Littlefield, 222-227.
- (ed.) (1999), *Moral Issues in Global Perspective*, Broadview Press.
- Kohn, Walter S. G. (1980), *Women in National Legislatures: A Comparative Study of Six Countries*, N.York: Praeger.
- Kolinsky, Eva (1981), "Political participation and parliamentary careers: Women's quotas in W. Germany", *West European Politics*, 14/1.
- (1988), "The West German Greens. A women's party?", *Parliamentary Affairs*, 41/1: 129-148.
- (1993), *Women in Contemporary Germany: Life, Work and Politics*, Oxford: Berg.
- Kolmar, Wendy K., Bartkowski, Frances (eds) (2000), *Feminist Theory. A Reader*, Boston-N.York-London: McGraw-Hill.
- Koonz, Claudia (1977), "Mothers of the fatherland: Women in Nazi Germany", στο Bridenthal, R., Koonz, Cl. (eds), *Becoming Visible. Women in European History*, Boston-London: Houghton Mifflin, 445-473.
- (1987), *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*, N.York: St. Martin's Press.

- Korovushkina, Irina (2000), "Paradoxes of gender: Writing history in post-communist Russia 1987-1998", στο Davidoff, L., McClelland, K., Varikas, E. (eds), *Gender and History: Retrospect and Prospect*, London: Blackwell.
- Koven, Seth, Michel, Sonya (1990), "Womanly duties: Maternalist politics and the origins of Welfare States in France, Germany, Great Britain and the United States, 1880-1920", *American Historical Review*, 95/4: 1076-1108.
- Kraditor, Aileen S. (ed.) (1968), *Up from the Pedestal*, N.York: Quadrangle-N.York Times Book Co.
- (1981), *The Ideas of the Women's Suffrage Movement 1890-1920*, N.York: W. Norton and Company [α' έκδοση 1965, Columbia University Press].
- Krakovitch, Odile, Sellier, Geneviève (eds) (2001), *L'exclusion des femmes. Masculinité et politique dans la culture au XXe siècle*, Bruxelles: Éditions Complexe.
- Krishna, Sumi (2004), *Livelihood and Gender. Equity in Community Resource Management*, Thousand Oaks-London: Sage.
- Krucks, Sonia, Rapp, Rayna, Joung, Marilyn B. (1989), *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, N.York: Monthly Review Press.
- Kumar, Radha (1993), *The History of Doing. An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India, 1800-1990*, Delhi: Kali for Women.
- Kyriakidou, Maria (2000) (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), "The feminist movement in Greece (1910-1936): From gender to feminist consciousness and politicization", Department of Byzantine and Modern Greek Studies, King's College-University of London.
- Kyriazis, Nota (1995), "Feminism and the status of women in Greece", στο Conostas, D., Stavrou, Th. (eds), *Greece Prepares for the 21st Century*, Washington D.C., 267-301.
- Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso.
- Lagrange, Rose-Marie (2000), "Une étrange défaite: La loi constitutionnelle sur la parité", *Politix*, 13/51: 113-141.
- Lamoureux, Diane (1989), *Citoyennes? Femmes, droit de vote et démocratie*, Montréal: Éditions du remue-ménage.
- (2001), *Féminisme et nationalisme dans le Québec contemporain*, Montréal: Éditions du remue-ménage.
- Land, H., Rose, H. (1985), "Compulsory altruism for some of altruistic society for all?", στο Bean, Ph., Ferris, J., Whynes, D. (eds), *In Defense of Welfare*, London: Tavistock, 74-96.
- Landes, Joan B. (1988), *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca: Cornell University Press.
- (ed.) (1998), *Feminism, the Public and the Private*, N.York-Oxford: Oxford University Press.
- Landry, Donna, Maclean, Gerald (1993), *Materialist Feminisms*, Oxford: Blackwell.
- Laslett, Barbara, Brenner, Johanna, Arat, Yesim (eds) (1995), *Rethinking the Political. Gender, Resistance and the State*, Chicago-London: University of Chicago Press.
- Laslett, Barbara, Boetcher Joeres, Ruth-Ellen (eds) (1996), *History and Theory: Feminist Research, Debates, Contestations*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lauretis, Teresa de (ed.) (1986), *Feminist Studies/Critical Studies*, Bloomington: Indiana University Press.
- (1990), "Eccentric subjects: Feminist theory and historical consciousness", *Feminist Studies*, 16/1.

- Law, Cheryl (1993), *Suffrage and Power. The Women's Movement 1918-1928*, London-N.York: I. B. Tauris Publishers.
- Lawless, Jennifer (2004), "Women, war and winning elections: Gender stereotyping in the post-september 11th era", *Political Research Quarterly*, 57/3:479-491.
- Le Bras-Chopard, Armelle, Mossuz-Lavau, Janine (eds) (1997), *Les femmes et la politique*, Paris: L' Harmattan.
- Le Bras-Chopard, Armelle (2004), *Le masculin, le sexuel et le politique*, Paris: Plon.
- Lederman, Muriel, Bartsch, Ingrid (eds) (2001), *The Gender and Science Reader*, N.York-London: Routledge.
- Lees, Kirsten (1995), *Votes for Women: The Australian Story*, St. Leonards: Allen & Unwin.
- Le Gates, Marlene (1996), *Making Waves. A History of Feminism in Western Society*, Toronto: Copp Clark.
- Leijenaar, Monique (1997), *How to Create a Gender Balance in Political Decision-Making*, Luxembourg: OOPEC.
- Lemons, Stanley J. (1973), *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920s*, Urbana: University of Illinois Press.
- Leneman, Leah (1995), *A Guide Cause: The Women's Suffrage Movement in Scotland*, Edinburgh: Mercat Press.
- Lerner, Gerda (1979), *The Majority Finds Its Past: Placing Women in History*, N.York: Oxford University Press.
- (1986), *The Creation of Patriarchy*, Oxford: Oxford University Press.
- (1990), "Reconceptualizing differences among women", *Journal of Women's History*, 1/3:106-121.
- (1993), *The Creation of Feminist Consciousness*, N.York: Oxford University Press.
- Levi, Primo (2004), "The gray zone", στο Scheper-Hughes, N., Bourgois, Ph. (eds), *Violence in War and Peace. An Anthology*, Malden-Oxford: Blackwell, 83-90.
- Levine, Philippa (1987), *Victorian Feminism 1850-1900*, London: Hutchinson.
- (1990), *Feminist Lives in Victorian England: Private Role and Public Commitment*, London: Blackwell.
- (2004), *Gender and Empire*, Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, Jane (ed.) (1983), *Women's Welfare, Women's Rights*, London-Camberra: Croom Helm.
- (1985), "The debate on sex and class", *New Left Review*, 149.
- (1993), *Women and Social Policies in Europe. Work, Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State. Britain and France 1914-1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1994), "Gender, the family and women's agency in the building of 'welfare states': The British case", *Social History*, 19/1: 37-55.
- (1995), "Femmes et citoyenneté sociale dans les États-providence du XXe siècle", στο Riot-Sarcey, M. (ed.), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé, 163-179.
- (1997), "Gender and welfare regimes: Further thoughts", *Social Politics*, 4/2: 160-177.
- (ed.) (1998), *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate.
- Lewis, Jane, Ostner, Ilona (1994), "Gender and the evolution of European social policies", ZE-S: Arbeitspapier nr. 4/94, University of Bremen.
- Liebert, Ulrike (ed.) (2003), *Gendering Europeanisation*, Brussels: Peter Lang.

- Lister, Ruth (1990), "Women, economic dependency and citizenship", *Journal of Social Policy*, 19/4: 445-467.
- (1995), "Dilemmas in engendering citizenship", *Economy and Society*, 24/1: 1-40.
- (1997α), "Citizenship: Towards a feminist synthesis", *Feminist Review*, 57: 28-48.
- (1997β), *Citizenship: Feminist Perspectives*, Basingstoke: Macmillan, και N.York: N.York University Press, και (2003) London: Palgrave (δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση).
- (2000), "Citizenship and gender", στο Nash, K., Scott, A. (eds), *The Blackwell Companion to Political Sociology*, Oxford: Blackwell.
- (2002), "Sexual citizenship", στο Isin, E. F., Turner, B. S. (eds), *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage.
- Listhaug, Ola (1985), "The gender gap in Norwegian voting behavior", *Scandinavian Political Studies*, 8/3: 177-206.
- Loach, Loretta (1987), "Can feminism survive a third term?", *Feminist Review*, 27.
- Lombardo, Emanuela (2003), "EU gender policy: Trapped in the 'Wollstonecraft dilemma'?", *The European Journal of Women's Studies*, 10/2: 159-180.
- Longo, P. (2001), "Revisiting the equality/difference debate: Redefining citizenship for the new millenium", *Citizenship Studies*, 5/3: 269-284.
- Lopes, A., Roth, G. (1993), "Marxism's feminism: Bebel and Zetkin in opposition", *Rethinking Marxism*, 6:66-78.
- Lorber, Judith (ed.) (1998), *Gender Inequality. Feminist Theories and Politics*, Los Angeles: Roxbury.
- Lovell, Terry (ed.) (1990), *British Feminist Thought: A Reader*, Oxford: Blackwell.
- Lovenduski, Joni (1986), *Women and European Politics. Contemporary Feminism and Public Policy*, Brighton: Harvester, και Amherst: University of Massachusetts Press.
- (1996), "Sex, gender and British politics", στο Lovenduski, J., Norris, P. (eds) (1996), *Women in Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press, 3-18
- (1997), "Gender politics: A new breakthrough for women?", *Parliamentary Affairs*, 50/4: 708-719.
- (ed.) (2000), *Feminism and Politics. The International Library of Politics and Comparative Government*, Dartmouth: Ashgate.
- (2001), "Women and politics: Minority representation or critical mass?", *Parliamentary Affairs*, 54/4: 743-758.
- (ed.) (2005), *State Feminism and Political Representation*, Cambridge-N.York: Cambridge University Press.
- Lovenduski, Joni, Campbell, Rosie, Sampson, Jacent (eds) (2003), *Women, Public Life and Democracy*, London: Pluto.
- Lovenduski, Joni, Hills, Jill (eds) (1981), *The Politics of the Second Electorate: Women and Public Participation*, Boston-London: Routledge & Kegan Paul.
- Lovenduski, Joni, Norris, Pippa (eds) (1993), *Gender and Party Politics*, London-Thousand Oaks: Sage.
- , ----- (eds) (1996), *Women in Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press.
- Lovenduski, Joni, Randall, Vicky (1993), *Contemporary Feminist Politics: Women and Power in Britain*, Oxford: Oxford University Press.
- Luddy, Maria (1997), "Women and politics in nineteenth-century Ireland", στο O'Dowd, M., Valiulis, M. G. (eds), *Women and Irish History*, Dublin: Wolfhound, 89-108.
- Lumsden, Linda J. (1997), *Rampant Women: Suffragists and the Right of Assembly*, Knoxville: University of Tennessee Press.

- Lunardini, Christine A., Knock, Thomas J. (1980/81), "Woodrow Wilson and woman suffrage: A new look", *Political Science Quarterly*, XCV: 655-671.
- Lunardini, Christine A. (1986), *From Equal Suffrage to Equal Rights. Alice Paul and the National Woman's Party, 1910-1928*, N.York-London: N.York University Press.
- Lutz, Helma, Phoenix, Ann, Yuval-Davis Nira (eds) (1995), *Crossfires: Nationalism, Racism and Gender in Europe*, London: Pluto.
- Lycklama à Nijeholt, Geertje, Virginia Vargas, Saskia, Wieringa (eds) (1998), *Women's Movements and Public Policy in Europe, Latin America and the Caribbean*, N.York: Garland.
- Mackay, Fiona (2001), *Love and Politics: Women Politicians and the Ethics of Care*, London-N.York: Continuum.
- (2002), "Women in the Scottish Parliament: Making a difference?", *Towards Equality*, 12-13.
- Mackay, Fiona, Bilton, Kate (2000), *Learning from Experience: Lessons in Mainstreaming Equal Opportunities*, Edinburgh: Governance of Scotland Forum, University of Edinburgh.
- MacKinnon, Catherine A. (1982), "Feminism, marxism, method and the state: An agenda for theory", *Signs*, 7/3: 515-544.
- (1987), *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, Cambridge: Harvard University Press.
- (1989), *Towards a Feminist Theory of the State*, Cambridge: Harvard University Press.
- (2005), *Women's Lives, Men's Laws*, Cambridge: Harvard University Press.
- MacKinnon, Catherine, Hampsher-Monk, Ian (eds) (2000), *The Demands of Citizenship*, London-N. York: Continuum.
- MacMahon, Patrice (2001), "Building civil societies in East-Central Europe: The effect of American non-governmental organizations on women's groups", *Democratization*, 8/2.
- Mactaggart, Fiona (2000), *Women in Parliament. Their Contribution to Labour's First 1000 Days*, London: Fabian Society.
- Mahaim, Annik, Holt, Alix, Heinen, Jaqueline (1979), *Femmes et mouvement ouvrier*, Paris: La Brèche.
- Mansbridge, Jane (1990), "Feminism and democracy", *The American Prospect*, 1: 126-139.
- (1993), "Feminism and democratic community", στο Chapman, J., Shapiro, I. (eds), *Democratic Community*, N.York: N.York University Press, 339-395.
- Mansbridge, Jane, Okin, Susan (eds) (1994), *Feminism*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Marchand, Marianne, Runyan, Anne Sisson (eds) (2000), *Gender and Global Restructuring*, London-N.York: Routledge.
- Marilley, Suzanne M. (1996), *Woman Suffrage and the Origins of Liberal Feminism in the United States, 1820-1920*, Cambridge: Harvard University Press.
- Markoff, John (2003), "Margins, centers, and democracy: The paradigmatic history of women's suffrage", *Signs*, 29/1: 85-116.
- Marks, Elaine, Courtrivon, Isabelle de (eds) (1981), *New French Feminisms: An Anthology*, N.York: Schocken.
- Marlow, Joyce (ed.) (2001), *Votes for women: The Virago Book of Suffragettes*, London: Virago.

- Maroney, Heather Jon, Luxton, Meg (eds) (1987), *Feminism and Political Economy*, Toronto: Menthuen.
- Marsh, Margaret S. (1981), *Anarchist Women 1870-1920*, Philadelphia: Temple University Press.
- Marshall, Barbara L. (1994), *Engendering Modernity: Feminism, Social Theory and Change*, Boston: Northeastern University Press.
- Marshall, Susan E. (1997), *Splintered Sisterhood: Gender and Class in the Campaign against Woman Suffrage*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Martin, Jacqueline (ed.) (1998), *La parité: Enjeux et mise en oeuvre*, Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.
- Maruani, Margaret (1998), *Les Nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail*, Paris: La Découverte/MAGE.
- Marwick, Arthur (1977), *Women at War 1914-1918*, London: Fontana.
- Mathieu, Nicole-Claude (1985), "Quand céder n'est pas consentir", στο Mathieu, N.-Cl. (ed.), *L'arraisonnement des femmes*, Cahiers de l'Homme, Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 169-245.
- Matland, Richard E. (1998), "Women's representation in national legislatures: Developed and developing countries", *Legislative Studies Quarterly*, 23/1: 109-125.
- Mazey, Sonia (1998), "The European Union and women's rights: From the Europeanization of national agendas to the nationalization of the European agenda", *Journal of European Public Policy*, 5(1): 131-152.
- (2002), "Gender mainstreaming strategies in the European Union: Delivering on an agenda?", *Feminist Legal Studies*, 10: 227-240.
- Mazur, Amy (ed.) (2001), *State Feminism, Women's Movements, and Job Training: Making Democracies Work in the Global Economy*, N.York-London: Routledge.
- (2002), *Theorizing Feminist Policy*, Oxford: Oxford University Press.
- McClintock, Ann (1995), *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Imperial Context*, N.York: Routledge.
- (1997), *Gender, Nations and Post-Colonial Perspectives*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mazurana, Dyan, Raven-Roberts, Angela, Parpart, Jane (eds) (2005), *Gender, Conflict, and Peacekeeping*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- McClure, Kirstie (1992), "The issue of foundations: Scientized politics, politicized science and feminist critical practice", στο Butler, J., Scott, J. W. (eds), *Feminists Theorize the Political*, London-N.York: Routledge, 341-368.
- McElroy, Wendy (ed.) (1991), *Freedom, Feminism, and the State*, N.York: Holmes & Meier.
- McIntosh, Mary (1977), "Reproduction and patriarchy", *Capital and Class*, 2.
- (1978), "The state and the oppression of women", στο Huhn, A., Wolpe, A. (eds), *Feminism and Materialism*, London: Routledge, 254-289.
- (1981), "Feminism and social policy", *Critical Social Policy*, 1/1:32-42.
- McLaughlin, Janice (1997), "An ethic of care: A valuable political tool?", *Politics*, 17/1:17-23.
- (2003), *Feminist Social and Political Theory: Contemporary Debates and Dialogues*, London: Palgrave-Macmillan.
- McNay, Lois (1992), *Foucault and Feminism*, Cambridge: Polity.
- Meehan, Elisabeth (1993), "Women's rights in citizens' Europe", στο Barnett, A., Ellis, C., Hirst, P. (eds), *Debating the Constitution*, Cambridge: Polity.

- Meehan, Elisabeth, Sevenhuijsen, Selma (eds) (1991), *Equality, Politics and Gender*, London: Sage.
- Meier, Petra, Lombardo, Emanuela, Bustelo, Maria, Pantelidou Maloutas, Maro (2005), "Gender mainstreaming and the benchmarking fallacy of women in political decision-making", in Verloo, M., Pantelidou Maloutas, M. (eds), «Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe» (αφιέρωμα), *The Greek Review of Social Research*, 117: 35-62.
- Melby, Kari et al. (2000), *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, Copenhagen: Nordic Council of Ministers, Nord.
- Mellor, Mary (1992), *Breaking the Boundaries: Towards a Feminist Green Socialism*, London: Virago.
- Melman, Billie (ed.) (1998), *Border Lines. Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930*, N.York-London: Routledge.
- Mendus, Susan (1992), "Losing the faith: Feminism and democracy", στο Dunn, J. (ed.), *Democracy: The Unfinished Journey*, Oxford: Oxford University Press, 207-219.
- (1993), "Different voices, still lives: Problems in the ethics of care", *Journal of Applied Philosophy*, 10/1:17-27.
- (2000), *Feminism and Emotion*, London: Macmillan.
- Mendus, Susan, Rendall, Jane (eds) (1998), *Sexuality and Subordination*, London: Routledge.
- Menon, Nivedita (2004), *Recovering Subversion. Feminist Politics Beyond the Law*, Urbana-Chicago: University of Illinois Press.
- Merfeld, Mechthild (1983), "August Bebel: Women and socialism", στο Drewitz, I. (ed.), *The German Women's Movement. The Social Role of Women in the 19th Century and the Emancipation Movement in Germany*, Bonn: Hohwacht, 47-52.
- Meyer, Mary K., Prügl, Elisabeth (eds) (1999), *Gender Politics in Global Governance*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Mezey, Susan Gluck (2003), *Elusive Equality: Women's Rights, Public Policy, and the Law*, Boulder: Lynne Rienner.
- Mickiewicz, Ellen (1971), "The status of Soviet women" [βιβλιοκριτική], *Problems of Communism*, 59-62.
- Midgley, Clare (1992), *Women against Slavery: The British Campaigns 1780-1870*, London-N.York: Routledge.
- Midgley, Mary (1988), "On not being afraid of natural sex differences", στο Griffiths, M., Whitford, M. (eds), *Feminist Perspectives in Philosophy*, London: Macmillan.
- Mies, Maria (1983), "Marxist socialism and women's emancipation: The proletarian women's movement in Germany 1860-1919", στο Mies, M., Jayawardena, K. (eds), *Feminism in Europe: Liberal and Social Strategies 1789-1919*, The Hague: Institute of Social Studies.
- (1986), *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*, London: Zed.
- Mies, Maria, Jayawardena, Kumari (eds) (1983), *Feminism in Europe: Liberal and Social Strategies 1789-1919*, The Hague: Institute of Social Studies.
- Mies, Maria, Shiva, Vandana (1993), *Ecofeminism*, London: Zed.
- Mihopoulou, Anna-Efrosyni (1994α) (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία), "Skoupa magazine: A 'Broom' that swept feminist theory in Greece (1979-1981)", M.A. in Women's Studies, York University/U.K.
- (1994β), "The Greek women's movement in space and time", στο National Technical University of Athens, Department of Urban and Regional Planning, *Women in*

- Public Space. Experiences from North and South. International Conference*, Athens (13-21 April 1994), 5-17.
- Miles, Angela (1996), *Integrative Feminisms: Building Global Visions 1960's-1990's*, N.York: Routledge.
- Mill, John Stuart (1990), *The Subjection of Women* [1869], Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press.
- Millett, Kate (1971), *Sexual Politics*, New York: Avon [α' έκδοση 1970].
- Mitchell, Juliet (1966), "Women: The longest revolution", *New Left Review*, 40.
- (1971), *Woman's Estate*, Harmondsworth: Penguin.
- (1974), *Psychoanalysis and Feminism*, London: Penguin.
- (1987), "Women and equality", στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York: N.York University Press, 24-43.
- (1995), *More on Men and Women*, London: Penguin.
- Mitchell, Juliet, Oakley, Ann (eds) (1974), *The Rights and Wrongs of Women*, London: Penguin.
- , ----- (eds) (1986), *What is Feminism?*, London: Blackwell.
- , ----- (1998), *Who's Afraid of Feminism?*, London: Penguin.
- Moeller, Robert G. (1994), "The state of women's welfare in European welfare states", *Social History*, 19: 385-393.
- Moghadam, Valentine (1992), *Privatization and Democratization in Central and Eastern Europe and the Soviet Union: The Gender Dimension*, Helsinki: WIDER.
- Möhrmann, Renate (1983), "Female emancipation in the period preceding the 1848 revolution in Germany", στο Drewitz, I. (ed.), *The German Women's Movement. The Social Role of Women in the 19th Century and the Emancipation Movement in Germany*, Bonn: Hohwacht, 17-25.
- Moi, Toril (ed.) (1987), *French Feminist Thought: A Reader*, Oxford: Blackwell.
- Molinari, Véronique (1996), *Le vote des femmes et la Première Guerre mondiale en Angleterre*, Paris: L' Harmattan.
- Molyneux, Maxine (1979), "Beyond the domestic labour campaign", *New Left Review*, 116.
- (1981), "Socialist societies old and new: Progress toward women's emancipation", *Feminist Review*, 8.
- (1996), "Women's rights and the international context in the post-communist states", στο Threlfall, M., Rowbotham, S. (eds), *Mapping the Women's Movement*, London-N.York: Verso & New Left Review.
- Molyneux, Maxine, Craske, Nikki (eds) (2002), *Gender and the Politics of Rights and Democracy in Latin America*, Basingstoke: Pargrave Macmillan.
- Money, John (1955), "Hermaphroditism, gender and precocity in hyperadrenocorticism. Psychological findings", *Bulletin of The John Hopkins' Hospital*, 96:253-264.
- Montgomery, Fiona, Colette, Christine (eds) (2002), *The European Women's History Reader*, London-Nork: Routledge.
- Montreynaud, Florence (1999), *Le XXe siècle des femmes*, Paris: Nathan.
- Mooney, Paschal (7.6.2004), "Women's participation in elections", Committee on Equal Opportunities for Women and Men/Council of Europe/Parliamentary Assembly.
- Morin-Rotureau, Evelyne (ed.) (2001), *1939-1945: Combats de femmes*, Paris: Autrement.
- Morgan, David (1972), *Suffragists and Democrats*, East Lansing: Michigan State University Press.

- Morgan, Robin (ed.) (1984), *Sisterhood is Global: The International Women's Movement Anthology*, Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Moscovici, Claudia (1996), *From Sexual Objects to Sexual Subjects*, N.York: Routledge.
- Moses Goldberg, Claire (1984), *French Feminism in the Nineteenth Century*, Albany: Suny University Press.
- Moses Goldberg, Claire, Hartmann, Heidi (eds) (1995), *US Women in Struggle. A Feminist Studies Anthology*, Urbana: University of Illinois Press.
- Mósesdóttir, Lilja (2001), *The Interplay between Gender, Markets and the State in Sweden, Germany and the United States*, Burlington: Ashgate.
- Mossuz-Lavau, Janine, Sineau, Mariette (1983), *Enquête sur les femmes et la politique en France*, Paris: PUF.
- Mossuz-Lavau, Janine (5 Juin 1988), "Le vote des femmes: L'autre événement", *Le Monde*, France.
- (1991), *Les lois de l' amour. Les politiques de la sexualité en France (1950-1990)*, Paris: Payot.
- (1998), *Femmes/Hommes pour la parité*, Paris: Presses de Sciences Po.
- Mottier, Véronique (1995), "Citizenship and gender division in the Swiss direct democracy", *West European Politics*, 18/1:161-172.
- Mouffe, Chantal (1988), "Hegemony and new political subjects: Towards a new concept of democracy", στο Nelson, C., Grossberg, L. (eds), *Marxism and the Interpretation of Culture*, London: Macmillan.
- (1992α), "Feminism, citizenship and radical democratic politics", στο Butler, J., Scott, J. W. (eds), *Feminists Theorize the Political*, N.York-London: Routledge.
- (1992β), *Dimensions of Radical Democracy*, London: Verso.
- (1993α), *The Return of the Political*, London: Verso.
- (1993β), "Liberal socialism and pluralism: Which citizenship?", στο Squires, J. (ed.), *Principled Positions: Postmodernism and the Rediscovery of Value*, London: Lawrence & Wishart, 69-84.
- Moynagh, P. A. (1997), "The politics of enlarged mentality: Hannah Arendt, citizenship responsibility, and feminism", *Hypatia*, 12/4: 27-53.
- Muel-Dreyfus, Francine (1996), *Vichy et l'éternel féminin*, Paris: Seuil.
- Mueller, Carol M. (ed.) (1988), *The Politics of the Gender Gap: The Social Construction of Political Influence*, Beverly Hills: Sage.
- Mullaney, Marie M. (1990), "Women and european socialist protest, 1871-1921", στο West, G., Blumberg, R. L. (eds), *Women and Social Protest*, N.York: Oxford University Press.
- Mulvey-Roberts, Marie (2000), "Militancy, masochism or martyrdom? The public and private prisons of Constance Lytton", στο Purvis, J., Holton, S. (eds), *Votes for Women*, London-N.York: Routledge.
- Munoz-Dardé, Véronique (2000), *La justice sociale: Le libéralisme égalitaire de John Rawls*, Paris: Nathan.
- Murphy, Cornelius F. (1995), *Beyond Feminism. Toward a Dialogue on Difference*, Washington: The Catholic University of America Press.
- Naples, Nancy A. (ed.) (1998), *Community Activism and Feminist Politics*, N.York-London: Routledge.
- Naples, Nancy A., Desai, Manisha (eds) (2002), *Women's Activism and Globalization: Linking Local Struggles and Transnational Politics*, N.York: Routledge.

- Nash, Kate (1998α), *Universal Difference: Feminism and the Liberal Undecidability of 'Women'*, London: Macmillan.
- (1998β), "Beyond liberalism? Feminist theories of democracy", στο Randall, V., Waylen, G. (eds), *Gender, Politics and the State*, London: Routledge.
- (2001), "Feminism and contemporary liberal citizenship. The undecidability of 'women'", *Citizenship Studies*, 5/3: 255-268.
- Nash, Mary (1995), *Defying Male Civilization: Women in the Spanish Civil War*, Denver: Arden Press.
- Navailh, Françoise (2002), "Le modèle Soviétique", στο Thébaud, Fr. (ed.), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Perrin, 325-354.
- Nelson, Barbara, Chowdhury, Najma (eds) (1994), *Women and Politics Worldwide*, N.Haven-London: Yale University Press.
- Nicholson, Linda J. (1986), *Gender and History: The Failure of Social Theory in the Age of the Family*, N.York: Columbia University Press.
- (ed.) (1990), *Feminism/Postmodernism*, N.York-London: Routledge.
- (1994), "Feminism and Marx: Integrating kinship with the economic", στο Benhabib, S., Cornell, D. (eds) (1994), *Feminism as Critique: The Politics of Gender*, Cambridge: Polity, και Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (1997), *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*, N.York-London: Routledge.
- Niven, David (1998), "Party elites and women candidates: The shape of bias", *Women and Politics*, 19/2: 57-80.
- Norquay, Glenda (ed.) (1995), *Voices and Votes: A Literary Anthology of the Women's Suffrage Campaign*, Manchester: Manchester University Press, και N.York: St. Martin's Press.
- Norris, Pippa (1985), "Women's legislative participation in Western Europe", στο Bashevkin, S. (ed.), *Women and Politics in Western Europe*, London: Frank Cass, 90-101.
- (1987), *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, London: Wheatshaf.
- (1988), "The gender gap: A cross national trend?", στο Mueller, C. M. (ed.), *The politics of the gender gap*, London: Sage, 217-234.
- (1997), "Equality strategies and political representation", στο Gardiner, F. (ed.), *Sex Equality Policy in Western Europe*, N.York: Routledge, 46-59.
- (ed.) (1998), *Women, Media, and Politics*, N.York-Oxford: Oxford University Press.
- (2000), "Women's representation and electoral systems", στο Rose, R. (ed.), *The International Encyclopaedia of Elections*, Washington, D.C.: CQ Press.
- (2001), "Women's power at the ballot box", στο *Voter Turnout from 1945 to 2000: A Global Report on Political Participation*, Stockholm: International IDEA.
- Norris, Pippa, Inglehart, Ronald (2001), "Cultural obstacles to equal representation", *Journal of Democracy*, 12/3: 126-140.
- Norris, Pippa, Lovenduski, Joni (1995), *Political Recruitment: Gender, Race and Class in the British Parliament*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nouvelles Questions Féministes* (2003), "À contresens de l'égalité", 3, Lausanne: Antipodes.
- Oakley, Anne (1972), *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith.
- (1974), *The Sociology of Housework*, London: M. Robertson.

- (1982), *Subject Women*, London: Fontana.
- (1986), *Taking It Like a Woman*, London: Flamingo.
- O'Brien, Mary (1981), *The Politics of Reproduction*, Boston: Routledge & Kegan Paul.
- (1989), *Reproducing the World: Essays in Feminist Theory*, London: Westview.
- O'Connor, Julia S., Orloff, Ann S., Shaver, Sheila (1999), *States, Markets, Families. Gender, Liberalism and Social Policy in Australia, Canada, Great Britain and the United States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Obaid, Thoragia Ahmed (2005), "The state of world population 2005", στο [www.un.org/population fund](http://www.un.org/population/fund).
- O'Neill, William L. (1969α), *Everyone was Brave*, Chicago: Quadrangle.
- (1969β), *The Woman Movement: Feminism in the United States and England*, London: Allen & Unwin.
- Offen, Karen (1987), "Sur l'origine des mots 'féminisme' et 'féministe'", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 34/3: 492-496.
- (1988), "Defining feminism. A comparative historical approach", *Signs*, 14/1:119-157.
- (1990α), "Feminism and sexual difference in historical perspective", στο Rhode, D. L. (ed.), *Theoretical Perspectives on Sexual Difference*, N. Haven: Yale University Press, 13-20.
- (1990β), "Women's memory, women's history, women's political action: The French Revolution in retrospect, 1789-1889-1989", *Journal of Women's History*, 1/3:211-230.
- (1994), "Women, citizenship, and suffrage with a French twist, 1789-1993", στο Daley, C., Nolan, M. (eds), *Suffrage and Beyond: International Feminist Perspectives*, N.York: N.York University Press, 151-170.
- (1998α), "Les femmes, la citoyenneté et le droit de vote en France, 1789-1993", στο Cohen, Y., Thébaud, Fr. (eds), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Lyon: PPSH-Centre J. Cartier, 47-70.
- (1998β), "Liberty, equality and justice for women: The theory and practice of feminism in nineteenth-century Europe", στο Bridenthal, R., O'Grady, K., Gilroy, Ann L., Gray, J. (eds), *Bodies, Lives, Voices: Gender in Theology*, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- (2000), *European Feminisms, 1700-1950. A Political History*, Stanford: Stanford University Press.
- Offen, Karen, Roach Pierson, Ruth, Rendall, Jane (eds) (1991), *Writing Women's History. International Perspectives*, Bloomington: Indiana University Press.
- Okin, Susan Moller (1979), *Women in Western Political Thought*, Princeton: Princeton University Press.
- (1991), "Gender, the public and the private", στο Held, D. (ed.), *Political Theory Today*, Oxford: Blackwell, και Cambridge: Polity.
- (1992), "
- (1995), "Politics and the complex inequalities of gender", στο Miller, D., Walzer, M. (eds), *Pluralism, Justice and Equality*, Oxford: Oxford University Press, 120-143.
- (1998), "Recognizing women's rights as human rights", *American Philosophical Association Newsletter on Philosophy and Law*, 97/2: 99-102.
- Okin, Susan Moller, Mansbridge, Jane (eds) (1994), *Feminism*, London-N.York: Cambridge University Press, 2 vols.
- Oldfield, Audrey (1990), *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World*, London: Routledge.

- (1994), *Australian Women and the Vote*, Cambridge-N.York: Cambridge University Press.
- Orloff, A... S. (1993), "Gender and the social rights of citizenship", *American Sociological Review*, 58: 303-328.
- Ortiz, Laure (1995), "Souveraineté, représentation et droit de suffrage des femmes", στο Riot-Sarcey, M. (ed.), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé, 105-127.
- Outram, Dorinda (1989), *The Body and the French Revolution. Sex, Class and Political Culture*, N. Haven: Yale University Press.
- Owens, Rosemary C. (1984), *Smashing Times: A History of the Irish Women's Suffrage Movement, 1889-1922*, Dublin: Attic.
- Paletschek, Sylvia, Pietrow-Ennker, Bianka (eds) (2004), *Women's Emancipation Movements in the 19th Century*, Stanford: Stanford University Press.
- Palmer, Barbara, Simon, Dennis (2001), "The political glass ceiling: Gender, strategy and incumbency in US House elections, 1978-1998", *Women and Politics*, 23:59-78.
- Pantelidou Maloutas, M. (1997), "Greece: State of the art study of women in decision making", στο Lovenduski, J., Stephenson, S., *State of the Art Study of Research on the Quantity and Quality of Women's Representation in European Political, Social and Economic Decision Making*, Southampton University-Department of Politics.
- Paoletti, Marion (2004), "L'usage stratégique du genre en campagne électorale", *Travail, Genre et Sociétés*, 11.
- Papageorge, Yota P. (1985) (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), "Political involvement of Greek women: A statistical analysis of socio-demographic, ecological and attitudinal relationships", The Florida State University-College of Social Sciences.
- (1990), "Obstacles to women in politics: The case of Greece", *European Studies Conference Proceedings, January 1990*, University of Northern Iowa.
- Papageorgiou-Limberes, Yota (1992), "The women's movement and Greek politics", στο Bystydzienski, J. M. (1992), *Women Transforming Politics: Worldwide Strategies for Empowerment*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.
- Parati, Graziella, West, Rebecca (eds) (2002), *Italian Feminist Theory and Practice: Equality and Sexual Difference*, Madison: Dickinson University Press, και London: Associated University Press.
- Parker, Alison (1999), *Purifying America: Women, Cultural Reform and Pro-Censorship Activism, 1873-1933*, Urbana: University of Illinois Press.
- Parker, Andrew, Russo, Mary, Sommer, Doris, Yeager, Patricia (eds) (1992), *Nationalisms and Sexualities*, London-N.York: Routledge.
- Parkins, Wendy (2000), "Protesting like a girl: Embodiment, dissent and feminist agency", *Feminist Theory*, 1/1:59-78.
- Pascal, Gillian (1986), *Social Policy: A Feminist Analysis*, London: Tavistock.
- (1997), *Social Policy: A New Feminist Analysis*, London: Routledge.
- Pascaud-Bécane, Genviève (1999), *Participation of Women in Political Life: An Assessment of Developments in National Parliaments, Political Parties, Governments and the Inter-Parliamentary Union (five years after the Fourth World Conference on Women)*, Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- Passerini, Luisa (1992), "A memory for women's history: Problems of method and interpretation", *Social Science History*, 16/4:669-692.
- Pateman, Carole (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1980α), "Women, nature and the suffrage", *Ethics*, 90:564-575.

- (1980β), “Women and consent”, *Political Theory*, 7/2:149-168.
- (1980γ), “*The Civic Culture: A philosophic critique*”, στο Almond, G., Verba, S. (eds), *The Civic Culture Revisited*, Boston: Little Brown.
- (1982), “Women and political studies”, *Politics*, 17:1.
- (1987), “Feminist critiques of the public/private dichotomy”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York: N.York University Press, 103-126.
- (1988α), *The Sexual Contract*, Stanford: Stanford University Press.
- (1988β), “The patriarchal welfare state”, στο Gutmann, A. (ed.), *Democracy and the Welfare State*, Princeton: Princeton University Press [αναδημοσιεύεται στο Της ίδιας (1989), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Cambridge: Polity, 179-209, και Stanford: Stanford University Press.
- (1988γ), “Patriarchal confusions”, *International Journal of Moral and Social Studies*, 3:1-17.
- (1989), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Stanford: Stanford University Press, και Cambridge: Polity.
- (1992α), “Equality, difference, subordination: The politics of motherhood and women’s citizenship”, στο Bock, G., James, S. (eds), *Beyond Equality and Difference*, London: Routledge, 17-31.
- (1992β), “Political obligation, freedom and feminism”, *American Political Science Review*, 86:179-182.
- (1994), “Three questions about womanhood suffrage”, στο Daley, C., Nolan, M. (eds), *Suffrage and Beyond: International Feminist Perspectives*, N.York: N.York University Press, 331-348.
- Pateman, Carole, Gross, Elizabeth (eds) (1986), *Feminist Challenges: Social and Political Theory*, Boston: Northeastern University Press, και Sydney-London-Boston: Allen & Unwin.
- Pauwels, Jaques (1984), *Women, Nazis, and Universities. Female University Students in the Third Reich, 1933-1945*, Westport: Greenwood.
- Pendersen, Susan (1993), *Family, Dependence and the Origins of the Welfare State, Britain and France, 1914-1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Perrigo, Sarah (1988), “Women, the state and democracy”, *Interlink*, 8.
- Perrot, Michelle (1984), “Les femmes, le pouvoir, l’histoire”, στο Perrot, M. (ed.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Paris: Rivages, 205-222.
- (1997), *Femmes Publiques*, Paris: Les éditions Textuel.
- (1992),² “Pouvoir des hommes, puissance des femmes? L’exemple du 19e siècle”, στο Courtois, L., Pirotte, J., Rosart, Fr. (eds), *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l’émancipation féminine depuis un siècle*, Bruxelles - Louvain-la-Neuve: College Erasme.
- (1998), *Les femmes ou les silences de l’histoire*, Paris: Flammarion.
- (1998α), “Les femmes et la citoyenneté en France. Histoire d’une exclusion”, στο *Les femmes ou les silences de l’histoire*, Paris: Flammarion.
- (2002), “Sortir”, στο Fraise, G., Perrot, M. (eds), *Histoire des femmes en Occident. Le XIXe siècle*, 539-554.
- Petchesky, Rosalind (1986, 1990), *Abortion and Women’s Choice. The State, Sexuality and Reproductive Freedom*, Boston: Northeastern University Press.
- Peters, Anne (1999), *Women, Quotas and Constitutions: A Comparative Study of Affirmative Action for Women in American, German, European Community and International Law*, Dordrecht-London-Boston: Kluwer Law International.

- Peters, Julie, Wolper, Andrea (eds) (1995), *Women's Rights, Human Rights. International Feminist Perspectives*, London-N.York: Routledge.
- Peterson, Spike V. (ed.) (1992), *Gendered States: Feminist (Re)Visions of International Relations*, Boulder: Lynne Rienner.
- (1994), "Gendered nationalisms", *Peace Review*, 6/1: 77-83.
- (1995), "Reframing the politics of identity: Democracy, globalization and gender", *Political Expressions*, 1/1: 1-16.
- Peterson, Spike V., Runyan, Anne Sisson (1993), *Global Gender Issues. Dilemmas in World Politics*, Boulder-Oxford: Westview.
- Petrova, Dimitrina (1994), "What can women do to change the totalitarian cultural context?", *Women's Studies International Forum*, 19/1-2: 5-15.
- Pettman, Jan Jindy (1996), *Worlding Women. A Feminist International Politics*, London-N.York: Routledge.
- Pfau-Effinger, Birgit (1998), "Gender cultures and the gender arrangements. A theoretical framework for cross national gender research", *Innovation*, 11/2:147-166.
- Phayer, Michael (1990), *Protestant and Catholic Women in Nazi Germany*, Detroit: Wayne State University.
- Phillips, Anne (1983), *Hidden Hands: Women and Economic Policies*, London: Pluto.
- (1987α), *Divided Loyalties: Dilemmas of Sex and Class*, London: Virago.
- (ed.) (1987β), *Feminism and Equality*, Oxford: Blackwell, και N.York: N.York University Press.
- (1991), *Engendering Democracy*, Cambridge: Polity.
- (1993), *Democracy and Difference*, Cambridge: Polity.
- (1994), "Dealing with difference: A politics of ideas or a politics of presence?", *Constellations*, 1/1:74-91.
- (1995), *The Politics of Presence. The Political Representation of Gender, Ethnicity, and Race*, Oxford: Clarendon, και N.York: Oxford University Press.
- (1997), "What has socialism to do with sexual equality?", στο Franklin, Jane (ed.), *Equality*, London: Institute for Public Policy Research.
- (ed.) (1998), *Feminism and Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press.
- (1998α), "Democracy and representation: Or, why should it matter who our representatives are?", στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press.
- (1999), *Which Equalities Matter?*, Cambridge: Polity, και Malden: Blackwell.
- Phillips, Melanie (1980), *The Divided House: Women at Westminster*, London: Sidgwick & Jackson.
- (2003), *The Ascent of Woman: A History of the Suffragette Movement and the Ideas behind It*, London: Little-Brown.
- Picq, Françoise (1983), "Féminisme, matérialisme, radicalisme", *La revue d'en face*, 13:39-58.
- (1993), *Libération des femmes. Les années-mouvement*, Paris: Seuil.
- Pickering-Iazzi, Robin (1997), *Politics of the Visible. Writing Women, Culture and Fascism*, Minneapolis-London: University of Minnesota Press.
- (ed.) (1995), *Mothers of Invention. Women, Italian Fascism and Culture*, Minneapolis-London: University of Minnesota Press.
- Pierson, Ruth Roach (1990), 'They're Still Women After All'. *The Second World War and Canadian Womanhood*, Toronto: McClelland - Stewart.
- Pierson, Ruth Roach, Chaudhuri, Nupur, McAuley, Beth (eds) (1998), *Nation, Empire, Colony: Historicizing Gender and Race*, Bloomington: Indian University Press.

- Pionchon, Sylvie, Derville, Grégory (2004), *Les femmes et la politique*, Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.
- Pisier, Évelyne (2001), “Parité”, στο Perrineau, P., Reynié, D. (eds), *Dictionnaire du vote*, Paris: PUF.
- Pisier, Évelyne, Varikas, Eleni (1997), “Femmes, République, Démocratie”, *Pouvoirs*, 82.
- Plant, Judith (ed.), *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*, Philadelphia: New Society Publishers.
- Planté, Christine, Riot-Sarcey, Michèle, Varikas, Eleni (1988), *Le genre de l’histoire*, Cahiers du GRIF, Paris: Tierce.
- , -----, -----(1989), *Silence émancipation: Des femmes entre privé et public*, Paris: Université de Paris VII, Cahiers du CEDREF.
- Plumwood, Val (1993), *Feminism and the Mastery of Nature*, London-N.York: Routledge.
- Pollert, Ann (1996), “Gender and class revisited; or, the poverty of ‘patriarchy’”, *Sociology*, 30/4.
- Pollis, Adamantia (1965), “Political implications of the modern greek concept of self”, *The British Journal of Sociology*, 16/1:29-47.
- Ponichtera, Robert M. (1997), “Feminism, nationalism, and soldiers: Women in the fight for Polish independence”, *International History Review*, 19/1:16-31.
- Posadskaya, A. (ed.) (1994), *Women in Russia: A New Era in Russian Feminism*, London: Verso.
- Pugh, Martin (2000), *Women and the Women’s Movement in Britain, 1914-1999*, Basingstoke: Macmillan.
- Purvis, June (2000α), “Emmeline Pankhurst (1858-1928) and votes for women”, στο *Votes for Women*, London-N.York: Routledge, 109-134.
- (2000β), “‘Deeds, not words’: Daily life in the Women’s Social and Political Union in Edwardian Britain”, στο *Votes for Women*, London-N.York: Routledge, 135-158.
- Purvis, June, Holton, Sandra Stanley (eds) (2000), *Votes for Women*, London-N.York: Routledge.
- Quack, Sibylle (ed.) (1995), *Between Sorrow and Strength. Women Refugees of the Nazi Period*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Quataert, Jean H. (1979), *Reluctant Feminists in German Social Democracy 1885-1917*, Princeton: Princeton University Press.
- (2001), “Socialisms, feminisms, and agency. A long view”, *Journal of Modern History*, 73/3:603-616.
- Radtke, Lorraine H., Stam, Henderikus J. (eds) (1994), *Power/Gender. Social Relations in Theory and Practice*, London-Thousand Oaks-N. Delhi: Sage.
- Rai, Shirin, Lievesley, Geraldine (1996), *Women and the State: International Perspectives*, Bristol-Pennsylvania: Taylor and Francis.
- Rai, Shirin M. (ed.) (2000), *International Perspectives on Gender and Democratization*, Basingstoke: Macmillan.
- Ramirez, Fr. O., Soysal, Y., Shanahan, S. (1997), “The changing logic of political citizenship: Cross-national acquisition of women’s suffrage rights, 1890 to 1990”, *American Sociological Review*, 62: 735-745.
- Randall, Vicky (1987), *Women and Politics*, London-Basingstoke: Macmillan.

- Randall, Vicky, Waylen, Georgina (1998), *Gender, Politics and the State*, London: Routledge.
- Rankin, Pauline L., Vickers, Jill (2001), *Women's Movements and State Feminism: Integrating Diversity into Public Policy*, Ottawa: Status of Women.
- Ray, Raka (1999), *Fields of Protest: Women's Movements in India*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Reardon, Betty A. (1993), *Women and Peace: Feminist Visions of Global Security*, Albany: State University of N.York.
- Redstockings (1969), "Manifesto", στο Kolmar, Bartkowski (eds) (2005), *Feminist Theory. A Reader*, Boston-N.York-London: McGraw-Hill, 220-221.
- Rees, Teresa (1998), *Mainstreaming Equality in the European Union*, London: Routledge.
- Rémy, Monique (1990), *De l'utopie à l'intégration: Histoire des mouvements de femmes*, Paris: L' Harmattan.
- Rendall, Jane (1985), *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States, 1780-1860*, London: Macmillan.
- Rendel, Margherita (ed.) (1981), *Women, Power and Political Systems*, London: Croom Helm.
- Renne, Tanya (ed.) (1997), *Ana's Land. Sisterhood in Eastern Europe*, Boulder-Oxford: Westview.
- Reynolds, Andrew (1999), *Women in African Legislatures and Executives: The Slow Climb to Power*, Johannesburg: Electoral Institute of South Africa.
- Reynolds, Siân (1988), "The French Ministry of Women's Rights 1981-1986: Modernization or marginalization?", στο Gaffney, J. (ed.), *France and Modernization*, Aldershot: Avebury, 149-168.
- (1996), *France between the Wars: Gender and Politics*, London-N.York: Routledge.
- (1998), "Le sacre de la citoyenne? Réflexions sur le retard français" στο Cohen, Y., Thébaud, Fr. (eds), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Lyon: PPSH-Centre J. Cartier, 71-84.
- Riccintelli, Luciana, Miles, Angela, McFadden, Margaret H. (2005), *Feminist Politics, Activism and Vision. Local and Global Challenges*, London-N.York: Zed, και Toronto: Inanna.
- Rich, Adrienne (1976), *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, N.York: W. Norton, και (1977) London: Virago.
- Richardson, Diane (1998), "Sexuality and citizenship", *Sociology*, 32/1: 83-100.
- (2000), "Constructing sexual citizenship: Theorizing sexual rights", *Critical Social Policy*, 20(1)/62: 105-135.
- Riley, Denise (1984), *War in the Nursery*, London: Virago.
- (1988), *'Am I That Name?' Feminism and the Category of 'Women' in History*, Basingstoke: Macmillan.
- Riot-Sarcey, Michèle (ed.) (1993), *Femmes, Pouvoirs*, Paris: Kimé.
- (1993α), "Femmes, pouvoirs", στο *Femmes, Pouvoirs*, Paris: Kimé, 9-25.
- (1994), *La démocratie à l'épreuve des femmes. Trois figures critiques du pouvoir 1830-1848*, Paris: Albin Michel.
- (ed.) (1995), *Démocratie et représentation*, Paris: Kimé.
- (1998), *Le réel de l' utopie. Essai sur le politique au XIXe siècle*, Paris: Albin Michel.
- (2002), *Histoire du féminisme*, Paris: La Découverte.

- Ripa, Yannick (1999), *Les femmes actrices de l'histoire. France 1789-1945*, Paris: SEDES.
- Rittner, Carol Ann, Roth, John K. (eds) (1993), *Different Voices. Women and the Holocaust*, N.York: Paragon.
- Roberts, Marie Mulvey, Mizuta, Tamae (eds) (1994), *The Militants: Suffragette Activism*, London: Routledge.
- Robnett, Belinda (1997), *How Long, How Long? African American Women in the Struggle for Civil Rights*, Oxford: Oxford University Press.
- Rocheftort, Florence (1997), "Du droit des femmes au féminisme en Europe 1860-1914, στο Fauré, Ch. (ed.), *Encyclopédie politique et historique des femmes: Europe, Amérique du Nord*, Paris: PUF, 551-570.
- Rogers, Barbara (1983), *52% Getting Women's Power into Politics*, London: Women's Press.
- Roiphe, K. (1993), *The Morning After: Sex, Fear and Feminism*, London: H. Hamilton.
- Rorty, Richard (1994), "Feminism and pragmatism", στο Smith, J. H., Mafhouz, A. M. (eds), *Psychoanalysis, Feminism and the Future of Gender*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 42-69.
- Rosaldo, Renato (1994), "Cultural citizenship and educational democracy", *Cultural Anthropology*, 9/3: 402-411.
- Rosanvallon, Pierre (1989), *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Paris: Gallimard.
- (1998), *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Paris: Gallimard.
- Rosen, Andrew (1974), *Rise Up, Women! The Militant Campaigns of the Women's Social and Political Union, 1903-1914*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Rosenberg, C. (1989), *Women and Perestroika: Present, Past and Future for Women in Russia*, London: Bookmarks.
- Roseneil, Sasha (1995), *Disarming Patriarchy. Feminism and Political Action at Greenham*, Buckingham: Open University Press.
- Ross, Karen, Hansard Society και Fawcett Society (2000), *Women at the Top: Cracking the Public Sector Glass Ceiling*, London: Hansard Society.
- Ross, Karen (ed.) (2002), *Women, Politics, and Change*, London-N.York: Oxford University Press.
- Rossi, Alice S. (ed.) (1973), *The Feminist Papers: From Adams to de Beauvoir*, N.York: Columbia University Press.
- Rossilli, Mariagrazia (1997), "The European Community's policy on the equality of women: From the Treaty of Rome to the present", *The European Journal of Women's Studies*, 4/1:63-82.
- (ed.) (2000), *Gender Policies in the European Union*, N.York: Peter Lang.
- Roth, Benita (2004), *Separate Roads to Feminism: Black, Chicana, and White Feminist Movements in America's Second Wave*, N.York: Cambridge University Press.
- Rothblatt, M. (1995), *The Apartheid of Sex: A Manifesto on the Freedom of Gender*, N.York: Crown.
- Roux, Nicole (ed.) (2004), *Rien sans elles: De la parité en politique*, Nantes: Atalante.
- Rover, Constance (1967), *Women's Suffrage and Party Politics in Britain, 1866-1914*, London.
- Rowan, Caroline (1982), "'Mothers Vote Labour!' The state, the labour movement and working-class mothers, 1900-1918", στο Brunt, R., Rowan, C. (eds), *Feminism, Culture and Politics*, London: Lawrence & Wishart.

- Rowbotham, Sheila (1972), *Women, Resistance and Revolution*, London: Penguin [β' έκδοση 1972: *Women's Liberation and Revolution*, London: Falling Wall Press].
- (1973), *Hidden from History*, London: Pluto.
- (1977), *A New World for Women: Stella Browne - Socialist Feminist*, London: Pluto.
- (1981), "The trouble with 'patriarchy'", στο Samuel, R. (ed.), *People's History and Socialist Theory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- (1983), *Dreams and Dilemmas*, London: Virago.
- (1989), *The Past is Before Us: Feminism in Action since the 1960's*, London-Boston-Sydney: Pandora, και London: Penguin.
- (1997), *A Century of Women. The History of Women in Britain and the United States in the Twentieth Century*, N.York-London: Penguin.
- Rowbotham, Sheila, Segal, Lynne, Wainwright, Hilary (1979), *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism*, London: Merlin.
- Rowbotham, Sheila, Linkogle, Stephanie (eds) (2001), *Women Resist Globalization. Mobilising for Livelihood and Rights*, London: Palgrave-Macmillan.
- Ruddick, Sara (1980), "Maternal thinking", *Feminist Studies*, 6/2: 342-367.
- (1983α), "Pacifying the Forces: Drafting women in the interests of peace", *Signs*, 8/3:471-489.
- (1983β), "Preservative love and military destruction: Some reflections on mothering and peace", στο Treblicot, J. (ed), *Mothering: Essays of Feminist Theory*, Totawa: L. Adams.
- (1989), *Maternal Thinking: Towards a Politics of Peace*, Boston: Beacon, και London: Women's Press.
- Rudelle, Odile (1997), "Droits politiques des femmes européennes: bilan des deux guerres mondiales", στο Fauré, Ch. (ed.), *Encyclopédie politique et historique des femmes: Europe, Amérique du Nord*, Paris: PUF, 571-602.
- Rueschmeyer, Marilyn (ed.) (1998): *Women in the Politics of Post-Communist Eastern Europe*, Armonk: M. E. Sharpe.
- Rule, Wilma (1981), "The critical contextual factors in women's legislative recruitment", *Western Political Quarterly*, 34: 60-77.
- (1987), "Electoral systems, contextual factors and women's opportunity for election to parliament in twenty-three democracies", *Western Political Quarterly*, 40/3: 477-498.
- Rule, Wilma, Zimmerman Joseph F. (1994), *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*, Westport: Praeger.
- Rupp, Leila J. (1978), *Mobilising Women for War: German and American Propaganda, 1939-1945*, Princeton: Princeton University Press.
- (1997), *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement*, Princeton: Princeton University Press.
- Russell, Meg, Lovenduski, Joni, Stephenson, Mary-Ann (2002), *Women's Political Participation in the U.K.*, Manchester: The British Council.
- Russell, Meg, O' Cinneide, Colm (2003), "Positive action to promote women in politics: Some European comparisons", *International and Comparative Law Quarterly*, 52/3: 549-586.
- Ryan, Louise (1996), *Irish Feminism and the Vote: An Anthology of the Irish Citizen Newspaper, 1912-1920*, Dublin: Folens.
- Sainsbury, Diane (ed.) (1994), *Gendering Welfare States*, London: Sage.

- (1996), *Gender Equality and Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (ed.) (1999), *Gender and Welfare State Regimes*, N.York: Oxford University Press.
- Salleh, Ariel K. (1997), *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*, London-N.York: Zed.
- Samiou, Dimitra (1984) (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), “Les femmes grecques à la conquête de l'égalité politique: Les luttes autour du droit de vote (1864-1952)”, UER Histoire-Civilisations, Université de Paris VII-Jussieu.
- (2006), “Svolou, Maria”, στο de Haan, F., Daskalova, K., Loutfi, A. (eds), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Budapest-N.York: Central European University Press.
- Sapiro, Virginia (1981), “When are interests interesting? The problem of political representation of women”, *American Political Science Review*, 75.
- (1983), *The Political Integration of Women: Roles, Socialization, and Politics*, Chicago: University of Illinois Press.
- (1987), “What the political socialization of women can tell us about the political socialization of people”, στο Farnham, C. (ed.), *The Impact of Feminist Research in the Academy*, Indianapolis: Indiana University Press, 148-173.
- (1991), “Gender politics, gendered politics: The state of the field”, στο Crotty, W. (ed.), *Political Science: Looking to the Future*, Northwestern University Press.
- (1992), *A Vindication of Political Virtue: The Political Theory of M. Wollstonecraft*, Chicago: University of Chicago Press.
- (1995), “Feminist studies and political science – and vice versa”, στο Stanton, D. C., Stewart A. J. (eds), *Feminisms in the Academy*, University of Michigan Press [αναδημ. στο Phillips, A. (ed.) (1998), *Feminism and Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press].
- (1998α), “When are interests interesting? The problem of political representation of women”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford-N.York: Oxford University Press, 161-192.
- (1998β), “Democracy minus women is not democracy: Gender and world changes in citizenship”, στο Ichilov, O. (ed.), *Citizenship and Citizenship Education in a Changing World*, London-Portland: Woburn Press, 174-190.
- Sargent, Lydia (ed.) (1981), *Women and Revolution*, Boston: South End Press.
- (1986), *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate on Class and Patriarchy*, London: Pluto.
- Sargisson, Lucy (1996), *Contemporary Feminist Utopianism*, London: Routledge.
- Sarvasy, Wendy (1992), “Beyond the difference-versus-equality policy debate: Postsuffrage feminism, citizenship, and the quest for a feminist welfare state”, *Signs*, 17/2: 329-362.
- (1994), “From man and philanthropic service to feminist social citizenship”, *Social Politics*, 1/3:306-325.
- (1997), “Social citizenship from a feminist perspective”, *Hypatia*, 12/4:54-73.
- Sarvasy, Wendy, Siim, Birte (1994), “Gender, transitions to democracy, and citizenship”, *Social Politics*, 1/3: 249-255.
- Sassoon, Anne Showstack (ed.) (1987), *Women and the State: The Shifting Boundaries of Public and Private*, London: Hutchinson, και N.York: Routledge.

- Sawer, Marian (2000), "Parliamentary representation of women: From discourses of justice to strategies of accountability", *International Political Science Review*, 21/4:361-380.
- Scharf, Lois, Jensen, Joan M. (eds) (1987), *Decades of Discontent: The Women's Movement 1920-1940*, Boston: Northeastern University Press.
- Schiebinger, Londa (1999), *Has Feminism Changed Science?*, Cambridge: Harvard University Press.
- Scholzman, Kay Lehman, Burns, Nancy, Verba, Sidney, Donahue, Jesse (1995), "Gender and the citizen participation: Is there a different voice?", *American Journal of Political Science*, 39:267-293.
- Schulte, Regina (2000), "The Queen. A middle class tragedy: The writing of history and the creation of myths in nineteenth-century France and Germany", *Gender and History*, 14/2:266-293.
- Schwarzenbach, Sibyl A., Smith, Patricia (eds) (2003), *Women and the United States Constitution: History, Interpretation, and Practice*, N.York: Columbia University Press.
- Schwarzcorpff, Jutta (1991), *Women in the Chartist Movement*, London: Macmillan.
- Scott, Anne Firor (1970), *The Southern Lady: From Pedestal to Politics 1830-1930*, Chicago: University of Chicago Press.
- Scott, Anne Firor, Scott, Andrew (eds) (1975), *One Half the People: The Fight for Woman Suffrage*, Philadelphia: Lippincott.
- Scott, Hilda (1976), *Women and Socialism: Experiences from Eastern Europe*, London: Allison & Busby, και (1974) Boston: Beacon.
- Scott, Joan Wallach (1988a), *Gender and the Politics of History*, N.York: Columbia University Press.
- (1988β), "Deconstructing equality-versus-difference: Or the uses of post-structuralist theory for feminism", *Feminist Studies*, 14/1: 33-50.
- (1990), "Deconstructing equality-versus-difference", στο Hirsch, M., Fox-Keller, E. (eds), *Conflicts in Feminism*, N.York-London: Routledge, 134-148.
- (1992), "Women's history", στο Burke, P. (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge: Polity, 42-66.
- (1996), *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge-London: Harvard University Press, και στα γαλλικά (1998), *La citoyenne paradoxale. Les féministes françaises et les droits de l'homme*, Paris: Albin Michel.
- (1997), "Deconstructing equality-versus-difference: Or the uses of post-structuralist theory for feminism", στο Meyers, D. T. (ed.), *Feminist Social Thought: A Reader*, London: Routledge, 759-770.
- (1998), "L' universalisme et l' histoire du féminisme", στο Cohen, Y., Thébaud, Fr. (eds), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Lyon: PPSH-Centre J. Cartier, 285-298.
- (2005α), "Symptomatic politics: Banning islamic headscarves in French public schools", *French Politics, Culture and Society*, 23/3.
- (2005β), *Parité! L'universel et la différence des sexes*, Paris: Albin Michel (στα αγγλικά: *Parité! Sexual Equality and the Crisis of French Universalism*, Chicago: University of Chicago Press).
- Scott, Joan W., Kaplan, Cora, Keates, Debra (eds) (1997), *Transitions, Environments, Translations: Feminisms in International Politics*, N.York: Routledge.
- Seager, Joni (1998), *Atlas des femmes dans le monde. Emancipation ou oppression: un paysage contrasté*, Paris: Autrement.

- Segal, Lynne (1987), *Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism*, London: Virago.
- (1999), *Why Feminism? Gender, Psychology, Politics*, N.York: Columbia University Press.
- Servan-Schreiber, Claude (1996), “Pourquoi la parité est nécessaire et légitime», *Après-demain*, 380/381 (janvier-février).
- Sevenhuijsen, Selma (1991), “The morality of feminism”, *Hypatia*, 6/2: 173-191.
- (1998), *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations of Justice, Morality and Politics*, London-N.York: Routledge.
- Shaffer, Harry (1981), *Women in the two Germanies: A Comparative Study of a Socialist and a Non-Socialist Society*, N.York: Pergamon.
- Shaffer, Robert (1979), “Women and the Communist Party USA, 1930-1940”, *Socialist Review*, 9/3.
- Shanley, Mary Lyndon, Pateman, Carole (eds) (1991), *Feminist Interpretations and Political Theory*, Cambridge: Polity.
- Shapiro, Ian, Hacker-Cordón, C. (eds) (2004), *Democracy's Edges*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheridan, Dorothy (ed.) (1990), *Wartime Women. An Anthology of Women's Wartime Writing for Mass-Observation, 1937-1945*, London: Mandarin.
- Shiva, Vandana (1988), *Staying Alive: Women, Ecology and Development*, London-N.Delhi: Zed.
- Siim, Birte (1988), “Towards a feminist rethinking of the welfare state”, στο Jones, K. B., Jónasdóttir, A. G. (eds), *The Political Interests of Gender: Developing Theory and Research with a Feminist Face*, Newbury Park-London: Sage.
- (1991), “Welfare state, gender politics and equality principles. Women's citizenship in the Scandinavian welfare state”, στο Meehan, E., Sevenhuijsen, S. (eds), *Equality Principles and Politics*, London: Sage.
- (1994), “Engendering democracy: Social citizenship and political participation for women in Scandinavia”, *Social Politics*, 1/3: 286-305.
- (1999), “Gender, citizenship and empowerment”, στο Gough, I., Olofsson, G. (eds), *Capitalism and Social Cohesion*, Basingstoke: Macmillan.
- (2000α), *Gender and Citizenship. Politics and Agency in France, Britain and Denmark*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (2000β), “Stating the trouble. What do women want?: Scandinavian feminist debates on citizenship”, *International Political Science Review*, 21/4: 346-360.
- Silbergleid, Robin (1997), “Women, utopia and narrative: Towards a postmodern feminist citizenship”, *Hypatia*, 12/4: 156-171.
- Siltanen, Janet, Stansworth, Michelle (eds) (1984), *Women and the Public Sphere: A Critique of Sociology and Politics*, London: Hutchinson, και N.York: St. Martin's Press.
- Silva, Elizabeth Bortolaia (ed.) (1996), *Good Enough Mothering? Feminist Perspectives on Lone Motherhood*, London: Routledge.
- Silva, Neluka (2004), *The Gendered Nation. Contemporary Writings from South Asia*, Thousand Oaks-London: Sage.
- Simons, Margaret (1984), “Motherhood, feminism and identity”, *Women's Studies International Forum*, 7/5:349-359.
- (1992), “Lesbian connections: Simone de Beauvoir and feminism”, *Signs*, 18/1.
- (1995), *Feminist Interpretations of Simone de Beauvoir*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Sineau, Mariette (1988), *Des femmes en politique*, Paris: Économica.

- (1992), “Pouvoirs, modernité et monopole masculin de la politique: Le cas français”, *Nouvelles Questions Féministes*, 13/1:39-61.
- (2002), “Droit et démocratie”, στο Thébaud, Fr. (ed.), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Perrin, 631-647.
- (1995), “Parité et principe d'égalité: Le débat français”, στο *Ephesia*, “La place des femmes. Les enjeux de l'identité et de l'égalité au regard des sciences sociales”, Paris: Découverte, 518-523.
- (2000), “L' électricité paradoxale”, στο Bréchon, P. et al., *Les cultures politiques des Français*, Paris: Presses de Sciences Po, 11-135.
- (2001), *Profession: Femme politique. Sexe et pouvoir sous la Cinquième République*, Paris: Presses de Sciences Po.
- Singh, Rina (1998), *Gender Autonomy in Western Europe. An Imprecise Revolution*, London: Macmillan, και N.York: St. Martin's Press [περιλαμβάνει και την Ελλάδα].
- Sintomer, Yves (2005), *Délibérer, participer, représenter: Vers une sociologie de la justification politique*, Paris: Économica.
- Sirman, Nükhet (1989), “Feminism in Turkey: A short history”, *New Perspectives on Turkey*, 3: 1-34.
- Skjeie, H. (1991), “The rhetoric of difference: On women's inclusion into political elites”, *Politics and Society*, 19/2: 233-263
- Sklar, Kathryn Kish (1995), *Florence Kelley and the Nation's Work: The Rise of Women's Political Culture, 1830-1900*, N. Haven: Yale University Press.
- Skocpol, Theda (1992), *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States*, Cambridge: Belknap Press.
- Slater, Wendy (1994), “Female representation in Russian politics”, *RFE/RL Research Report*, 3/22: 27-33.
- Slaughter, Jane, Kern, Robert (eds) (1981), *European Women on the Left. Socialism, Feminism, and the Problems Faced by Political Women, 1880 to the Present*, Westport-London: Greenwood.
- Sledziewski-Guibert, Élisabeth (1984), “Naissance de la femme civile. La Révolution, la femme, le droit”, *la Pensée*, 238.
- Sledziewski, Élisabeth (2002), “Révolution Française”, στο Fraisse, G., Perrot, M. (eds), *Histoire des femmes en Occident. Le XIXe siècle*, 45-62.
- Smart, Carol (1989), *Feminism and the Power of Law*, London-N.York: Routledge.
- Smith, Bonnie G. (ed.) (2000), *Global Feminism since 1945*, London-N.York: Routledge.
- (2004), *Women's History in Global Perspective*, Urbana-Chicago: University of Illinois Press, 2 vol.
- Smith, Harold L. (1998), *The British Women's Suffrage Campaign, 1866-1928*, London-N.York: Longman.
- Smith, Paul (1996), *Feminism and the Third Republic: Women's Political and Civil Rights in France, 1918-1945*, Oxford: Clarendon, και N.York: Oxford University Press.
- The Social Justice Group/Center for Advanced Feminist Studies (ed.) (2000), *Is Academic Feminism Dead? Theory in Practice*, Minnesota: N.York University Press.
- Sogner, Solvi, Hagemann, Gro (eds) (2000), *Women's Politics and Women in Politics*, Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Solomon, Martha M. (ed.) (1991), *A Voice of Their Own: The Woman Suffrage Press, 1840-1910*, Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Soper, Kate (1990a), *Troubled Pleasures: Writings on Gender, Politics and Hedonism*, London: Verso.

- (1990β), “Feminism, humanism and postmodernism”, *Radical Philosophy*, 55:11-17.
- Souriau, Christiane et al. (eds), *Femmes et politique autour de la Méditerranée*, Paris: L’Harmattan.
- Sowerwine, Charles (1978), *Les femmes et le socialisme*, Paris: Presses des Sciences Politiques.
- (1982), *Sisters or Citizens? Women and Socialism in France since 1876*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Spender, Dale (1982), *Women of Ideas (and What Men Have Done to Them)*, London: Pandora.
- (1983), *Feminist Theorists. Three Centuries of Women’s Intellectual Traditions*, London: Women’s Press.
- Sperling, Liz (2002), *Women, Political Philosophy and Politics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sperling, Valerie (1998), “Gender politics and the state during Russia’s transition period”, στο Randall, V., Waylen, G., *Gender Politics and the State*, London-N.York: Routledge, 143-165.
- Spivak, Gayatri (1990), “Criticism, feminism and the institution”, στο Harasyn, S. (ed.) *The Postcolonial Critic*, London: Routledge.
- Squires, Judith (1996), “Quotas for women: Fair representation?”, στο Lovenduski, J., Norris, P. (eds), *Women in Politics*, Oxford-N.York κ.ά.: Oxford University Press & Hansard Society, 73-90.
- (1998), “In different voices: Deliberative democracy and aestheticist politics”, στο Goody, J., Velody, I. (eds), *The Politics of Postmodernity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1999), *Gender in Political Theory*, Cambridge: Polity, και Malden: Blackwell.
- Squires, Judith, Wickham-Jones, Mark (2001), *Women in Parliament: A Comparative Analysis*, Manchester: Equal Opportunities Commission.
- Stacey, Margaret (1981), *Women, Power and Politics*, London: Tavistock.
- Stamiris, E. (1986), “The women’s movement in Greece”, *New Left Review*, 158.
- Stanton, Donna C., Stewart Abigail J. (eds) (1995), *Feminisms in the Academy*, Michigan: University of Michigan Press.
- Staudt, Kathleen A., Weaver, William G. (1997), *Political Science and Feminisms: Integration or Transformation?*, N.York: Twayne Publishers.
- Stephenson, Jill (1975), *Women in Nazi Society*, N.York: Barnes & Noble.
- (1981), *The Nazi Organization of Women*, London: Croom Helm.
- Stetson, Dorothy (1990), *Women’s Rights in the USA: Policy Debates and Gender Roles*, Pacific Grove: Brooks-Cole.
- Stetson-McBride, Dorothy (ed.) (2001), *Abortion Politics, Women’s Movements and the Democratic State: A Comparative Study of State Feminism*, Oxford: Oxford University Press.
- Stetson-McBride, Dorothy, Mazur, Amy (eds) (1995), *Comparative State Feminism*, Thousand Oaks-London: Sage.
- Stiehm, Judith (ed.) (1984), *Women’s Views of the Political World of Men*, N.York: Dobbs Ferry.
- Stites, Richard (1977), *The Women’s Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism 1860-1930*, Princeton: Princeton University Press.

- Stratigaki, Maria (1999), "The European Union and the equal opportunities process", στο Hantrais, L. (ed.), *Gendered Policies in Europe: Reconciling Employment and Family Life*, London: Macmillan, 26-48.
- (2004), "The cooptation of gender concepts in EU policies: The case of 'reconciliation of work and family'", *Social Politics*, 11/1: 30-56.
- (2005), "Gender mainstreaming vs positive action. An ongoing conflict in EU gender equality policy", *The European Journal of Women's Studies*, 12/2: 165-186.
- Studlar, Donley T., McAllister, Ian (2002), "Does a critical mass exist? A comparative analysis of women's legislative representation since 1950", *The European Journal of Political Research*, 41/2: 233-253.
- Sunstein, Cass R. (ed.) (1990), *Feminism and Political Theory*, Chicago-London: University of Chicago Press.
- Swedish Ministry of Labour (1988), *Equality between Men and Women*,
- Sylvester, Christine (1992), *Feminist Theory and International Relations in a Postmodern Era*, N.York: Cambridge University Press.
- (1994), "Empathetic cooperation: A feminist method for international relations", *Millennium*, 23/1: 407-424.
- Tahon, Marie-Blanche (2004), *Sociologie des rapports de sexe*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, και Ottawa: Presses de l' Université d' Ottawa.
- Talbott, William J. (2005), *Which Rights Should Be Universal?*, Oxford-N.York: Oxford University Press.
- Taylor, Barbara (1983), *Eve and the New Jerusalem. Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*, London: Virago.
- (1992), "Mary Wollstonecraft and the wild wish of early feminism", *History Workshop Journal*, 33:197-219.
- Tekeli, Sirin (1992), "Europe, european feminism and women in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 15/1:139-143.
- (ed.) (1995), *Women in Modern Turkish Society. A Reader*, London: Zed.
- Terborg-Penn, Rosalyn (1998), *African American Women in the Struggle for the Vote, 1850-1920*, Bloomington: Indiana University Press.
- Thalmann, Rita (1982), *Être femme sous le IIIe Reich*, Paris: Laffont.
- Thane, Pat (ed.) (1991), *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States 1880s-1950s*, London-N.York: Routledge.
- Thébaud, Françoise (1986), *La femme au temps de la guerre de '14*, Paris: Stock.
- (ed.) (1991), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Plon, και (2002) Paris: Perrin.
- (ed.) (1994, 2000), *A History of Women in the West: Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, Cambridge-London: Harvard University Press.
- (2002), "Dix ans plus tard", στο *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Paris: Perrin, 7-58.
- Théry, Irène, Biet, Christian (ed.) (1989), *La famille, la loi, l'État, de la Révolution au code civil*, Paris: Imprimerie Nationale-Centre Georges Pompidou.
- Thomas, Sue (1994), *How Women Legislate*, N.York: Oxford University Press.
- Thompson, Denise (2001), *Radical Feminism Today*, London: Sage.
- Thönnessen, Werner (1976), *The Emancipation of Women. The Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863-1933*, London: Pluto.
- Thorne, Barrie (1987), "Re-visioning women and social change: Where are the children?", *Gender and Society*, 1/1.

Threlfall, Monica, Rowbotham, Sheila (eds) (1996), *Mapping the Women's Movement*, London: Verso & New Left Review.

Tickner, Ann J. (1992), *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, N.York: Columbia University Press.

----- (2001), *Gendering World Politics*, N.York: Columbia University Press.

Tilly, Louise A. (1981), "Women's collective action and feminism in industrializing France", στο Tilly, L. A., Tilly Ch., *Class Conflict and Collective Action*, Beverly Hills: Sage, 207-231.

----- (1995), "Paths of proletarianization: Organization of production, sexual division of labor, and women's collective action", στο Laslett, B., Brenner, J., Arat, Y. (eds), *Rethinking the Political. Gender, Resistance and the State*, Chicago-London: University of Chicago Press.

----- (1997), "Women, work and citizenship", *International Labor and Working Class History*, 52: 1-26.

Tolleson-Rinehart, Sue, Josephson, Jyl J. (eds) (2000), *Gender and American Politics. Women, Men, and the Political Process*, N.York-London: M. E. Sharpe.

Tong, Rosemarie (1989), *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction*, Boulder: Westview.

Trager, Hannah (1990), "Votes for women", *Journal of Women's History*, 2/1:196-199.

Trebilcot, Joyce (ed) (1983), *Mothering: Essays of Feminist Theory*, Totawa: L. Adams, και (1984) N.York: Rowman & Littlefield.

True, Jacqui (2003), *Gender, Globalization and Postsocialism*, N.York: Columbia University Press.

Tzanaki, Demetra (1997) (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), "Gender and nationalism in the Hellenic world, 1836-1897", Department of Modern History, St. Antony's University of Oxford.

United Nation Development Programme (2000), *Women's Political Participation and Good Governance: 21st Century Challenges*, United Nation Development Programme.

United Nations (1966), *Seminar on the Participation of Women in Public Life (Mongolia, 3-17 August 1965)*, N.York: United Nations.

----- (1968), *Seminar on Civic and Political Education of Women (Finland, 1-14 August 1967)*, N.York: United Nations.

----- (1991), *Women in Decision-Making: Case-study on Greece*, N.York: United Nations.

----- (1995), *The United Nations and the Advancement of Women 1945-1995*, N.York: United Nations Department of Public Information.

«Universalisme et particularisme» (1991), *Nouvelles Questions Féministes*, 12/16-17-18.

Varikas, Eleni (1993), "Gender and national identity in fin-de-siècle Greece", *Gender and History*, 5/2: 269-283.

----- (1995), "Une représentation en tant que femme? Réflexions critiques sur la demande de la parité des sexes", *Nouvelles Questions Féministes*, 16/2: 81-127.

----- (1996), "Le principe de la parité entre les sexes", *Cahiers du Gedisst*, 17:33-55.

----- (1997), "L'action des femmes dans la Révolution grecque, 1800-1827", στο Fauré, Ch. (ed.), *Encyclopédie politique et historique des femmes*, Paris: PUF, 277-297.

----- (1999), "Le paria ou la difficile reconnaissance de la pluralité humaine", *Revue des deux mondes*, 11/12.

----- (2000α), "Ni l'un ni l'autre. Éloge du neutre", *Revue des deux mondes*, 7/8.

- (2000β), “Égalité”, στο Hirata, H., Laborie, F., Le Doaré, H. et al. (eds), *Dictionnaire critique du féminisme*, Paris: PUF, 54-60.
- (2005), *Du sexe au genre. Territoires du politique*, Paris: PUF.
- Vasilaki, Eleftheria (Rosa) (2003) (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), «Entre tradition et modernité: Idéologie, femmes, féminité sous le régime de Metaxas (Grèce 1936-1941)», Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales et Université Panteion des Sciences Sociales et Politiques.
- Vassiliadou, Myria (2002), “Questioning nationalism. The patriarchal and national struggles of Cypriot women within a european context”, *The European Journal of Women’s Studies*, 9/4: 459-482.
- Vaus, David de, McAllister, Ian (1989), “Gender and political alignment in 11 nations”, *The European Journal of Political Research*, 17/3.
- Veauvy, Christiane, Pisano, Laura (1997), *Paroles oubliées. Les femmes et la construction de l’État-nation en France et en Italie, 1789-1860*, Paris: Colin.
- Verloo, Mieke, Pantelidou Maloutas, Maro (eds) (2005), “Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe”, *The Greek Review of Social Research* (ειδικό τεύχος), 117.
- Vervenioti, Tasoula (1999), «Les résistantes grecques et le Front National de Libération (EAM): Le militantisme féminin et ses contraintes (1941-1944)», στο Guillon, J. M., Mencherini, R. (eds), *La Résistance et les Européens du Sud*, Paris: L’Harmattan, 61-72.
- (2000), «The adventure of women’s suffrage in Greece», στο Duchen, C., Bandhauer-Schoffmann, I. (eds), *When the War was Over. Women, War and Peace in Europe (1940-1956)*, London-N.York: Leicester University Press, 103-118.
- (2002), «Charity and nationalism: The Greek Civil War (1946-1949) and the entrance of right-wing women into politics», στο Bacchetta, P., Power, M. (eds), *Right-Wing Women. From Conservatives to Extremists around the World*, N.York-London: Routledge, 115-126.
- Vianello, Mino (1990), *Gender Inequality. A Study in Discrimination*, London: Sage.
- (2004), *Women and Men in Political and Business Elites. A Comparative Study in the Industrialized World*, London: Sage.
- Vianello, Mino, Moore, Gwen (2000), *Gendering Elites: Economic and Political Leadership in 27 Industrialized Countries*, N.York: St. Martin’s Press.
- Viennot, Éliane (1994α), “Parité: les féministes entre défis politiques et révolution culturelle”, *Nouvelles Questions Féministes*, 15/4.
- (1994β), “Le second souffle des femmes pour la parité”, *Parité-Infos*, 5.
- (ed.) (1996), *La Démocratie ‘à la française’ ou les femmes indésirables*, Paris: Publications de l’Université VII-Denis Diderot, Cahiers du CEDREF.
- Voet, Maria Christine Bernadetta (1998), *Feminism and Citizenship*, London-Thousand Oaks: Sage.
- Vogel, Jean (1995), “La parité est-elle en contradiction avec la démocratie?», *Parité-Infos*, 11:5-7.
- Vogel, Lise (1983), *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*, London: Pluto.
- (1995), *Woman Questions: Essays for a Materialist Feminism*, London: Pluto.
- Vogel, Ursula (1986), “Rationalism and romanticism: Two strategies for women’s liberation”, στο Evans, J., Hills, J., Hunt, K. et al. (1986), *Feminism and Political Theory*, London: Sage, 17-46.
- Vogel-Polsky, Éliane (1985α), *National Institutional and non-Institutional Machinery Established in the Council of Europe Member States to Promote Equality between*

Women and Men, Strasbourg: Council of Europe/Committee for Equality between Women and Men.

-----(1985β), “Positive action programmes for women”, *International Labour Review*, 124/3.

----- (1994α), *Les femmes et la citoyenneté européenne*, Bruxelles: Commission Européenne-Unité de l'Égalité des Chances.

----- (1994β), “Les impasses de l'égalité ou pourquoi les outils juridiques visant à l'égalité des femmes et des hommes doivent être repensés en termes de parité”, *Parité-Infos*, 1°.

Vogel-Polsky, Éliane, Rodriguez, Dominique (1994), “Les mécanismes nationaux institutionnels mis en place dans les États membres du Conseil de l'Europe pour promouvoir l'égalité entre les femmes et les hommes”, Strasbourg: Conseil de l'Europe.

Vogel-Polsky, Éliane, Vogel, Jean, Degraef, Véronique (1994), *Les femmes et la citoyenneté européenne*, Commission des Communautés Européennes, V/233/94 Fr.

Walby, Sylvia (1990), *Theorising Patriarchy*, Oxford: Blackwell.

----- (1994), “Is citizenship gendered?”, *Sociology*, 28/2: 379-395.

----- (1997), *Gender Transformations*, London-N.York: Routledge.

----- (ed.) (1999), *New Agendas for Women*, Basingstoke: Macmillan.

----- (2000α), “Gender, nations and states in a global era”, *Nations and Nationalism*, 6/4: 523-540.

----- (2000β), “La citoyenneté est-elle sexuée?”, στο Ballmer-Cao, Th. H., Mottier, V., Sgier, V., *Genre et politique: Débats et perspectives*, Paris: Gallimard, 51-87.

Wallace, Ruth A. (ed.) (1989), *Feminism and Sociological Theory*, Newbury Park: Sage.

Walker, Alice (1983), “The Civil Rights Movement: What good was it?”, στο *In Search of Our Mothers' Gardens*, N.York: Hartcourt Brace, 119-129.

Walkowitz, Judith R. (1980), *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State*, Cambridge-London-N.York: Cambridge University Press.

----- (1982), “Male vice and feminist virtue: Feminism and the politics of prostitution in nineteenth-century Britain”, *History Workshop Journal*, 13:80-89.

Walzer, Michael (1983), *Spheres of Justice*, N.York: Basic.

Ward, Lizzie (2002), “‘Globalization’ and the ‘Third Way’: A feminist response”, *Feminist Review*, 70.

Ward, Margaret (1995), *Unmanageable Revolutionaries: Women and Irish Nationalism*, London: Pluto.

Ware, Susan (1981), *Beyond Suffrage: Women in the New Deal*, Cambridge: Harvard University Press.

Warren, Karen J. (1991), “Toward a feminist peace politics”, *Journal of Peace and Justice Studies*, 3/1:87-102.

Warren, Karen J., Cheney, Jim (1991), “Ecological feminism and ecosystem ecology”, *Hypatia*, 6/1:179-197.

Waterman, Peter (1998), “Beyond internationalism: Women, feminism and the new global solidarity”, στο *Globalization, Social Movements and the New Internationalisms*, London: Mansell, 153-197.

Watson, Sophie (ed.) (1990), *Playing the State: Australian Feminist Interventions*, Sydney: Allen & Unwin.

Waylen, Georgina (1986), “Women and neo-liberalism”, στο Evans, J., Hills, J., Hunt, K. et al., *Feminism and Political Theory*, London: Sage, 85-102.

----- (1996), *Gender in Third World Politics*, Boulder: Lynne Rienner.

- (2003), "Gender and transitions: What do we know?", *Democratization*, 10/1:157-178.
- Weatherford, Doris, (1998), *A History of the American Suffragist Movement*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Weed, Elisabeth (ed.) (1989), *Coming to Terms: Feminism, Theory, Politics*, N. York: Routledge.
- Weedon, Christine (1987), *Feminist Practice and Poststructural Theory*, Oxford: Blackwell.
- Weigand, Kate (2003), *Red Feminism: American Communism and the Making of Women's Liberation*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Weir, Angela, Wilson, Elizabeth (1984), "The British women's movement", *New Left Review*, 148:74-103.
- Weitz, Margaret Collins (1997), *Les combattantes de l'ombre. Histoire des femmes dans la Résistance*, Paris: Albin Michel [αγγλική έκδοση 1995].
- Welch, Susan (1977), "Women as political animals", *American Journal of Political Science*, 21: 711-730.
- West, Guida, Blumberg, Rhoda Lois (eds), *Women and Social Protest*, N.York: Oxford University Press.
- West, Lois A. (1992), "Feminist nationalist social movements. Beyond universalism and towards a gendered cultural relativism", *Women's Studies International Forum*, 15/5-6: 563-579.
- Wheeler, Marjorie Spruill (ed.) (1995), *One Woman, One Vote: Rediscovering the Woman Suffrage Movement*, Troutdale: New Sage Press.
- Whelehan, Imelda (1995), *Modern Feminist Thought: From the Second Wave to 'Post-Feminism'*, N.York: N.York University Press.
- Whitworth, Sandra (1997), *Feminism and International Relations. Towards a Political Economy of Gender in Interstate and Non-Governmental Institutions*, London: Macmillan.
- Wikander, Ulla, Kessler-Harris, Alice, Lewis, Jane (1995), *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, Australia and the United States*, Urbana: University of Illinois Press.
- Wilford, Rick, Miller, Robert L. (eds) (1998), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, London-N.York: Routledge.
- Williams, Melissa S. (1998), *Voice, Trust and Memory: Marginalized Groups and the Failings of Liberal Representation*, Princeton: Princeton University Press.
- Wilson, Elizabeth (1977), *Women and the Welfare State*, London: Tavistock.
- (1980), *Only Half-Way to Paradise*, London: Tavistock.
- (1991), *The Sphinx in the City*, London: Virago.
- Wilson, Marie C. (2004), *Closing the Leadership Gap: Why Women Can and Must Help Run the World*, London: Penguin.
- Wiltsher, Anne (1985), *Most Dangerous Women: Feminist Peace Campaigners of the Great War*, London: Pandora.
- Wing, Adrien K. (ed.) (2000), *Global Critical Race Feminism: An International Reader*, N.York: N.York University Press.
- Wolbrecht, Christina (2000), *The Politics of Women's Rights: Parties, Positions, and Change*, Princeton: Princeton University Press.
- Wolf, Diane L. (1996), *Feminist Dilemmas in Fieldwork*, Boulder: Westview.
- Wolf, Naomi (1993), *Fire with Fire: The New Female Power and How It Will Change the 21st Century*, London: Chatto & Windus.

- Wollbrecht, Christina (2000), *The Politics of Women's Rights: Parties, Positions, and Change*, Princeton: Princeton University Press.
- Wollstonecraft, Mary [1792] (1970), *A Vindication of the Rights of Woman*, London: Dent.
- “Women and citizenship” (1994), *Australian Feminist Studies*, 19.
- “Women and politics revisited” (2002), *Parliamentary Affairs*, 55/1.
- “Women, war and conflict” (1997), *The European Journal of Women's Studies*, 4/3.
- “Women's movements in Europe” (2002), *The European Journal of Women's Studies*, 9.
- Wood, Elisabeth A. (1997), *The Baba and the Comrade. Gender and Politics in Revolutionary Russia*, Bloomington: Indiana University Press.
- Woodward, Alison E. (2002), *Going for Gender Balance – A Guide for Balancing Decision Making*, Strasbourg: Council of Europe.
- Woodward, Katherine (2004), *Questioning Identity: Gender, Class and Nation*, London: Routledge.
- Yeatman, Anna (ed.) (1990), *Bureaucrats, Technocrats, Femocrats: Essays on the Contemporary Australian State*, Sydney: Allen & Unwin.
- Yoon, Mi Yung (2001), “Democratization and women's legislative representation in Sub-Saharan Africa”, *Democratization*, 8/2: 167-190.
- Yoshimi, Yoshiaki (2000), *Comfort Women: Sexual Slavery in the Japanese Military during World War II*, N.York: Columbia University Press.
- Young, Iris Marion (1985), “Humanism, gynocentrism, and feminist politics”, *Women's Studies International Forum*, 8/3:173-183.
- (1986α), “Beyond the unhappy marriage: A critique of the dual systems theory”, στο Sargent, L. (ed.), *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate on Class and Patriarchy*, London: Pluto.
- (1986β), “Impartiality and the civic public: Some implications of feminist critiques moral and political theory”, *Praxis International*, 5/4:381-401.
- (1989), “Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship”, *Ethics*, 99/2: 250-274 [αναδημοσιεύεται στο Sunstein, C. R. (ed.) (1990), *Feminism and Political Theory*, Chicago-London: University of Chicago Press, 117-141].
- (1990α), *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- (1990β), *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*, Princeton: Princeton University Press.
- (1995), “Mothers, citizenship and independence: A critique of pure family values”, *Ethics*, 105:535-556.
- (1997α), *Intersecting Voices: Dilemmas of Gender, Political Philosophy, and Policy*, Princeton: Princeton University Press.
- (1997β), “Socialist feminism and the limits of dual systems theory”, στο Hennessy, R., Ingraham, C. (eds), *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women's Lives*, N.York: Routledge.
- (2000), *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- (2003), “The logic of masculinist protection: Reflections on the current security state”, *Signs*, 29/1: 1-25.
- Young, Lisa (1996), “Women's movements and political parties: A Canadian-American comparison”, *Party Politics*, 2/2: 229-250.
- (2000), *Feminists and Party Politics*, Toronto: University of British Columbia Press.

- Young, Stacey (1997), *Changing the Wor(l)d: Discourse, Politics, and the Feminist Movement*, Routledge.
- Yuval-Davis, Nira (1991), "The citizenship debate: Women, ethnicity and the state", *Feminist Review*, 39: 58-68.
- (1993), "Gender and nation", *Ethnic and Racial Studies*, 16/4: 621-632.
- (1997α), *Gender and Nation*, London: Sage.
- (1997β), "Women, citizenship and difference", *Feminist Review*, 57:4-27.
- (1998), "Beyond differences: Women, empowerment and coalition politics", στο Charles, N., Hintjens, H. (eds), *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, London-N.York: Routledge.
- Yuval-Davis, Nira, Anthias, Floya (eds) (1989), *Woman-Nation-State*, London-Basingstoke: Macmillan, και N.York: St. Martin's Press.
- Yuval-Davis, Nira, Werbner, Pnina (eds) (1999), *Women, Citizenship and Difference*, London-N.York: Zed.
- Zalewski, Marysia (2000), *Feminism after Postmodernism: Theorising through Practice*, London-N.York: Routledge.
- Zemon Davis, Natalie (1976), "'Women's history' in transition: The European case", *Feminist Studies*, 3/3-4:83-103.
- Zerilli, Linda M. G. (1994), *Signifying Woman: Culture and Chaos in Rousseau, Burke, and Mill*, Ithaca-London: Cornell University Press.
- (2005α), *Feminism and the Abyss of Freedom*, Chicago: University of Chicago Press.
- (2005β), "Feminist political theory", στο Kenney, S. (ed.), *Women and Politics*, Washington: American Political Science Association.
- Zimmerman, Shirley L. (1988), *Understanding Family Policy. Theoretical Approaches*, London: Sage.
- Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène (1978), *Féminisme et syndicalisme en France avant 1914*, Paris: Anthropos.